

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Νοέμβριος 2003 • τεύχος 116 • € 4

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Νοέμβριος 2003
τεύχος 116 • 4 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Αγαθίου 3,
Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πόπη Πολέμη, Περιοδικών συνηγορία	5
Άγγελος Έλεφάντης, Κλίνετε επί δεξιά!	7
Μαρίνα Κόντη, Τό σχήμα των έφημερίδων καί οι πωλήσεις	12
Άγγελος Έλεφάντης, Άπαξ άριστερός, έσαι άριστερός;	14
Τό όλοήμερο Σχολείο έγκαταλείπεται;.....	15
<hr/>	
Άγγελος Έλεφάντης, De te fabula narratur	16
Νίκος Θεοτοκάς, «Άξιολόγηση και διασφάλιση ποιότητας»	19
Βάσω Κιντή, Η σημασία της λεγόμενης μεταμοντέρνας κριτικής	33
Χρήστος Λούκος, Η ταξινόμηση των άρχείων καί η ιστορική τους αξιοποίηση	41
Έριχ Φρόμ (μετάφραση: Γιώργος Σιμόπουλος), «Η φύση της βίας»	45
<hr/>	
Άρης Μπερλής, Άλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου (1947-2003)	52
Στρατής Μπουρνάζος, Φίλιππος Ηλιού: «Ίδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στόν 20ό αιώνα»	55
Παντελής Μπουκάλας, Γιάννης Η. Χάρης: «Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη»	60
Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	64

Εξώφυλλο: Πάω Γκωγκέν (1848-1903), *Μαντλαίν Μπερνάρ*, 1888, λάδι 72x58.

Περιοδικῶν συνηγορία

Θέλοντας νά γράψω λίγα λόγια μέ ἀφορμή δύο ἐπετείους πού γιορτάσαμε πρόσφατα, τά εικοσάχρονα τῶν Ἱστορικῶν καί τά τριαντάχρονα τοῦ Μνήμονα, δύο περιοδικῶν πού μᾶς συντρόφεψαν ὅλα αὐτά τά χρόνια, ἔχοντας μόλις «φυλλομετρήσει» τό πανηγυρικό 800ό τεῦχος τοῦ 30χρονου Ἐπί και προορίζοντας τοῦτο τό κείμενο γιά τόν Πολίτη, πού κι ἄς μήν εἶναι φέτος στρογγυλά τά γενέθλιά του, μᾶς συντροφεύει, μέ τή σειρά του, κοντά 27 χρόνια, κατέληξε ὁ λόγος νά γίνει μιά θερμή συνηγορία ὑπέρ τῶν περιοδικῶν. Συνηγορία πού ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς κοινότητας τῶν ἱστορικῶν, γιά περιοδικά πού χωρίς νά ἐντάσσονται σέ ἐπίσημους θεσμούς ἔγιναν θεσμοί ἀπό μόνα τους, καλλιεργώντας, μέ τόν τρόπο του τό καθένα, τήν ἱστορική παιδεία, συμβάλλοντας ὡς ἐκ τούτου ἀποφασιστικά καί καίρια στήν αὐτογνωσία καί, ἐν τέλει, τήν πολιτική ἐγρήγορηση.

Νά θυμίσω ὅτι τό γεγονός πώς μοιάζουν νά ἔγιναν θεσμοί, δεῖγμα τῆς ἀνταπόκρισής τους σέ πραγματικά αἰτούμενα τῶν καιρῶν, δεῖγμα ἐπίσης τῆς δεκτικότητας τοῦ κοινοῦ, δεῖγμα ἐπομένως τῆς ἐπιτυχίας τους, ἔχει ὡς λογικό ἐπακόλουθο τήν ἀπατηλή ἐντύπωση ὅτι θά ὑπάρχουν ἐσαεὶ σάν τό Ἄθηναι καί τό Ἀριστοτέλειο, τήν Ἀκαδημία, τό Ἐθνικό Θέατρο καί τήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη. Θά ὑπάρχουν γιά νά ἀπολαμβάνουμε τίς χαρές τους ἢ νά γκρινιάζουμε γιά τίς ὑστερήσεις τους, καί πάντως νά ὀρίζουν τό χῶρο μας, νά σφραγίζουν τή σκέψη μας, νά τροφοδοτοῦν τίς συζητήσεις μας. Ἐμεῖς ἄλλοτε θά τά ἀγοράζουμε κι ἄλλοτε ὄχι, ἄλλοτε θά τά διαβάσουμε κι ἄλλοτε ὄχι, ἄλλοτε θά γράφουμε κάτι νόστιμο ἢ περισπούδαστο κι ἄλλοτε ὄχι. Αὐτά ὅμως, ἀπό κάποια παράξενα καλή διάθεση τῆς μοίρας, ἀπό κάποια ἀδῆριτη λογική τῆς κοινωνίας θά συνεχίζουν πλησίον τῆ διαδρομῆς τους. Θά ὑποδέχονται φιλόφρονα τοὺς καλοθελητές πού ἀπό ἐσωτερική παρόρμηση ἢ ἀπό ἀνάγκη βιοτική, γιά τέρψη, γιά ἐκτόνωση, γιά ἐπικοινωνία ἢ γιά πολιτική παρέμβαση, θά καταθέτουν τόν πνευματικό ὀβολό τους.

Ὅσο κι ἂν ἡ ψευδαίσθηση αὐτή εἶναι ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐπιτυχίας, ἀξίζει, ὅπως κι ὅλες τίς ψευδαισθήσεις νά τήν ὑποσκάπτουμε γιά νά μή μείνουμε ἐνεοί τήν κρίσιμη ὥρα. Νά μή χάνουμε δηλαδή ἀπό τά μάτια καί νά θυμίζουμε σέ κάθε εὐκαιρία πώς οἱ «θεσμοί» αὐτοί κι ὅσοι ἄλλοι ἀνάλογοι —λίγοι ὁμολογουμένως— ὑπάρχουν, εἶναι προϊόντα τοῦ τόπου τους καί τοῦ καιροῦ τους, ἐν προκειμένῳ τῆς εὐρύχωρης ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Ἀριστερά πού ἔφερε τά τραύματα καί τή σοφία τῆς προί-

στορίας της, πού μπολιάστηκε μέ ρεύματα εὐρωπαϊκά καί διεθνή, καί μό-
ρεσε σέ στιγμή εὐθετότερη νά δώσει ὄριμους καρπούς πού μᾶς ἔθρεψαν καί
συνεχίζουν νά μᾶς θρέφουν ὅλους.

Δέν εἶμαι ἐγώ πού θά μιλήσω γιά τό τέλος τῆς Ἀριστερᾶς, αὐτῆς τῆς
Ἀριστερᾶς. Τά πράγματα, ὡστόσο, μιλοῦν ἀπό μόνα τους γιά τούς κλυδω-
νισμούς καί τήν κρίση, τίς ἀσυνέχειες καί τήν ἀνάγκη «ἐπαγρύπνησης» πού
θά ἔλεγαν καί οἱ παλαιοί κομμουνιστές. Τά μέτωπα πολλά καί τά καθήκο-
ντα οὐκ ὀλίγα. Περιορίζομαι στό θέμα μου.

Τά περιοδικά αὐτά, κι ὅσα θά μπορούσε κανεῖς νά συναριθμήσει μέσα στό
ἴδιο πνευματικό κλίμα —ὄλα πολύτιμα—, συνιστοῦν ἀναμφισβήτητη κληρονο-
μιά (τήν ἔχουν ξεφτιλίσει τή λέξη, ἀλλά περί αὐτοῦ πρόκειται). Ἡ ἐμπράγ-
ματη κληρονομιά, ἀκόμη κι ἂν μείνει χρόνια στά ἀζήτητα, σπανίως θά πάει
χαμένη. Ὅλο καί θά βρεθεῖ κάποιος νά τή διεκδικήσει ἤ, ἔστω, νά τήν κα-
ταπατήσει καί νά τήν καρπωθεῖ. Στήν κληρονομιά ὅμως γιά τήν ὁποία κά-
νω λόγο ἐδῶ, ἡ συνέχεια τοῦ νήματος δέν εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἐξασφαλισμένη.
Ἀπαιτεῖ καί προϋποθέτει τή στήριξη καί τή μέθεξη, τή συναίσθηση τῆς ἀπό
κοινοῦ εὐθύνης καί τῆς συνενοχῆς· ἀπαιτεῖ καί προϋποθέτει τήν ἀνθρώπινη
ζεστασιά πού ἐμφυχώνει, τήν ἀνθρώπινη ἀσπίδα πού ὅλα τά κακά σκορπᾶ.

Γιατί, ὅμως —πέρα ἀπό τίς ἐπετείες— αὐτή ἡ ἀνάγκη τῆς συνηγορίας
ὑπέρ τῶν περιοδικῶν, αὐτό τό προσκλητήριο πρὸς ὁμοτέχνους καί μή, πρὸς
ὁμηλικούς καί μή; Σέ μιά ἐποχή ὅπου τήν ἡγεμονία τοῦ Τύπου ἀμφισθη-
τοῦν τά ἠλεκτρονικά μέσα, ἐνῶ τό Διαδίκτυο ἱκανοποιεῖ μέ νέους τρόπους
τό αἰτούμενο τῆς ἐνημέρωσης καί τῆς ἐπικοινωνίας, τί ἔχουν νά προσφέρουν
περιοδικά προβληματισμοῦ καί ἱστορικῆς παιδείας;

Ἀκούγεται αὐτονόητο, ἀλλά καλό εἶναι νά λέγονται καί νά ξαναλέγονται
τά πράγματα μέ τό ὄνομά τους: πρόκειται γιά σταυροδρόμια πραγματικοῦ
—κι ὄχι εἰκονικοῦ— διαλόγου, δοκιμαστήρια ἐλέγξιμων ὑποθέσεων καί ιδεῶν,
πού ἐπιτρέπουν μεγαλύτερη ἄνεση χρόνου γιά σκέψη καί περίσκεψη στή θέ-
ση τῆς ποσότητας καί τῆς ταχύτητας· διαθέτουν ἐν ὀλίγοις μεγαλύτερη
εὐρυχωρία γιά τήν καλλιέργεια τοῦ στοχασμοῦ, πού εἶναι δύναμη καί εἶναι
ἐλευθερία. Ἰδιότητες πού τίς μοιράζονται ἐν μέρει μέ τό ἔντυπο βιβλίο, μό-
νο πού αὐτά ἔχουν πρόσθετο πλεονέκτημα τήν περιοδικότητα. Φίλοι παλιοί
πού ἔρχονται στό ραντεβού σέ τακτά διαστήματα γιά νά σέ ξυπνοῦν καί νά
σοῦ θυμίζουν ὅτι δέν εἶσαι μόνος στή γωνιά σου. Κι ἀπό κοντά ἡ σύμφυτη
μαζί τους πολυφωνία. Εἶναι κοινό μυστικό σέ ὅσους ἔχουν δουλέψει στά με-
τόπισθεν τῶν περιοδικῶν —τό ἔχω ζήσει κάμποσα χρόνια τώρα μέ τά Ἱστο-
ρικά, τό ξαναζῶ πιό πρόσφατα μέ τό Ἀρχειοτάξιο: γκρινιάζεις, γκρινιάζεις

ὅτι τοῦτο τό κείμενο εἶναι λειψό καί τό ἄλλο χάνει, τό τεῦχος πού ἐπίκει-
ται φτωχό καί τά παρόμοια· ὅταν ὅμως τό δεῖς μπροστά σου ὡς ἀναγνώ-
στης, χάρη ἀκριβῶς στήν πολυθεματικότητα καί τήν πολυφωνία, κάτι θά
βρεθεῖ κάθε φορά νά σέ κεντρίσει, κάποια περιέργεια θά ικανοποιηθεῖ, κάπου
τό μάτι σου θά σταματήσει γιά νά σκεφτεῖς, νά χαμογελάσεις ἤ νά μάθεις.
Ἀκόμη καί σύ πού γκρίνιαζες ἀπό τήν κουζίνα τό ξεφυλλίζεις καί τό χαι-
ρεσαι, ἔτσι πού τό ἓνα κείμενο μπαίνει μέσα στό ἄλλο καί μοιάζουν νά γρά-
φτηκαν γιά νά ἀλληλοσυμπληρωθοῦν.

Γιά αὐτά, λοιπόν, τά μετερίζια —κάποτε γελούσαμε μέ τή λέξη, ἀλλά δέν
παύει γι' αὐτό νά εἶναι χρήσιμη— ὅπου οἱ ἄνθρωποι καί οἱ ιδέες συναντιοῦνται
καί τά συνάφια συγκροτοῦνται, ὄχι γιά νά περιχαρακωθοῦν ἀλλά γιά νά δο-
κιμάσουν τά νέα ἐργαλεῖα τους, νά διαλεχθοῦν καί νά προαγάγουν τήν τέ-
χνη τους καί τό στοχασμό, ἡ ἔγνοια καί ἡ «ἐπαγρύπνηση» κρίνεται ἐκ τῶν
ῶν οὐκ ἄνευ. Καί αὐτό τό ἄνευ ἀξίζει νά τό ἀναλογιστεῖ κανεῖς γιά νά συ-
νειδητοποιήσει καί τίς εὐθύνες πού λέγαμε καί τή συνενοχή.

Σημείωμα ἐπετειακό καί εὐφρόσυνο γιά τήν κατακτημένη πορεία, δέν ται-
ριάζει, ὡστόσο, νά κλείσει δύσθυμα. Στό κάτω κάτω τῆς γραφῆς, ὅλα τοῦτα
πού δικαίως συνορτάζουμε, ἂν τά ξεφλουδίσεις, θά συναντήσεις ἀπό πίσω τή
γνώση καί τό μεράκι, τήν ἐπιμονή καί τό πείσμα λίγων, ἐλάχιστων ἀνθρώ-
πων. Κι εἶναι ἀπό αὐτήν ἀκριβῶς τή διαπίστωση πού μπορεῖς νά ἀντλήσεις
τό ἀπαιτούμενο κέφι καί τήν «αἰσιοδοξία τῆς βούλησης».

Πόπη Πολέμη

Κλίνατε ἐπί δεξιά!

Ἐπιτσιρικάς τῆς ὑπεργιγαντιαίων διαστάσεων διαφημιστικῆς ὑπεργιγα-
ντοαφίσας, φουσκώνοντας τά ἀνύπαρκτα ἀκόμη, λόγω ἡλικίας, μπρατσάκια
του καί ἀτενίζοντας κάπου μακριά, στό μέλλον προφανῶς, ἀναφωνεῖ «ἡ δι-
κή μου Ἑλλάδα εἶναι δυνατότερη». Μιά πρόγευση αὐτῆς τῆς Ἑλλάδας τοῦ
πιτσιρικᾶ μᾶς δίνουν τά ὑπόλοιπα τῆς γιγαντοαφίσας: ἓνα ἀπέραντο γιατί μέ
σκαλωσιές, σίδερα, ἀνασκαμμένα χώματα καί ἀναχώματα. Εἶναι ἡ Ἑλλάδα
τοῦ 2004, ἡ Ἑλλάδα τῶν Ὀλυμπιακῶν, δημιουργική, δυναμική, χαρούμενη,

αἰσιόδοξη. Ὁ δημόσιος λόγος τοῦ πιτσιρικᾶ, —πιό δημόσιος καί πιό κραυγαλέος δέν μποροῦσε νά γίνει— δέν εἶναι βέβαια ὁ λόγος κάποιου συγκεκριμένου παιδιοῦ, ἀλλά τά φουσκωμένα λόγια πού τοῦ ἔβαλαν στό στόμα οἱ κατασκευαστές κοινῆς γνώμης, οἱ ἱμπρεσάριοι τοῦ «Πολιτισμοῦ τῶν Πολιτισμῶν» γιά νά πείσουν πόσο μέγα καί θαυμάσιο εἶναι τό ἔργο-θαῦμα πού ἐπιτελοῦν οἱ ἐργολάβοι ἀνασκάβοντας τή γῆ τῆς Ἀττικῆς, τιμεντάροντας τούς αἰγιαλούς της, φυτεύοντας γήπεδα, γυμναστήρια καί συναφεῖς ἐγκαταστάσεις, νά διατρανώσουν πόσο τό Ἔργο ξεπερνᾷ τά ὅρια τοῦ ὑλικοῦ, γίνεται Ἰδέα, μεγάλη Ἰδέα, συμπύκνωση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού θά καταυγάσει τόν κόσμο. Σέ μιά παρόμοια ὑπεργιγαντοαφίσα, κι αὐτή μέ ντεκόρ ἕνα τεράστιο γιαντὶ, μιά πιτσιρικοῦ σκύβει στ' αὐτὴ τῆς φιλενάδας της καί τῆς ψιχαλίζει ὅτι «ἡ δική μας Ἑλλάδα εἶναι πιό ἐνήμερη».

Ἔργα ἀπὸ τῆ μιά, Ἐπικοινωνία ἀπὸ τὴν ἄλλη, πρωτουργοὶ τοῦ μέλλοντος τά πιτσιρίκια, ἀπὸ πίσω οἱ ἐργολάβοι, τό ὅλον μιά Μεγάλη Ἰδέα. Ἕνας θριαμβευτικὸς Πολιτισμὸς. The culture of the culture.

Αὐτά, σέ ὀρισμένα ἀπὸ τά ἀπεικασμάτα τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ σάλαγου. Μποροῦν νά προστεθοῦν κι ἄλλα, ἀπ' τὸν πολιτικὸ λόγον, τὸν κόσμο καί τὸν διάκοσμον τῆς κουλτούρας, τά ΜΜΕ, κι ἄλλα, λιγότερο βροντόλαλα πάντοτε ὅμως εὐγλωττα, ὅπως τά μοντέρνα λούκ τῶν ἀνθρώπων, ἡ μόδα, τά ντιζάιν, ἡ ἐκπαιδευτικὴ στρατηγικὴ τῶν οἰκογενειῶν καί τῶν νέων, οἱ διαφημιζόμενες προσδοκίαι ἀπασχόλησης κ.λπ., κ.λπ., γιά νά μᾶς δώσουν μιά πληρέστερη εἰκόνα τοῦ δημόσιου λόγου καί τοῦ λόγου περὶ τοῦ δημοσίου βίου τῶν Νεοελλήνων.

Μιά πρόσφατη, ὅμως, ἔρευνα τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν —μέ εὐθύνη τῶν ἐρευνητῶν Γιάννη Βούλγαρη καί Τάκη Καφετζῆ— δίνει μιά διαφορετικὴ εἰκόνα τοῦ νεοελληνικοῦ φαίνεσθαι. Μιά εἰκόνα ὄχι ἀναγκαστικὰ ἀντίθετη ἀπὸ τὴ διαφημιστικὴ, ἀλλὰ ὅπωςδὴποτε ἀπὸ ἄλλη ὀπτικὴ γωνία, μέ ἄλλη ἐστίαση. Διαπιστώνει, λοιπόν, ἢ ἐν λόγῳ ἔρευνα ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι συντηρητικοί, ἀπολιτικοποιημένοι, θρησκευόμενοι, μισαλλόδοξοι, μοιάζει σὰ νά ἐπιστρέφουν σέ ἀναχρονιστικὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς —ἂν ποτέ τά εἶχαν πραγματικὰ ἐγκαταλείψει—, σέ νοοτροπίες καί ἀξίες κάποιου παρωχημένου παρελθόντος, ἀπορριπτικοί σέ μορφές ὀρθολογικῆς καί ἐπιρρεπεῖς σέ ἀνορθολογισμούς μᾶς ξεπερασμένης παραδοσιολατρίας. Τό ὅλο φαινόμενο, ὅπως ὑπογράμμισαν ἄλλωστε καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐρευνητές ἀλλὰ καί κάποιιοι ἀναλυτὲς-σχολιαστὲς συνιστᾷ μιά πολιτισμικὴ παλινδρόμηση καί ἐν πάσῃ περιπτώσει μιά πολιτισμικὴ κρίση, παρὰ τὴν ἔνταξιν τῆς χώρας στήν

εὐρωζώνη καί τήν προσαρμογή της στά τεχνολογικά καί ἐπικοινωνιακά πρό-τυπα πού ἐπιβάλλει ἡ παγκοσμιοποίηση. Ἡ παλινδρόμηση μπορεῖ νά συνοψίζεται στό τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» ὡς πρός τό φαίνεσθαι της, ὅμως, δέν στολίζεται μέ κοτσιδάκια, χαμηλοβλεποῦσες, καρδάρες καί ξυνόγαλα ἀλλά μέ τίς πιό γκλαμουράτες ὄψεις, «ἐφάμιλλες τῶν εὐρωπαϊκῶν» —πού ἔλεγαν παλιότερα—, ἐφάμιλλες τῶν ἀμερικανικῶν πού θά λέγαμε, πιό σωστά, σήμερα.

Ἐπισημάνθηκε ἐπίσης, πολύ σωστά (βλ. Κων. Τσουκαλά, *Τό Βῆμα*, 16 Νοεμ. 2003, «Ἡ λογική τοῦ ἀνορθολογισμοῦ») ὅτι τό ἐκπληκτικότερο εἶναι «ἡ ἀπίστευτη ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν στίς στάσεις καί στίς νοοτροπίες. Μέσα σέ δεκαοκτώ μόλις χρόνια τό ποσοστό τῶν τακτικά ἐκκλησιαζομένων φαίνεται νά ὑπερδιπλασιάζεται (ἀπό 12% σέ 26,2%) ἐνῶ τό ποσοστό τῶν πρακτικά ἀθρήσκων περιορίζεται θεαματικά (ἀπό 16,1% σέ 4%). Ταυτοχρόνως τό ἐνδιαφέρον γιά τήν πολιτική συρρικνώνεται ἀπό τό 57,8% στό 31,4% τοῦ πληθυσμοῦ». Συναφῆ συμπεράσματα μπορεῖ νά βγάλει κανείς ἀπό τή μεγάλη πτώση, σέ λιγότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια, τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων, τόν ἀποσυνδικαλισμό, τή μεγάλη μείωση τῶν νέων πού ἐνδιαφέρονται γιά τήν πολιτική, τήν κατακόρυφη πτώση τῶν μελῶν τῶν κομματικῶν νεολαιῶν, τήν ἐμφάνιση ἰσχυρῶν ξενοφοβικῶν ἕως καί ρατσιστικῶν συμπεριφορῶν.

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Ἄν πράγματι ὑπάρχει πολιτισμική παλινδρόμηση ἢ πολιτισμική κρίση —καί βέβαια ὑπάρχει ὑπό τήν ἔννοια ὅτι οἱ ἄνθρωποι στρέφονται εἴτε πρός τό πουθενά εἴτε σαλαγίζονται ταχύτατα πρός ἀδιέξοδους δρόμους— πρέπει νά ὀρίσουμε κάπως πιό συγκεκριμένα τί ὀρίζει τήν κρίση, ποιά τά στοιχεῖα της, τί εἶναι ἡ παλινδρόμηση.

Κατ' ἀρχήν, νά διευκρινίσω ὅτι κατά τή γνώμη μου ἡ πολιτισμική κρίση δέν εἶναι κάτι τό ἀντικειμενικό —ὅπως π.χ. μιά ἐπιδημία ἢ ἕνας σεισμός. Τό μοντέλο τοῦ ἀπολιτικοῦ, τοῦ θρησκευόμενου, τοῦ ἀτομικοκεντρικοῦ ἀνθρώπου εἶναι σύμπτωμα κρίσης καί παλινδρόμησης στά μάτια τοῦ μή θρησκευόμενου, τοῦ μή ἀτομιστῆ, τοῦ πολιτικοποιημένου ἀνθρώπου. Ἐκεῖνος πού προσβλέπει τή σωτηρία ἀπ' τήν ἐκκλησιά καί τή συμμετοχή του στίς θρησκευτικές τελετουργίες, ἐκεῖνος πού θεωρεῖ ὅτι ἡ πολιτική ἐν γένει εἶναι βρόμικο πράγμα, ὅτι οἱ ἐφημερίδες λένε μόνο ψέματα, ἐκεῖνος πού θεωρεῖ ὅτι μόνο ὁ ἑαυτός του καί ἡ ἀξιοσύνη του μετᾶνε, ὅσο περισσότερο ταυτίζεται μέ τίς ἀνάλογες συμπεριφορές δέν θεωρεῖ ὅτι βρίσκεται σέ κρίση. Ἀντίθετα, τά ἀντίστοιχα ἀξιακά συστήματα τόν βολεύουν, τόν παρηγοροῦν, τόν ἐπανα-

παύουν. Ἔτσι αἰσθάνεται πλήρης (καί πληρωμένος)· δέν ζεῖ τήν ἀπολιτικό-τητα ἢ τή θρησκοληψία ὡς στέρηση ἀλλά ὡς πλήρωση καί αὐθεντικότητα.

Ὁ περί πολιτισμικῆς κρίσης λόγος στήν πραγματικότητα εἶναι κριτική μιᾶς ἀντίπαλης πολιτισμικῆς ἀγωγῆς καί συμπεριφορᾶς. Δέν ἔχουμε, καί γιά πάντα, ἀποδεχθεῖ οἱ ἄνθρωποι ὅτι ἡ αὐτοπρόσωπη πολιτική δράση καί συμμετοχή εἶναι ἀδιαπραγμάτευτη ἀξία γιά ὅλους ἀνεξαιρέτως τούς πολίτες, ὅπως ὀρίζοταν π.χ. στήν ἀρχαία Ἀθήνα, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνον ἐθεωρεῖτο ζῶν πολιτικόν (Ἀριστοτέλης) ἀλλά καί ἂν δέν συμμετεῖχε στά κοινά ἦταν «ἄτιμος». Καί ξέρουμε ὅτι σήμερα οἱ ἀντιπολιτικές ἰδεολογίες κάνουν θραύση, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἰδεολογίες τῆς αὐτοβελτίωσης, τῆς αὐτοπραγμάτωσης καί τῆς ἐσωτερικῆς-προσωπικῆς τελείωσης εἶν' αὐτές πού συγκινοῦν περισσότερο. Αὐτές ὅμως οἱ ἰδεολογίες, πού θά μπορούσαν νά συνοψισθοῦν μέ τόν ὄρο ἀτομικισμός, εἶναι πιό δραστικές ἢ καί ἀπολύτως δραστικές ὅταν ἔρχονται νά ἐπιδράσουν σέ ἄτομα, συλλογικά σώματα ἢ καί ὀλόκληρες τάξεις πού, ἄς ποῦμε, στόν ἀμέσως πρότερο βίον τους ἀσπάζονταν ἰδεολογίες ὑποπολιτικές, παραπολιτικές, ψευδοπολιτικές. Μπορεῖ νά εἶχαν μιάν ἐπιφάνεια φαινομενικά δυναμική —«ἐδῶ καί τώρα»—, ἀκραῖα ρηξικέλευθη καί ριζοσπαστική —«στίς 18 σοσιαλισμός»—, λαϊκότητα —«νόμος εἶναι τό δίκιο τοῦ ἐργάτη», μπορεῖ νά θέριζαν ρητορικά τά ντόπια καί τά ξένα μονοπώλια, νά ἀντικαθιστοῦσαν ἀπό τή μιᾶ μέρα στήν ἄλλη τήν Ἑλλάδα τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν μέ τήν Ἑλλάδα τῶν Ἑλλήνων Ἐπιδοματούχων, τήν Ἑλλάδα τῶν προνομιούχων μέ τήν Ἑλλάδα τῶν μή προνομιούχων, ὡστόσο ὅταν ὅλα τούτα ἀποδείχθηκαν λόγια, εὐκολα λόγια, ἐκεῖνα τά τόσο θελκτικά «ὀράματα» ἀντικαταστάθηκαν μέ ἄλλα λόγια ἐξίσου εὐκολα ἀλλά καί ἐξίσου κενά περιεχομένου. Ἐκεῖ γιά παράδειγμα πού ὁ περιβόητος «ἐκσυγχρονισμός» κάπου πήγαινε νά πάρει μιᾶ συγκεκριμένη μορφή γινότανε ἰδιωτικοποίηση, βάλλοντας ἐναντίον τοῦ δημόσιου ἀγαθοῦ. Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε ἡ ἰδιωτικοποίηση τόσο περισσότερο οἱ ἄνθρωποι ἐπανερχόνταν στό ἀρχέτυπο τοῦ ἀτόμου —ἐγώ, στίς συνάδουσες ἀτομικιστικές συμπεριφορές καί ἀξίες. Ἔτσι τά τελευταῖα χρόνια, τό ρωμέικο ἐπιδόθηκε στό τόσο γνώριμό του καί τόσο προσφιλές ἄθλημα, τόν ἀτομοκεντρισμό, μέ ἀξιώσεις πρωταθλητισμοῦ γιά τόν καθένα. Ἡ καθημερινότητα κι ὁ ὀλυμπισμός ἦρθαν κι ἔδωσαν: ἡ πιό μεγάλη ἰδεοποίηση πού εἶχε αὐτή ἡ στροφή ἦταν ὁ δῆθεν ἐθελοντισμός. «Ἡ ἀδυναμία, ὅπως πάντα, βρῆκε καταφύγιο στά θαύματα» (Μάρξ).

Ἰπῆρχαν ὡστόσο καί τά ὑλικά «ρεάλια» τῆς ὅλης ὑπόθεσης, διακυβεύματα ὑλικότατα καί σημαντικότερα: τά προγράμματα ἀπό τήν Ε.Ε., ὁ τουρισμός, ἡ οἰκοδομή, ἀλλά καί γενικότερα μιᾶ οἰκονομία πού δέν εἶναι τόσο

εὐρωστη ὅσο τήν προπαγανδίζουν οἱ ἰθύνοντες, ἀλλά ὡστόσο δέν εἶναι καί ἀλβανικοῦ ἐπιπέδου. Ἄλλά τά λεφτά δέν μοιράζονται ποτέ κατ' ἰσομοίριαν. Ἐκεῖνοι πού κέρδισαν εἶναι τά ἐκτεταμένα μεσοστρώματα: ἄλλοι γιατί ἤδη συνδέονταν μέ τόν κρατικό μηχανισμό κι ἄλλοι γιατί πιστεύουν ὅτι μέ μιάν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ θά βρεθοῦν σέ καλύτερη θέση. Κι ἐκεῖνοι πού τήν πλήρωσαν ἦταν τά στρώματα μέ τό μεγάλο μέν ἀριθμό ἀλλά πολύ μικρότερο πολιτικό βάρος, ὅπως κι αὐτά ἦταν ἐνθυλακωμένα στά ἰδεολογήματα τοῦ λαϊκισμοῦ: ἀγρότες, συνταξιῶχοι, ἐργάτες, ὁ φτωχόκοσμος τῶν πόλεων.

Πάλι στήν πολιτική τό γύρισα. Ὅμως παρόλο πού ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας μας ἀπεχθάνεται τήν πολιτική, στό πεδίο τῆς πολιτικῆς σύγκρουσης κρίνονται τά πάντα, μέ πρῶτο χαμένο τήν ἴδια τήν πολιτική συμμετοχή. Ὅλη αὐτή ἡ μεταστροφή, γιά τήν ὁποία μιᾶ ἡ ἔρευνα τοῦ ΕΚΚΕ, εἶναι μιά στροφή πρὸς τά δεξιὰ. Δέν εἶναι μιά ἀναβάθμιση καί ἐνεργοποίηση τοῦ πολιτικοῦ ρόλου τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά ἀντίθετα μιά περαιτέρω ὑποβάθμιση στό πιστεύοντας κι ἐλπίζοντας. Πιστεύοντας σέ νέους σωτῆρες ἀφοῦ σιχάθηκαν τούς προηγούμενους καί ἐλπίζοντας ὅτι στή νέα διανομὴ τῆς τράπουλας, πού θά φέρεي ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ, θά πιάσουν τήν καλή. Ἦτοι ὁ γενικευμένος τζόγος. Ἡ αὔξηση τῶν ἀνισοτήτων, ἡ ἐντεινόμενη ἀνεργία, ἡ συρρίκνωση τοῦ δημόσιου τομέα, ἡ ἀνασφάλεια ἐπειδὴ συντελέστηκαν μέ σημαία τήν ἰδιωτικοποίηση, τήν προσωπική αὐτοβελτίωση, τήν ἀφερεγγυότητα τοῦ δημόσιου καί τοῦ κρατικοῦ, μέ ὁδηγὸ μιά τεχνικιστικὴ ἀντίληψη τῆς διαχείρισης ὑπονόμισαν κατ' ἀρχὴν τούς ἴδιους τούς ἐμπνευστές τους. Τό ΠΑΣΟΚ, τό «πρότερον» λαϊκιστικὸ καί τό σημερινὸ ἐκσυγχρονιστικὸ, φεύγοντας κατὰ πῶς φαίνεται ἀπὸ τήν ἐξουσία ὄχι μόνο ἀφήνει μιά Ἑλλάδα σέ κοινωνικὴ καί πολιτισμικὴ κρίση, ἀλλά ἔχοντας συνάμα ὑπονομεύσει τίς πολιτισμικές, τίς πολιτικές καί τίς ἰδεολογικές προϋποθέσεις μιᾶς προβλεπτῆς ἀνάκαμψης. Ἀπὸ ποῦ νά φουσήξει κάποιος ἀέρας σ' αὐτὴ τὴ φλύαρη καί κομπάζουσα κοινωνία τῶν διαφημιστικῶν ἱμπρεσαρίων;

Τόν πιτσιρικά καί τὴ διαφήμιση πού ἔλεγα στήν ἀρχή, τόν ἔβαλαν νά κοιτάει τό ρόδινο μέλλον. Σ' αὐτό τό διαφημιζόμενο μέλλον δέν θ' ἀναγνωρίσει τόν ἑαυτό του.

* Δημοσιεύτηκε στά Ἐνθέματα τῆς Αὐγῆς (30.11.2003).

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Τό σχῆμα τῶν ἔφημερίδων καί οἱ πωλήσεις

Ἡ ἱστορική ἔφημερίδα *Times* τοῦ Λονδίνου ἄλλαξε τό σχῆμα της, λέει ἡ εἰδηση, ἀκολουθώντας τήν πορεία τῆς ἐπίσης γνωστῆς *Independent*. Κυκλοφορεῖ πλέον καί σέ μικρό σχῆμα (ταμπλόιντ). Βασικό κριτήριο —μεταξύ ἄλλων— γι' αὐτή τήν ἀλλαγὴ εἶναι ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν ἀνθρώπων πού ταξιδεύουν καθημερινά.

Σέ μιά προσπάθεια, λοιπόν, νά αὐξήσουν τήν κυκλοφορία τους, οἱ παραπάνω ἔφημερίδες ἄλλαξαν τό σχῆμα τους. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτή θά φέρεي περισσότερους ἀναγνώστες; Φαίνεται ἔτσι ἔκριναν οἱ ἐκδότες, προσθέτοντας ὅτι σημασία δέν ἔχει, βέβαια, μόνο ἡ ἀλλαγὴ σχήματος ἀλλά καί ἡ διατήρηση «τῶν ἀξιών καί τοῦ περιεχομένου», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἐκδότης Ρόμπερτ Τόμσον, πού ἔκαναν τούς *Times* ἱστορική ἔφημερίδα. Τά κριτήρια ἀπλά ἕως ἀπλοϊκά: ἔρευνα πού διεξήγαγε ἡ ἔφημερίδα *Independent* ἔδειξε ὅτι αὐτοὶ πού μετακινουῦνται καθημερινά καθὼς καί οἱ γυναῖκες προτιμοῦν τίς ἔφημερίδες μικροῦ σχήματος γιατί εἶναι λιγότερο ὀγκώδεις καί συνεπῶς εὐκολότερο νά τίς διαβάσει κανεὶς στή δημόσια μετακίνησή του. Ἐδῶ, πρῶτον, μποροῦν οἱ γυναίκες ὀργανώσεις νά διαμαρτυρηθοῦν καί δεύτερον νά προστεθεῖ ὅτι εἶναι καί λιγότερο ἐπικίνδυνο τό μικρό σχῆμα μιᾶς καί δέν κινδυνεύει τό μάτι τοῦ διπλανοῦ σου καθὼς ξεφυλλίζεις τή μεγάλην μεγέθους ἔφημερίδα σου.

Ἡ κυκλοφορία τῶν ἔφημερίδων στή Βρετανία, παρά τή συνήθεια τῶν Βρετανῶν νά διαβάζουν καθημερινά, περνᾷ κρίση. Δέν ὑπάρχει, ἀναφέρεται σέ ἄρθρο τοῦ *Guardian* (10/11/03), ἀφοσιωμένο κοινό σήμερα. Ὁ ἀναγνώστης παραδέρνει ἀνάμεσα στήν ἔφημερίδα πού προσφέρει δωρεάν CD, μέχρι τήν ἐξασφάλιση ἀποκλειστικῶν στιγμῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί τήν προσφορά τοῦ Βιβλίου τῆς Ζούγκλας τοῦ Κίπλινγκ. Αὐτό εἶναι ἀρκετό, ἀναφέρεται, νά κάνει ἕναν ἐκδότη νά παραιτηθεῖ (ἢ ἀλλιῶς, προσθέτω, νά κάνει τά νεῦρα ἑνός ἐκδότη τσατάλια).

Ὅλη αὐτή ἡ προσπάθεια γιά ἀλλαγὴ ἀπευθύνεται κυρίως στόν ἀναγνώστη πού εἶναι σέ βιάση. Τόν ἀναγνώστη πού προφανῶς δέν ἔχει χρόνο νά διαβάσει τήν ἔφημερίδα του σελίδα τῆ σελίδα. Ὅταν πρέπει νά σταματήσει τήν ἀνάγνωση τό πολύ σέ μισή ὥρα (ἐπειδὴ τόσο κρατᾷ τό καθημερινό ταξίδι στή δουλειά), τότε δέν διαβάζει μέ τά παραδοσιακά κριτήρια. Ἀπλῶς ξεφυλλίζει χαζεύει κάτι μέχρι νά φτάσει στόν προορισμό του.

Γιά νά πολεμήσουν τήν κρίση οἱ ἐκδότες τῶν μεγάλων ἐγγλέζικων ἐφημερίδων (καί στήν Ἑλλάδα τό ἴδιο συνέβη) εἶχαν προσπαθήσει διάφορα: παραγεμίσματα, ξένο τύπο, περικοπή τιμῆς, αὐξηση τιμῆς μέ δῶρο, εἰσαγωγικά σημειώματα ἐκδοτῶν «τζογαδόρικα». Παρόλα αὐτά οἱ πωλήσεις ἔπεφταν. Ἡ ἀπάντηση ἦρθε, ἀναφέρεται πάλι σέ ἄρθρο τοῦ *Guardian* (22/9/03), ἀπό τήν ἐφημερίδα *Μετρό*. Οἱ ἄνθρωποι πού μετακινούνταν καθημερινά μέ μέσα μαζικῆς μετακίνησης προτιμοῦσαν τό μικρό σχῆμα γιατί ἦταν εὐκολότερο στήν ἀνάγνωση, ἄρα ἡ ἐφημερίδα ἦταν φιλική στόν ἀναγνώστη (reader-friendly), ὅπως ἓνα πετυχημένο πρόγραμμα στόν ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή εἶναι φιλικό στόν χρήστη.

Κοινῶς, ἔχει σημασία τό σχῆμα στό ἄν κάποιος διαβάσει ἢ ὄχι ἐφημερίδα; Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων, τῆς Ἑλλάδος συμπεριλαμβανομένης, πέφτει δραματικά. Ὅλα αὐτά ὅμως, τουλάχιστον γιά τήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, φαίνεται νά δηλώνουν πολιτισμική κρίση ἢ πολιτισμική παλινδρόμηση. Ὁ Α. Ἐλεφάντης σέ ἄρθρο του στά «Ἐνθέματα» τῆς *Αύγης*, 30/11/2003, ἐπισημαίνει ὅτι συναφῆ συμπεράσματα πού ἀφοροῦν τελικά τήν ἀποπολιτικοποίηση τῶν ἀνθρώπων μπορεῖ νά βγάλει κανεῖς καί ἀπό τή «μεγάλη πτώση, σέ λιγότερο ἀπό εἴκοσι χρόνια, τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων». Κάτι πού πάει μαζί καί μέ ἄλλα σημαντικά ζητήματα.

Ἔτσι μοιάζει ιδιαίτερα δύσκολο —δέν ξέρω στήν Ἀγγλία ἀλλά φαντάζομαι ὅτι κι ἐκεῖ κάτι ἀντίστοιχο θά συμβαίνει— νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι μιά ἐφημερίδα κερδίζει ἀναγνώστες στό βάθος τοῦ χρόνου χρησιμοποιώντας διάφορα κόλπα: ἀλλαγὴ σχήματος, προσθήκη φωτογραφιῶν, μετασχηματισμό τοῦ χαρτιοῦ σέ ἰλουστρασιόν καί προσφορά εὐπεπτων μαζί καί σοβαρῶν ἄρθρων. Ἄφοῦ οἱ στάσεις καί οἱ νοοτροπίες ἄλλαξαν, ἀφοῦ ὁ πολιτικός ρόλος τῶν ἀνθρώπων ὑποβαθμίστηκε, ἀφοῦ οἱ πολιτικές, ἰδεολογικές, πολιτισμικές προϋποθέσεις ἀνάκαμψης δέν εἶναι ὁρατές, τότε ὅ,τι καί νά παρουσιάσει μιά ἐφημερίδα, ὅσες προσφορές κι ἄν κάνει στούς ἀναγνώστες της, ὅσα CD κι ἄν χαρίσει, ὅσα περιοδικά λάιφ-στάιλ κι ἄν ἐνσωματώσει στίς κυριακάτικες ἐκδόσεις, ὅσες φωτογραφίες ωραίων ὑπάρξεων κι ἄν συμπεριλάβει κι ὅσες ἐγκυκλοπαίδειες, λογοτεχνικά βιβλία κ.λπ. κι ἄν διαθέσει, ἡ οὐσία θά εἶναι μία. Ἐπί τῶν πωλήσεων δυστυχῶς θά παραμένει μεῖον. Τό ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ εἶναι χλιαρό καί ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν «πιστοί ἀναγνώστες μιᾶς ἐφημερίδας» σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι κάπου στό δρόμο ἔχασαν κι αὐτό τό κριτήριο πού τούς ξεχώριζε. Δηλαδή τό πολιτικό καί τό πολιτισμικό.

Μαρίνα Κόντη

Ἄπαξ ἄριστερός, ἔσαι ἄριστερός;

Ἄπό τότε πού βγήκε ἐκεῖνο «τό τί Παπάγος τί Πλαστήρας» πέρασε μισός αἰώνας. Κι ἐπειδή ἐκείνη ἡ χονδροειδής, γιά τά πολιτικά πράγματα τῆς ἐποχῆς, ἐξομοίωση δύο σαφῶς διακριτῶν πολιτικῶν ρευμάτων θεωρήθηκε ὡς ἀπόδειξη ἀριστερισμοῦ, ἐξτρεμισμοῦ, τυχοδιωκτισμοῦ ἀλλά καί ἐνδειξη πλήρους πολιτικῆς ἀκατανοησίας, τό ἀκριβῶς ἀντίθετο σύνθημα ἐκλαμβάνεται ἔκτοτε, ὡς ἡ ἐνδεδειγμένη καί σῶφρων πολιτική συμπεριφορά. Ἐννοεῖται γιά τούς ἀριστερούς πού καλοῦνται νά ἐπιλέξουν τό μικρότερο κακό. Μάλιστα ἀφοῦ ὀριθεῖ τό «μεγάλο κακό» οἱ ὑπόλοιπες ἐπιλογές δέν κατατάσσονται στήν κλίμακα τοῦ μικρότερου κακοῦ ἀλλά εὐθέως στήν παράταξη τοῦ καλοῦ, μέσα στήν ὁποία οἱ ἀριστεροί πρέπει νά ἐπιλέξουν τόν ἰσχυρότερο γιά νά μήν ἔλθουν τά χειρότερα. Ἐδρασε ἀρκετές φορές αὐτός ὁ ἐκβιασμός ἐπί ἀριστερῶν συνειδήσεων, καί ὄχι μόνον ὅταν παραφύλαγε ὁ χαφίης κι ὁ χωροφύλακας.

Τό σύνδρομο αὐτό —ἄς τό ὀνομάσουμε «τοῦ νά μήν ξανάρθει ἡ δεξιά»— πού ὑποχρεώνει ἀριστερούς ἀνθρώπους νά ἀλλοτριώνονται, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική του ἀστοχία ἔχει καί μιά ἄλλη, ἴσως πιά ἀλλοτριωτική, συνέπεια. Ξεκινᾶ ἀπό τό δόγμα ὅτι ὁ ἄπαξ ἀριστερός παραμένει ἔσαι ἀριστερός. Ἄν μιά φορά ἤ καί περισσότερες ὁ ἀριστερός ψηφίζει ἐνάντια στίς ἰδέες του καί τή συνείδησή του, ἐνάντια στήν παράταξή του καί τούς συντρόφους του θεωρεῖ παρά ταῦτα ὅτι ἡ καρδούλα του χτυπᾶ ἀριστερά, ἡ ἀριστεροσύνη του δέν ἀλλοιώνεται, εἶναι διαχρονική αὐτή. «Ἄπλῶς» ἡ ἀριστεροσύνη καλεῖται νά διεξαγάγει ἀσκήσεις τακτικῆς.

Τώρα πού μοιάζει ὅτι στίς ἐπερχόμενες ἐκλογές τό ΠΑΣΟΚ θά δεῖ τήν πλάτη τῆς Νέας Δημοκρατίας τό σύνδρομο ἐπιστρατεύεται καί πάλι γιά νά σωθεῖ τό ἀριστερό ΠΑΣΟΚ ἀπό τήν ἐπέλαση τῆς νεοδημοκρατικῆς ἀντιδραστικότητας. Δέν ἐνδιαφέρει τόσο ἄν τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ καί οἱ ἐπικοινωνιακοί του ἱμπρεσάριοι ἐπικαλοῦνται τό «τί Παπάγος τί Πλαστήρας» γιά νά συλλήσουν ψήφους ἀπό τήν Ἄριστερά. Τή δουλειά τους κάνουν, ἄν τούς βγεῖ. Ἐνδιαφέρει ὁ «συνετός» ἀριστερός πού παίρνει παραμάσχαλα τήν ἱστορία γιά νά μήν μοιάσει μέ τόν Ζαχαριάδη τοῦ 1952, γιά νά αὐτοπαρηγορηθεῖ. Γιατί κι αὐτός πού ἀλληθωρίζει τώρα κατά ΠΑΣΟΚ μεριά ἀριστερός θέλει νά εἶναι καί ἐπικαλεῖται τό ἄπαξ ἀριστερός ἔσαι ἀριστερός. Ἄλλά ἀλλάζουμε οἱ ἄνθρωποι...

Ἄν ἔρθει ἡ ΝΔ δέν φταίει ἡ Ἄριστερά, ἀλλά τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ πού,

ἐφαρμόζοντας μιά ἀντικοινωνική πολιτική, ἔσπρωξε τόν κόσμο στίς ἀγκάλες τῆς ΝΔ. Ἄλλωστε ἡ ἐκλογική συμπεριφορά τῆς ἐπιλογῆς τοῦ μικρότερου κακοῦ συμβάλλει κι αὐτή στή γιγάντωση ἐνός δικομματισμοῦ ἀμερικανοῦ τύπου. Μόνο στήν Ἑλλάδα, ἀπ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές χῶρες ἔχουμε 2 κόμματα πού νέμονται, σχεδόν, τά 90% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. Τί πιά δεξιό πράγμα ἀπ' αὐτό;

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Τό ὁλόήμερο Σχολεῖο ἐγκαταλείπεται;

Πρό ἡμερῶν στή Βουλή, στή συζήτηση ἐπερώτησης βουλευτῶν τοῦ Συνασπισμοῦ γιά τήν παιδεία, μεταξύ ἄλλων, ἀναφέρθηκε ὅτι περίπου 37% τῶν γονέων πού ἐνέγραψαν τά παιδιά τους σέ ὁλόήμερα δημοτικά σχολεῖα στό λεκανοπέδιο μετάνοισαν καί ὅτι μέσα σέ 2 μῆνες τά ἀπέσυραν.

Στό βαθμό πού τό στοιχεῖο αὐτό εἶναι πραγματικό, ἡ κατάσταση γιά τόν θεσμό τοῦ ὁλόήμερου Σχολείου εἶναι ἀνησυχητική. Καί εἶναι ἀνησυχητική διότι οἱ γονεῖς πού «ἀπέσυραν» τά παιδιά τους ἀπό τό ὁλόήμερο διαπίστωσαν ὅτι νάί μέν χάρη σ' αὐτόν τόν νέο θεσμό παρέχεται φύλαξη τῶν μικρῶν παιδιῶν τήν ὥρα πού ἀκόμη οἱ γονεῖς τους δουλεύουν, ἀλλά αὐτές οἱ ἐπιπλέον ὥρες λειτουργίας τοῦ σχολείου δέν ἔχουν καμιά παιδαγωγική διάσταση. Ἀπλῶς τά παιδιά δέν μένουν στό δρόμο. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, ὅτι δέν ὑπῆρξε οὔτε ἡ ἀπαιτούμενη αὔξηση τοῦ προσωπικοῦ οὔτε ἐκπόνηση ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων κατάλληλων γιά μικρά παιδιά, πέραν τοῦ κανονικοῦ προγράμματος.

Ἔτσι ἕνα ὀρθότατο αἶτημα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου καί τῶν γονιῶν, ιδιαίτερα τῶν μονάδων, τό Ὅλοήμερο Σχολεῖο, πού βρῆκε μιά ἀρχή ἐφαρμογῆς κινδυνεύει νά καταστεῖ ἀφερέγγυο λόγω τῆς ἀκατάλληλης παιδαγωγικῆς του ἀξίας, ἔτσι ὅπως ἐφαρμόζεται. Τά μικρά παιδιά δέν εἶναι πρόβατα γιά ποίμανση, εἶναι δύσκολο καί σύνθετο, παιδαγωγικά, ἔργο νά κρατηθοῦν 3 ὥρες ἐπιπλέον στό Σχολεῖο. Πλήττουν, κουράζονται, «θέλουν τή μάνα τους».

DE TE FABULA NARRATUR

του Ἀγγέλου Ἐλεφάντη

De te fabula narratur. Ἐτοῦτο τό ρωμαϊκό ρητό, πού ὑποτίθεται περιποιεῖ στοχαστικότητα διά τῆς ἀρχαιογνωσίας σέ ὅσους τό χρησιμοποιοῦν —τό εἶχε χρησιμοποιήσει καί ὁ Μάρξ ὡς κατακλείδα σέ ἓνα ἀπό τά λαμπρά του δοκίμια—, μέσα στή σαφήνειά του εἶναι παντελῶς ἀσαφέστατο. Δέν μᾶς λείει οὔτε ποιὰ εἶναι αὐτή ἡ fabula (ὁ μῦθος) οὔτε ποιός εἶναι αὐτός ὁ te, περί οὗ ὁ μῦθος. Ὅφείλει ἐπομένως ὁ ἐκάστοτε χρήστης τῆς ρήσης νά ξεκαθαρίσει καί τό μῦθο καί σέ ποιόν ταιριάζει ὁ μῦθος.

Νά ξεκαθαρίσω, λοιπόν, προεισαγωγικά, ὅτι γιά τήν Ἀριστερά θέλω νά μιλήσω, αὐτή εἶναι ἡ προσφιλέστερη ἡ ἀνανεωτική Ἀριστερά. Ὡστόσο, στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει σήμερα κάποια συγκεκριμένη πολιτική ὄντοτητα πού ὀρίζεται ὡς ἀνανεωτική. Κι ἐκεῖνοι οἱ ἀριστεροί πολιτικοί φορεῖς πού στό ὄνομά τους περιλαμβάνουν τό σχετικό ἐπίθετο (π.χ. ἡ ΑΚΟΑ) φροντίζουν πάραυτα νά τό συνοδεύσουν καί μέ ἄλλα ἐπιθέματα, θεωρώντας, προφανῶς, ὅτι μόνο του τό «ἀνανεωτική» Ἀριστερά εἶναι πολύ λίγο ἢ ὅτι εἶναι κάπως ἀσαφές γιά νά ἀποδώσει τόν πολιτικό καί τόν ιδεολογικό χαρακτήρα τῆς ὀργάνωσης. Κι ἀρχίζει ἔτσι ὁ χορός τῶν ἐπιθέτων.

Γιά τήν ἱστορία, ἡ «ἀνανέωση» ἦταν τό κύριο συνοδευτικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἐνός ἐκ τῶν δύο κομμάτων πού προέκυψαν μετά τή διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968: τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ. Μέσα στήν τότε συγκυρία ἀνανέωση ἐσήμαινε τή διάθεση τῶν ἀνανεωτικῶν κομμουνιστῶν νά ἀνανεώσουν τήν ἡγεσία τοῦ κόμματος μέσα ἀπό δημοκρατικές διαδικασίες πού θά ἐξέφραζαν τή βούληση τῶν κομματικῶν μελῶν κι ὄχι ξένων κέντρων ἐξουσίας, ἄρα τήν ἀπεξάρτηση τοῦ κινήματος ἀπό τήν ΕΣΣΔ, ἐσήμαινε τήν ἀνάγκη ἀνανέωσης δομῶν καί λειτουργιῶν, τή χάραξη μιᾶς νέας στρατηγικῆς καί τακτικῆς γιά τόν ἐλληνικό κομμουνισμό, τήν ἀποτίναξη τοῦ δογματικοῦ ληθάργου τοῦ σταλινισμού, ἐσήμαινε τήν προσαρμογή τοῦ κόμματος στίς νέες πραγματικότητες τῆς Εὐρώπης καί τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας πού δέν ἦταν πλέον οὔτε ἐκεῖνες τοῦ μεσοπολέμου οὔτε τῆς αἰματηρῆς δεκαετίας τοῦ 1940-50. Ἀνανέωση ἐσήμαινε πολλά, τά πάντα, ἓνα νέο κομμοειδωλλο Ἀριστερᾶς, νά βγεῖ τό μέσα ἔξω. Καί γιά νά συμπυκνώσω σέ μιά φράση μιά πολύ ὀδυνηρή καί σκολιά διαδικασία, κατά τήν ὁποία ἔγιναν πολλά καί

εἰλώθηκαν πολύ περισσότερα, ἀνανέωση ἦταν ἡ ριζική ἀπομάκρυνση ἀπό τό μοντέλο τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί τόν τύπο τοῦ σταλινικοῦ κόμματος. Καί ἦταν σημαντικά τά αἰτήματα αὐτά: προοιωνίζονταν μιά ἄλλη Ἀριστερά, τόσο πού ὁ καθένας πού ἐθήτευε στίς γραμμές τῆς ἤξερε πολύ καλά τί ἤθελε, σέ τί σκόπευε καί κυρίως τί ἀπέριπτε ριζικά καί κατηγορηματικά.

Ἄν ἡ ἀφετηρία ἦταν ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968 καί ἂν ἡ κύρια δύναμη τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, κομμουνιστικῆς καί μή, ἦταν τό ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ, ὡστόσο, ὅλοι ὅσοι συγκρότησαν τόν Συνασπισμό ἀλλά καί ὅλοι ὅσοι, ἐκτός Συνασπισμοῦ, εἶτε ἀνεξάρτητοι εἶτε ἐνταγμένοι σέ ἄλλες ἀριστερές ὀργανώσεις, ὅλοι, μέ τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἦταν «προϊόντα» ἀπορρίψεων τοῦ Ὑπαρκτοῦ καί τοῦ σταλινικοῦ τύπου κόμματος. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ξεκίνησαν. Ὑπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση καί δέβαια ἢ συγκυρία τῆς ἀπόρριψης καί τά διαφοροκετικά διώματα χρωματίζουν μέ διαφορετικά χρώματα τό κάθε στρώμα ἀγωνιστῶν πού ἀπομακρύνονταν ἀπό τήν ἀρχική μήτρα. Ὡστόσο σέ κάθε περίπτωση ὑπῆρξε καί ὑπάρχει σαφῆς καί ριζική ρήξη ὅλων τῶν ἀνανεωτικῶν τάσεων πρὸς τό ΚΚΕ. Κανείς δέν θέλει νά εἶναι ἀριστερός ὅπως τόν προσημαίνει καί τόν ιδεοποιεῖ τό ΚΚΕ, διότι κανείς δέν θέλει νά ταυτιστεῖ μέ τόν Ὑπαρκτό, εἶτε πρόκειται γιά τούς παλαιούς τῆς ἱστορικῆς ἀνανέωσης εἶτε γιά πολύ νεότερους πού δέν εἶχαν κόν γεννηθεῖ τό 1968.

Ὅλα αὐτά ὅμως εἶναι σχετικά παλιές ἱστορίες, πολλά ἀπό τά συμβάντα καί τίς καταστάσεις αὐτῆς τῆς 35ετοῦς πορείας τῆς ἐλληνικῆς Ἀριστερᾶς ἔχουν ὀριστικά ξεπεραστεῖ. Δέν ἔχει καμιά σημασία ἡ ἀναμόχλευσή τους καί μόνον ὡς ἱστορία ὀφείλουμε νά τά προσεγγίζουμε καί νά τά ἀναλύουμε. Ἐνα ἀπ' αὐτά τά σημεῖα, τό κυριότερο ἴσως, πού ἔχει ὀριστικά ξεπεραστεῖ εἶναι τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει πιά ἡ Σοβιετική Ἐνωση, τό ΚΚΣΕ, γενικά τό στρατόπεδο τοῦ Ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καί ὅλα ὅσα ἐστήριζαν. Κανείς δέν μπορεῖ νά πάρει τό μέρος τοῦ μπρεζνιεφισμοῦ ἢ τῆς περεστρόικα καί κανέναν ἢ περεστρόικα ἢ ὁ μπρεζνιεφισμός δέν μπορεῖ νά ἐμπνεύσει ἢ νά στηρίξει. Μηδέ τοῦ ΚΚΕ ἐξαιρουμένου. Ὁ ἱστορικός κομμουνισμός, τῶν πρώτων του δεκαετιῶν μετά τήν Ὀκτωβριανή

Ἐπανάσταση, ἀλλά καί τῆς σταλινικῆς καί μετασταλινικῆς περιόδου του, εἶναι ὀριστικά παρελθόν. Ἐξ οὗ τό θέμα περί τοῦ ὁποῦ θέλω κυρίως νά μιλήσω τώρα: τήν fabula καί τούς περί ἧς ὁ λόγος, τούς Ἕλληνες ἀριστερούς τῆς ἀνανέωσης, τούς πρῶτους καί τούς ὄψιμους.

Τό ζήτημα ἀθρώνεται γύρω ἀπό ἓνα παράδοξο: ἔλεγα παραπάνω ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης, εἶναι «προϊόντα» ριζικῆς ἀπορρίψης τοῦ Ὑπαρκτοῦ: τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος τῆς ΕΣΣΔ, τοῦ κόμματος τῆς, τοῦ ΚΚΣΕ, τῆς κοινωνικῆς τους πρακτικῆς, τῆς πολιτικῆς Ὑπερδύναμης πού ἄσκησαν ἐπί χρόνια, τῆς μαρξόφωνης ιδεολογίας μέ τήν ὁποία χειραγωγούσαν τίς μάξες, τῆς καταπιεστικῆς καί ἀντιδημοκρατικῆς πολιτικῆς τους. Καί ἰδοῦ τό παράδοξο: πῶς μπορεῖ ἡ τοτινὴ ἀπόρριψη, πρὶν 35 ἢ 15 χρόνια, ἢ ἀπόρριψη ἑνός «πράγματος» πού δέν ὑπάρχει πιά, πού κανεῖς δέν τό ἐπικαλεῖται, πού κανέναν δέν ἐμπνέει, πού κανένα δέν ἀπειλεῖ, πού κανέναν δέν προσδιορίζει, πού κανεῖς δέν τό νοσταλγεῖ – ἴσως στόν Περισσό νά ὑπάρχουν νοσταλγοί– νά ἀποτελεῖ σήμερα ιδεολογική ἀναφορά ἑνός ἀριστεροῦ μορφώματος, ἑνός ἀριστεροῦ κινήματος, ἑνός ἀριστεροῦ συγκροτητικοῦ λόγου καί πολύ περισσότερο ἑνός λόγου ἐνοποιητικοῦ ἀριστερῶν τάσεων, κομμάτων, κινήσεων καί ἀνθρώπων, πού ἔχουν διαφοροποιηθεῖ στό παρελθόν ἐξ αἰτίας τῶν διαφορετικῶν τους στάσεων ἀπέναντι στόν Ὑπαρκτό ἢ, ἔστω, ἐξ αἰτίας τῶν διαφορετικῶν μορφῶν ἀπόρριψής του; Νά τό πῶ θάνασσα: εἶναι τό εὐκολότερο τῶν πραγμάτων νά σκοτῶνει κανεῖς σήμερα τόν Στάλιν καί τόν σταλινισμό καί ἰδίως ἀνούσιο. Εἶναι σά νά ἐξορκίζει κανεῖς ἓναν μυθικό μπαμπούλα.

Ἄν λοιπόν, ἡ φερώνυμη ἀνανεωτικὴ ἀριστερά ὀρθῶναι τό ἀνανεωτικό της ἀνάστημα γιά νά ξεπεραστοῦν τὰ ἀνομήματα καί τὰ ἀτοπήματα τοῦ Ὑπαρκτοῦ, ἂν τοῦτο συνιστᾷ σήμερα τόν ιδεολογικό πυρήνα τῆς Ἀριστερᾶς, τήν ιδεολογία της, τότε τό πράγμα δέν πάει μακριά. Τρῶμε ἀπό τὰ ἔτοιμα, πού ἤδη κοντεύουν νά σωθοῦν, χάνουμε ὄχι μόνο τή μάχη τῆς ὑπαρξῆς ἀλλά καί τή μάχη τῆς ἀναπαραγωγῆς. Γιά νά μπορούμε νά παράγουμε πρέπει νά ξέρουμε νά ἀναπαραγούμε, ἔλεγε ὁ Μάρξ (ἐλεύθερη ἀπόδοση).

Ξέρω, βέβαια, ὅτι ἡ ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά ἐνῶ ἦλθε στόν κόσμο μαχόμενη κατὰ τοῦ Ὑπαρκτοῦ καί τοῦ σταλινισμοῦ – πού ἦταν ἐν μέρει στοιχεῖο τῆς ἱστορίας καί τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνισμοῦ– στήν πορεία ἐμπλουτίστηκε καί μέ ἄλλες ιδέες πού ἐρχόταν ἀπό νέες πραγματικότητες. Γιά παράδειγμα ὁ σεβασμός της πρὸς νέα κοινωνικά κινήματα, ἡ οἰκολογικὴ της εὐαισθησία, ἡ βαθύτατη πεποίθησή της ὅτι ὁ σοσιαλισμός ἢ θά εἶναι δημοκρατικός ἢ δέν θά ὑπάρξει, ὁ ἀντιεθνικισμός καί ὁ ἀντιρατσισμός της. Δέν ὑποτιμῶ καθόλου τὰ στοιχεῖα αὐτά τοῦ νέου ιδεολογικοῦ της προφίλ.

Στό σημεῖο αὐτό ἐρχεται ἓνα δεύτερο παράδοξο, ἰδιαίτερα δυσεξήγητο. Τί προσπάθησε νά κάνει ἡ ἀνανέωση, ἡ ἀρχικὴ καί ὅλες οἱ ἐπιγενόμενες καί ἐμπλουτισμένες κι ἀπό νεότερες ἐπεξεργασίες καί συνειδητοποιήσεις; Μέ δύο λόγια: ἀπορρίπτοντας τὰ ἀπορριπτέα τῆς παράδοσής της τῆς ἰδίας, αὐτὰ ἀκριβῶς πού ἡ κατάρρευση τοῦ Ὑπαρκτοῦ ἀπέρριψε μέ τόν πλέον ὀριστικό καί ἀναντίλεκτο τρόπο, θέλησε νά πείσει ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ Ἀριστερά τοῦ μέλλοντος, αὐτὴ εἶναι τό νέο ἀριστερό κίνημα, τό κίνημα νέας ἱστορικῆς προοπτικῆς. Δέν ἔπεισε. Οὔτε ὅταν ἦταν μόνο του τό ΚΚΕ ἔστω. ὅταν ἐκλογικὰ ἐκινεῖτο ἀνάμεσα στό 1,κάτι% καί τό 2% οὔτε ἀργότερα ὡς Συνασπισμός, μέ τὰ σκαμπανεύσμά του, πότε ἐξω ἀπό τή Βουλή, πότε στό 5% καί πότε νά γλιτώνει τήν κοινοβουλευτικὴ ὑπεροχία στό παρά τρίχα. Δέν ἔπεισε ὅτι εἶναι τό κόμμα τῆς νέας ἱστορικῆς προοπτικῆς, ὅτι εἶναι ἡ Ἀριστερά. Τό ΚΚΕ, ἀγκυρωμένο στή σοβιετοφιλία παλιότερα καί μονίμως προσβλέποντας στό παρελθόν – πού κι αὐτό τό ἐρμηνεύει ἔτσι πού νά τό φέρει στά μέτρα του–, θρῖσκεται σέ καλύτερη θέση, αὐτό εἶναι πού πείθει περισσότερο ὅτι εἶναι ἡ Ἀριστερά στόν τόπο μας. "Ὅσο γιά τόν Συνασπισμό, παρὰ τή συνεργασία του, πού ἀναγγέλλεται γιά τίς ἐρχόμενες ἐκλογές μέ ἄλλες ἀριστερές κινήσεις, ὅπως ὅποτε θετικὴ – καλὸ πρᾶγμα εἶναι νά συνεργάζονται οἱ ἀριστεροί– θρῖσκεται σέ ὀριακό σημεῖο. Κανεῖς δέν μπορεῖ νά θεβαιώσει ὅτι ὁ ΣΥΝ διαθέτει μιὰ ἀκρόαση θάθους, ἀρκετά πάνω ἀπό τό 3%, ὥστε νά θρῖσκεται στό ἀπυρόβλητο. Δέν θέλω νά προσθέσω οὔτε τήν αἰσιοδοξία μου οὔτε τήν ἀπαισιοδοξία μου. Ἄν ὅμως ὁ ΣΥΝ δέν ξεπεράσει τό ὄριο τοῦ 3% τί θά σημαίνει κάτι τέτοιο; Νά ἀπαντήσω μέ τὰ λόγια τοῦ εὐρωβουλευτῆ τοῦ ΣΥΝ Ἀλέκου Ἀλαβάνου (σέ μιὰ συνέντευξή του στό «Κ» τῆς Καθημερινῆς 30-11-2003):

«Θά εἶναι μεγάλο πλήγμα καί μιὰ ἀρνητικὴ ἐξέλιξη γιά ὅλους νά μὴν ἔχει ἡ Ἑλλάδα μιὰ κοινοβουλευτικὴ Ἀριστερά ἀνανεωτικὴ. Δέν θά ἤθελα ἡ δική μου γενιά νά δεῖ τήν Ἀριστερά νά γίνετα μιὰ δύναμη περιθωριακὴ πού ὑπάρχει μόνο στοὺς διανοούμενους χωρὶς μιὰ δική της δυναμικὴ πολιτικὴ παρουσία. [...] Γιά μένα τό πῶ κρίσιμο σημεῖο εἶναι ἂν κοινοβουλευτικά θά ὑπάρχει ἡ Ἀριστερά μέ τίς νέες προσεγγίσεις πού ἐκφράζει ὁ Συνασπισμός ἢ ἂν θά γίνετα μιὰ ἐξωκοινοβουλευτικὴ δύναμη. Στήν πραγματικότητα ἂν ἡ Ἑλλάδα θά ἀμερικανοποιηθεῖ ἢ θά μείνει εὐρωπαϊκὴ χώρα. Μέ τήν ἐννοια ὅτι τό εὐρωπαϊκὸ μοντέλο περιλαμβάνει τήν αὐτόνομη πολιτικὴ ὑπαρξὴ τῆς Ἀριστερᾶς ἐνῶ στό ἀμερικανικὸ μοντέλο ἡ Ἀριστερά παραμένει ἐξωκοινοβουλευτικὴ, διασπαρμένη σέ πανεπιστήμια καί φοιτητικὲς ἐστίες, σέ διανοούμενους σάν τόν Τσόμκι, τὴν Μπαζέ ἢ σέ αὐτόνομους πολιτικούς μέσα καί ἔξω ἀπό τό δημοκρατικὸ κόμμα».

Ἄς τὴν ἀκούσουμε αὐτὴ τὴν κουβέντα: «νά μὴν ἀμε-

οικανοποιηθεί ή Ελλάδα, να μείνει ευρωπαϊκή χώρα». Γιατί πράγματι, η Ελλάδα είναι μία ευρωπαϊκή χώρα και από την άποψη του πολιτικού της συστήματος και των πολιτικών της δυναμειών. Μικρή ήταν η Άριστερά στο μεσοπόλεμο, δυναμική όμως που δυναμίτισε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και της πολιτιστικής ζωής του τόπου. Κανείς δεν αδιαφόρησε γι' αυτήν και γι' αυτό ορθώθηκε ένας τεράστιος μηχανισμός διώξεων για να περιθωριοποιηθεί. Τεράστια έγινε η Άριστερά στην αντιφασιστική Αντίσταση στην Κατοχή και τόσο ισχυρή ώστε χρειάστηκε ένας ολόκληρος Έμφυλιος για να εξοντωθεί. Και δεν εξοντώθηκε παρά την τραγική ήττα ούτε, στη συνέχεια, η λευκή τρομοκρατία 20 χρόνων δεν εξόντωσε την Άριστερά. Κράτησε και άνθισε ξανά με την ΕΔΑ. «Ποτέ δεν ήταν γλάστρα», όπως λέει πάλι ο Άλαβάνος, «όχι θυγατρική του ενός ή του άλλου κόμματος (...) με τους άριστερους έξω από τον προθάλαμο για να πάρουν ένα ύφυπουργείο ή να γίνουν κάπου νομάρχες».

Βεβαίως οι τάσεις άφομοίωσης του ΣΥΝ στο ΠΑΣΟΚ, οι κεντροαριστερές τάσεις, δεν είναι εύκαταφρόνητες (και δεν αναφέρομαι στη σχεδόν φαιδρή περίπτωση της ΑΕΚΑ). Εκείνο που δρᾷ περισσότερο είναι το σύνδρομο του «να μην ξανάρθει ή δεξιά», μία δεξιά ταυτισμένη με την παλαιά δεξιά της λευκής τρομοκρατίας.

Η προβολή της Άριστεράς με τη μορφή του ΚΚΕ στο μεσοπόλεμο, κι έκτοτε συνεχῶς σε όλες τις φάσεις της νεοελληνικής ιστορίας, δεν ήταν μόνον ότι απ' αυτή την παράταξη προήλθαν ισχυρές ριζοσπαστικές-μεταρρυθμιστικές ιδέες, προσπάθειες κι αγῶνες. Πιό πολύ η ιστορικότητα της Άριστεράς, η αναντικατάστατη λειτουργία της μέσα στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία συνιστούσε μία διαφορετική προοπτική για τό ρωμέικο, διαφορετική από εκείνη που χάραξαν οι δυνάμεις, ακόμη και οι πιο προοδευτικές, του ελληνικού άστισμοῦ. Ήταν η προοπτική του σοσιαλισμοῦ. Αυτός ήταν που χάραζε τη βαθιά διαχωριστική γραμμή και όριοθετούσε με σαφήνεια τις παρατάξεις. Αυτός ήταν που διαμόρφωνε συνεχῶς τους νέους πολιτικούς, τους άριστερους.

Δέν θέλω να προεξοφλήσω τίποτε, κανείς δεν μπορεί να προεξοφλήσει τό μέλλον. Άλλά αν, σε τούτη τη μάχη που έρχεται η Άριστερά βρεθεί εκτός Κοινοβουλίου, κάτι για τό όποιο οι προβλέψεις δίστανται, τότε θά δοῦμε να επικρατεί, για καιρό ακόμη, τό ΚΚΕ ως κύρια δύναμη της Άριστεράς, θά δοῦμε την πολιτική κυριαρχία ενός άκραία δογματικού άναχρονισμοῦ, που συχνά συνταντίζεται με μορφές λαϊκισμοῦ και κοινωνικού συντηρητισμοῦ, άχρηστεύει δηλαδή λαϊκές έγκλησεις και ριζοσπαστικές άνάγκες. Και θά είναι πολύ δύσκολο μετά ταῦτα να έρθουν ήμέρες ανάκαμψης. Έπιπλέον, για καιρό ακόμη, στο πεδίο τῶν λαϊκῶν δυνάμεων τό ΠΑΣΟΚ θά συνεχίζει, άπερίσπαστο, να κραδαίνει και να επιβάλλει την «έκσυγχρονιστική» του

ρητορεία, τόν άπροκάλυπτο νεοφιλελεύθερο μεταμοτερνισμό.

Αυτή, λοιπόν, η πιθανή προοπτική της περιθωριοποίησης της Άριστεράς στην όποία έντασσόμαστε είναι η fabula που μᾶς μιλάει.

Σέ μᾶς μιλάει, στους άριστερους της άνανέωσης: να διασώσουμε μία παράταξη, να διασώσουμε τό μέλλον κι ό,τι αυτό, από τή σκοπιά του σοσιαλισμοῦ κουβαλάει μέσα του. Άν έχουμε κάτι να άνανεώσουμε, έμεις οι παλαιοί και οι νεότατοι της άνανεωτικής Άριστεράς είναι η μεγάλη Ύπόθεση και η μεγάλη Ύπόσχεση.

ΜΙΣΕΛ ΠΑΣΤΟΥΡΩ Το ρούχο του διαβόλου

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑ ΡΙΓΕΣ
ΚΑΙ ΡΙΓΕ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

ΜΙΣΕΛ ΠΑΣΤΟΥΡΩ

Το ρούχο του διαβόλου

ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΙΑ ΡΙΓΕΣ ΚΑΙ ΡΙΓΕ ΥΦΑΣΜΑΤΑ

Μετάφραση /Επισημοτική επιμέλεια: ANNA ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

Μετάφραση /Επιστημονική επιμέλεια
ANNA ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

Τι κοινό μπορεί να έχουν ο άγιος Ιωσήφ και ο Οβελίξ, η πόρνη του Μεσαίωνα και ο διαιτητής του μπέηζμπολ, οι καρμηλίτες και οι λουόμενοι της Μπελ Επόκ, οι γελωτοποιοί της Αναγέννησης και οι κατάδικοι στα κόμικς, όσοι κοιμούνται με πιτζάμες και οι Αβράκωτοι της Γαλλικής Επανάστασης;

Κεντρική διάθεση: ΑΠΟΛΛΩΝ, τηλ.: 210 5157.200

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

«ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ»

Άπό τό ακαδημαϊκό πανεπιστήμιο στήν παραγωγή υπηρεσιών εκπαίδευσης

τοῦ Νίκου Θεοτοκά

Στά κείμενα τῶν Βρυξελλῶν γιά τήν ἀνώτατη ἐκπαίδευση ἡ λέξη «ποιότητα» ἀπαντᾶται ἐξαιρετικά πικνά. Πουθενά, ὡστόσο, στά ἐπίσημα ντοκουμέντα δέν θά βροῦμε κάποιον ὀρισμό αὐτῆς τῆς ἐννοίας. Δέν πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιά παράλειψη. Οἱ συντάκτες τῶν ἐπιχειρησιακῶν σχεδίων συγκρότησης τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Χώρου Ἀνώτατης Ἐκπαίδευσης¹ γνωρίζουν καλά ὅτι τό περιεχόμενο τῆς «ποιότητας» προσδιορίζεται διαφορετικά στήν ἐκάστοτε συγκυρία:

Ἡ «ποιότητα» σέ μία εὐρωπαϊκή προοπτική δέν μπορεῖ νά κηρύσσεται διά νόμου ἢ ἀπό τίς ἀρχές. Ὑπάρχει μόνον ἐάν ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπαρξή της ἀπό τούς ἄλλους (χρηστές, ἐργοδότες, ἄλλα ἰδρύματα, ἄλλες χῶρες).²

Ἄπό αὐτόν τόν ταυτολογικό ὀρισμό, συνάγουμε τό ἀσφαλές συμπέρασμα ὅτι «ποιότητα» εἶναι αὐτό πού ἀποφασίζει κάθε στιγμή ἢ ἀγορά. Σέ πλήρη ἀντιστοιχία πρὸς τό μοντέλο αὐτό, στό ἐλληνικό Σχέδιο Νόμου προβλέπεται ὅτι:

τό ἀντικείμενο [...] τῶν διαδικασιῶν διασφάλισης καί ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης [εἶναι] ἀντικείμενο συνεχοῦς ἐρευνητικῆς μελέτης καί ἀνάλυσης, πού ὑπόκειται σέ διαρκή ἐπανεξέταση ἢ καί ἀναθεώρηση μέ βάση τά εὐρήματα τῆς ἐρευνας πού πραγματοποιεῖται στόν τομέα αὐτό στήν Ἑλλάδα καί διεθνῶς.³

Ὁδηγούμεστε, λοιπόν, νά συναγάγουμε τήν ταύτιση τῆς ἐννοίας «ποιότητα» μέ ἐκεῖνο πού, κάθε στιγμή, ὑπαγορεύουν οἱ ὅροι τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν κεφαλαίων. Καθ' ὅτι, στά μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ δέν ὑπάρχουν σταθερά κριτήρια, ἀξίες καί ἀρχές. Ἔτσι, ἡ «ποιότητα» τῶν ἐκπαιδευτικῶν υπηρεσιῶν δέν τεκμαίρεται παρά ἀπό τήν ἐγνωσμένη ζήτησή τους. Ἴδού τό μεῖζον κριτήριο γιά τήν «ἀξιολόγηση», τήν ὁποία οἱ Ὑπουργοί Παιδείας

τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ὄρισαν στό τελευταῖο τους κοινό Ἀνακοινωθέν ὡς τήν «καρδιά τῆς ὀργάνωσης τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης».⁴ Πρόκειται καί γιά τήν καρδιά τοῦ νεοφιλελεύθερου ἐγχειρήματος: Χαρακτηριστικά τῆς «ποιότητας» εἶναι ὅσα «ἀναγνωρίζουν» κάθε στιγμή οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Πέραν τῶν ἀνώνυμων βιομηχανιῶν καί τῶν ἐπιχειρήσεων, κάποιον ἀπό αὐτούς τούς «ἐνδιαφερομένους» μνημονεύονται μέ τό ὄνομά τους στά κείμενα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς: Ὁργανισμός Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καί Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ), Παγκόσμια Τράπεζα, Παγκόσμιος Ὁργανισμός Ἐμπορίου (ΠΟΕ) κ.λπ. Ἐντέλει, διά τῆς τεθλασμένης, ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἡ «ἀξιολόγηση τῆς ποιότητας» τῶν ΑΕΙ βασίζεται στήν ἀπουσία σταθερῶν κριτηρίων, ἀρχῶν, ἀξιών καί ἐγγυήσεων. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἡ νεοφιλελεύθερη ἐκδοχή τῆς «ἀποτε-

1. Στίς ἐπίσημες μεταφράσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κειμένων στήν ἐλληνική γλώσσα, ὁ ἀγγλικός ὅρος «higher education» ἀποδίδεται ὡς «ἀνώτατη ἐκπαίδευση». Νά σημειωθεῖ ὅτι, στά εὐρωπαϊκά κείμενα, ὁ ὅρος «higher education» ἀναφέρεται στόν πανεπιστημιακό καί τόν μῆ-πανεπιστημιακό τομέα τῆς μεταλυκειακῆς ἐκπαίδευσης, πού προσφέρεται τόσο ἀπό δημόσια ἰδρύματα ὅσο καί ἀπό ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις.

2. ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ: Ἀποδοτικές ἐπενδύσεις στήν ἐκπαίδευση καί τήν κατάρτιση: ἐπιτακτική ἀνάγκη γιά τήν Εὐρώπη, Βρυξέλλες, 10.01.2003 COM (2002) 779.

3. ΥΠΕΠΘ, ΣΧΕΔΙΟ ΝΟΜΟΥ: «Ἐθνικό σύστημα διασφάλισης καί ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, Ἴνστιτούτο Διαβίου Ἐκπαίδευσης, Διεθνές Ἑλληνικό Πανεπιστήμιο καί ἄλλες διατάξεις», Ἀθήνα 2003.

4. Ἀνακοινωθέν τῆς Συνόδου Ὑπουργῶν Παιδείας τῆς Ε.Ε., Βερολίνο, Σεπτέμβριος 2003.

λεσματοκότητας» άναρει τίς δημοκρατικές κατακτήσεις τής Εύρώπης.

Στό Σχέδιο Νόμου τού ΥΠΕΠΘ προβλέπεται ότι, για τήν άξιολόγηση τής σχέσης τού πτυχίου μέ τήν αύριανή άπασχόληση,

τό Έθνικό Συμβούλιο Διασφάλισης και Άξιολόγησης τής Ποιότητας (ΕΣΔΑΠ) άναπτύσσει σχέσεις συνεργασίας μέ τούς αντίστοιχους φορείς τών άλλων χωρών, όπως έπίσης και μέ διεθνείς όργανισμούς και έρευνητικά κέντρα πού δραστηριοποιούνται στόν τομέα τής άξιολόγησης τής ποιότητας τής άνώτατης έκπαίδευσης και συμμετέχει στό συναφή δίκτυα πού λειτουργούν στην Εύρώπη και διεθνώς.⁵

Γνωρίζουμε ότι ό ΟΟΣΑ, μέ τό πρόγραμμα «Project on Quality Management, Quality Assessment and the Decision-Making Process» (1994-1998), έχει ήδη όργανώσει και πραγματοποιήσει «άξιολογήσεις» εύρωπαϊκών αλλά και έλληνικών ιδρυμάτων τριτοβάθμιας έκπαίδευσης.⁶ Σύμφωνα μέ τόν ΟΟΣΑ, ή διεθνοποίηση τής έκπαίδευσης και τού έμπορίου τών έκπαιδευτικών ύπηρεσιών έπιβάλλει νά έγγραφεί «τό πνεύμα τής έπιχείρησης» στό ιδρύματα άνώτατης έκπαίδευσης. Η άντιμετώπιση τού άνταγωνισμού για τήν προσέλκυση πελατών στις ύπηρεσίες έκπαίδευσης πού προσφέρουν τά πανεπιστήμια,

θά μπορούσε νά άναγκάσει τά ιδρύματα νά άνα-

θεωρήσουν, μεταξύ άλλων, τά προγράμματα σπουδών και τίς μορφές τής έπιχορήγησής τους και νά λαμβάνουν ύπ' όψη τίς γνώσεις οι όποιες άποκτήθηκαν έκτός τού στενά νοούμενου έκπαιδευτικού συστήματος. [...] Η άνάπτυξη τής άγοράς τής έκπαίδευσης και τής κατάρτισης είναι συνδεδεμένη μέ τίς διαπραγματεύσεις πού διεξάγονται για τό έμπόριο τών ύπηρεσιών ύπό τήν αιγίδα τού ΠΟΕ.⁷

Όπως θά δούμε άμέσως μετά, οι έκτιμήσεις αυτές τού ΟΟΣΑ άναπαράγονται σχεδόν κατά λέξη στις άνακοινώσεις τής Έπιτροπής Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Η πανεπιστημιακή παιδεία γίνεται τυποποιημένο έμπόρευμα

Άς έπιστρέψουμε στις έπισημάνσεις τής Κομιοόν: τά πανεπιστήμια λογίζονται πλέον ώσαν νά ήσαν έπιχει-

5. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

6. OECD/IMHE Quality Assessment - Athens.

7. ΟΟΣΑ: Higher Education Management: http://www.oecd.org/document/53/0,2340,en_2649_34525_2668597_1_1_1_37455,00.html.

ρήσεις, ή ποιότητα και ή αποτελεσματικότητα των οποίων κρίνεται με βάση την «απόδοση» των επενδύσεων:

Εκτιμάται ότι οι επενδύσεις στην εκπαίδευση και την κατάρτιση παράγουν ποσοστά απόδοσης για τους ιδιώτες (ιδιωτική απόδοση) και για την κοινωνία (κοινωνική απόδοση), συγκρίσιμα με αυτά των επενδύσεων σε φυσικό κεφάλαιο.⁸ Τό αυξανόμενο μερίδιο των υπηρεσιών στην οικονομία, ο ρυθμός της τεχνολογικής αλλαγής, ή αυξανόμενη αναλογία γνώσεων/πληροφορίας στην αξία της παραγωγής, καθώς και ή κλίμακα της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης ενισχύουν τά επιχειρήματα υπέρ τέτοιων επενδύσεων.⁹

Στά επίσημα ευρωπαϊκά κείμενα, καθίσταται απολύτως σαφής ή «ανάγκαιότητα» υιοθέτησης των κριτηρίων αποδοτικότητας των επενδύσεων, ως ποιοτικού όρου αποτίμησης της «συμβολής των πανεπιστημίων στην κοινωνία». Τό επιχειρήματα αναπτύσσεται σταδιακά:

Η αύξηση της ποιότητας της εργασίας συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης, της παραγωγικότητας και της κοινωνικής συνοχής. Δύο σημαντικές διαστάσεις της ποιότητας της εργασίας είναι ή κατάρτιση (πού φαίνεται να έχει θετικό αντίκτυπο ιδιαίτερα στην παραγωγικότητα) και ή κινητικότητα (πού άπαιτεί την άρση των φραγμών μέσα στην ευρωπαϊκή αγορά εργασίας).¹⁰

Αυτού του είδους ή αντίληψη για την παραγωγικότητα της εργασίας, σέ συνδυασμό με την «απασχολησιμότητα» και την επιδιωκόμενη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, ύπαγορεύει και τά κριτήρια «άξιολόγησης της ποιότητας» των «υπηρεσιών εκπαίδευσης» πού προσφέρουν τά πανεπιστήμια. Δέν χρειάζεται κάποιος να διερμηνεύει προθέσεις. Άρκει να διαβάσει κατά λέξη στά κείμενα της Κομισιόν:

Δέν θά είναι αποδοτικές όλες οι επενδύσεις στην έξασφάλιση της ποιότητας. Αυτό θά συμβεί μόνον εάν δοθεί προτεραιότητα στή μεταρρύθμιση του διδακτικού περιεχομένου, πού λαμβάνει ύπόψη τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας, και εάν αναγνωριστεί ή ανάγκη για μηχανισμούς έξασφάλισης της ποιότητας πού θά ανατεθούν σέ όργανα πού υπερβαίνουν τά έθρικά σύνορα.¹¹

Ένα από τά αντικείμενα και τις στοχεύσεις της «άξιολόγησης της ποιότητας» είναι, λοιπόν, ή «μεταρρύθμιση του διδακτικού περιεχομένου» προς την κατεύθυνση των «ανάγκων της οικονομίας». Τούτο τό τελευταίο ύφαινεται πάνω στον καλλιεργούμενο μύθο ότι κύρια αίτια της ανεργίας είναι ή αναντιστοιχία του περιεχομένου των σπουδών προς τις δεξιότητες πού άπαιτεί ή αγορά εργασίας από τους πτυχιούχους. Και ό,τι, συνεπώς, ή «φιλελευθεροποίηση» των προγραμμάτων σπουδών και ή «άπελευθέρωση» τους από τό «μονοπάλιο των πανεπιστημίων», τις άγκυλώσεις και την ασυτηρότητα της «παραδοσιακής» επιστημονικής μά-

θησης, δημιουργούν νέες προϋποθέσεις άπόκτησης έπαγγελματικών έφοδίων πού έχουν ζήτηση από την αγορά εργασίας. Μία διάσταση της «άξιολόγησης» άποσκοπεύει, λοιπόν, στή διόρθωση «τόσο του περιεχομένου όσο και της όργάνωσης και της μεθόδου διδασκαλίας του κάθε γνωστικού αντικειμένου».¹² Όπως προβλέπεται στό έλληνικό Σχέδιο Νόμου,

άπό άποψη αντικειμένου, οι διαδικασίες άξιολόγησης της ποιότητας είναι δυνατό να άφορούν [...] έπιμέρους προγράμματα σπουδών. Είδικά, προκειμένου για τά προγράμματα σπουδών, οι διαδικασίες άξιολόγησης είναι δυνατό είτε να αναφέρονται σέ ένα μεμονωμένο Ίδρυμα είτε να αναπτύσσονται παράλληλα μεταξύ όμοειδών προγραμμάτων σπουδών περισσότερων του ενός Ίδρυμάτων.¹³

Άξιολόγηση ποιότητας μέσω ποσοτικών δεικτών

Η «άξιολόγηση» των ΑΕΙ θά περιορίζεται σέ τυποποιημένους ποσοτικούς δείκτες. Αυτή είναι ή ελληνική και ή διεθνής έμπειρία. Και δέν προβλέπεται να γίνει άλλως. Πώς θά άξιολογηθεί ή «ποιότητα» των δημοσιεύσεων ή των διατριβών, ή ακαδημαϊκή έγκυρότητα των έπιστημονικών κρίσεων, οι παιδαγωγικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις των μαθήσεων, οι όποιες συναρθρώνουν ένα πρόγραμμα προπτυχιακών ή μεταπτυχιακών σπουδών; Άκόμα κι αν μιά έπιτροπή «άξιολόγησης» θεωρηθεί ότι μπορεί να ύποκαταστήσει μιά όλόκληρη έπιστημονική κοινότητα, ή ουσιαστική αποτίμηση του συνόλου του διδακτικού και έρευνητικού έργου των πανεπιστημίων και των πανεπιστημιακών άπαιτεί χρόνο και πόρους πού την καθιστούν ανέφικτη ή, έστω, άσύμφορη. Τό μόνο πού μπορεί, λοιπόν, να άξιολογηθεί, είναι ό,τι μπορεί να τυποποιηθεί σέ όμογενοποιημένους ποσοτικούς δείκτες. Έν τέλει, μιά παρόμοια «άξιολόγηση» καταλήγει στην άποπώχωση κι όχι στον έμπλουτισμό των έπιστημών.

Ήδη, όμως, μιλώντας για έπιστήμες βρισκόμαστε πέραν του όρίζοντα της επιχειρούμενης «άξιολόγησης». Διότι, εν προκειμένω, κριτήριο αποτίμησης των προγραμμάτων σπουδών δέν είναι ή έπιστημονική τους έπάρκεια αλλά ή «άναγνώριση» από την αγορά των επαγγελματικών δεξιοτήτων με τις όποιες έφοδιάζουν τους πτυχιούχους. Όπως προβλέπεται στό Σχέδιο Νό-

8. Ψαχαρόπουλος & Πατρινός, *Returns to investment in education: a further update*, Παγκόσμια Τράπεζα 2002

9. ΒΕΚ, COM (2002) 779

10. Ό.π.

11. Ό.π.

12. ΞΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

13. Στο ίδιο.

μου, τά ΑΕΙ θά «ἀξιολογούνται», μέ κριτήριο τήν ἀπορρόφηση τῶν πτυχιούχων τους ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας, τή γνώμη τῶν ἐπιχειρήσεων γιά τίς δεξιότητες τους εἴτε, ἄς πούμε, τήν ἀναλογία διδασκόντων πρὸς διδασκομένους, τήν ἐπάρκεια τῶν ὑποδομῶν ἢ τῆς ἀποτελεσματικότητας τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν.¹⁴ Τά πρῶτα πού ἀφοροῦν στήν ἀγορά, τά μαθαίνουμε πάντοτε ἐξ ἀποτελέσματος. Συνήθως μέ ὀδυνηρό τρόπο. Τά δεύτερα δέν χρειάζονται «ἀξιολόγηση». Ἀρκεῖ ἡ ἀποτύπωση τῶν δεδομένων. Μία καρέκλα στοὺς πέντε φοιτητές πού βρῖσκονται τήν ἴδια ὥρα στό πανεπιστήμιο. Ἐνα τετραγωνικό μέτρο στοὺς δέκα ἐγγεγραμμένους φοιτητές πού θά ἔπρεπε νά βρῖσκονται τήν ἴδια ὥρα στό πανεπιστήμιο. Καθένας διοικητικός ὑπάλληλος Τμήματος, ἀναλογεῖ σέ τριακόσιους καί βάλε φοιτητές κατά μέσον ὄρο. Παραδόσεις μαθημάτων κορμού μέ διακόσιους καί τετρακόσιους φοιτητές μέ ἓναν διδάσκοντα καί σέ μίαν αἴθουσα πού χωράει δέν χωράει ἑκατὸν πενήντα καθιστοὺς καί ὄρθιους. Κι ἀκόμα, ἡ Πολιτεία, μὴ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τίς εἰσηγήσεις τῶν ἰδρυμάτων, πολλαπλασιάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν εισακτέων ἀνά Τμῆμα ἐλαττώνοντας σχετικὰ τὸν ρυθμὸ προκήρυξης νέων θέσεων ΔΕΠ, τήν πλήρωση ὀργανικῶν θέσεων διοικητικῶν ὑπάλλήλων ἢ τὴ χρηματοδότηση τῶν ὑποδομῶν. Μόνο κατά τήν τελευταία δεκαετία τὸ ποσοστὸ τῶν δημοσίων πόρων ἀνά φοιτητὴ ἔχει μειωθεῖ κατὰ 45% περίπου.

Τά πανεπιστήμια καὶ οἱ «πελάτες» τους

Προσφάτως, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση Πανεπιστημίων (Ε.Υ.Α.) ἐπίσημανε τήν ἀνάγκη νά ἀποκτήσουν οἱ διοικήσεις καὶ τά προγράμματα σπουδῶν τῶν ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων «περισσότερο εὐέλικτη φυσιογνωμία», ἡ ὁποία νά μπορεῖ νά προσαρμόζεται σέ ἀνάγκες γιά «προϊόντα μάθησης», πού θά ἀνταποκρίνονται στό ἐκάστοτε «προφίλ προσόντων» πού ζητοῦν οἱ ἐπιχειρήσεις. Ἡ Ε.Υ.Α., ἀποδεχόμενη τὴ θέση ὅτι ἡ «οἰκονομία τῆς γνώσης» μετατρέπει τὴν ἐκπαίδευση σέ πεδίο ἀνταγωνισμοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων, κατέληξε νά υἱοθετήσῃ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ νέο μαζικὸ πανεπιστήμιο πού δημιουργεῖται ἀπαιτεῖ τὴ διαμόρφωση νέων, λιγότερο δαπανηρῶν προγραμμάτων παροχῆς «ἐκπαιδευτικῶν ὑπηρεσιῶν» καὶ νέων μοντέλων διαχείρισης τῶν Πανεπιστημίων.¹⁵

Παράλληλα, φαίνεται νά κερδίζει ἔδαφος ἡ ἀποψη ὅτι εἰσιτήριο γιά τὴν ἀγορὰ ἐργασίας δέν θά εἶναι ὁ τίτλος τοῦ πτυχίου ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν ἐξατομικευμένων ἐπαγγελματικῶν δεξιοτήτων πού θά τεκμαίρεται ὅτι ἀπέκτησαν οἱ πτυχιούχοι κατὰ τὴ φοίτησή τους.

14. Σ/Ν, ἄρθρο.

15. Ε.Υ.Α., Σύνοδος Γκράτζ, Μάιος 2003.

Κατά τη λογική αυτή, όσο πιο «άνοικτά» και «ευέλικτα» είναι τα προγράμματα σπουδών, τόσο μεγαλύτερο περιθώριο «έλευθερίας» έχουν οι φοιτητές για να συμπληρώσουν, με ατομική τους ευθύνη, το αυριανό τους ντοσιέ που θα πιστοποιεί την επαγγελματική τους κατάρτιση. Έξατομικεύεται έτσι το περιεχόμενο των τίτλων σπουδών και, φυσικά, υπονομεύεται κάθε συλλογική διεκδίκηση επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων. Το πτυχίο υποτάσσεται στην ιδεολογία της αγοράς. Η αυστηρότητα της έπιστήμης σχετικοποιείται καθώς οι τίτλοι σπουδών προσαρμόζονται στην «έλευθερία των συμβαλλομένων μερών». Ο κάθε φοιτητής ξεχωριστά είναι υπεύθυνος για την κατάρτιση του προγράμματος απόκτησης των επαγγελματικών του δεξιοτήτων. «Έλευθερία» και «ευελιξία» αποκαλείται αυτή η διάλυση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η αντίληψη αυτή διατυπώνεται στο Σχέδιο Νόμου με ύφος μαθητικής έκθεσης ιδεών:

Οι διαδικασίες αξιολόγησης της ποιότητας παρέχουν στους νέους και τις νέες που σπουδάζουν σήμερα ή που θα σπουδάζουν αύριο στα ελληνικά Ίδρυματα ανώτατης εκπαίδευσης τις αναγκαίες εγγυήσεις για το επίπεδο των σπουδών τους και για το αντίκρουσμά τους σε Ευρωπαϊκό αλλά και διεθνές επίπεδο, όπως επίσης και για τα εφόδια που τους παρέχονται ώστε να άντεπεξέλθουν στις προκλήσεις ενός ιδιαίτερα απαιτητικού μέλλοντος μετά την αποφοίτησή τους.¹⁶

Ποιός ορίζει αυτές τις προκλήσεις; Αναμφισβήτητα οι λεγόμενες «ανάγκες της αγοράς» κι όχι οι έπιστημονικές προϋποθέσεις ενός πτυχίου. Καθώς οι σχέσεις εργασίας μεταβάλλονται ραγδαία, παγιώνεται στο σύστημα της ανώτατης εκπαίδευσης μία λογική «προσαρμογής και ευελιξίας» που, με τη σειρά της, επιτάσσει μία διαφορετική, περισσότερο «δημοουργική» διάρθρωση των σπουδών. Η έννοια του προγράμματος σπουδών αυτονομείται από τις έπιστήμες και συντίθεται από «ένότητες» μαθήσεων οι οποίες υποστηρίζουν τη ζήτηση δεξιοτήτων από την αγορά εργασίας. Είναι άπολύτως ένδεικτικό το γεγονός ότι στο σχέδιο νόμου περί «διαδίου εκπαίδευσης» δεν υπάρχει πουθενά η έννοια «πρόγραμμα σπουδών».

«Συγκρισιμότητα» και τυποποίηση σπουδών και πτυχίων

Πρόσχημα για τη λεγόμενη «άξιολόγηση» εμφανίζεται, πρώτα απ' όλα, η ανάγκη «συγκρισιμότητας» και «άντιστοιχίσης» των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και τίτλων σπουδών της ανώτατης εκπαίδευσης. Στην κατεύθυνση αυτή, οι αποφάσεις της Λισσαβόνας θέτουν ένα νέο πλαίσιο δομής και λειτουργίας των ιδρυμάτων που προβλέπει τα εξής: 1) Αποσύνδεση των τίτλων σπουδών που απονέμουν τα πανεπιστήμια από τα «παραδοσιακά» προγράμματα σπουδών, τα οποία, με έπιστημονική και παιδαγωγική ευθύνη της πανεπιστη-

μιακής κοινότητας, πιστοποιούν την απόκτηση των βασικών μαθήσεων μίας έπιστήμης. 2) Σταδιακή έξασφάλιση της ονομαστικής αναγνώρισης και της τυπικής ισοτιμίας των μαθημάτων μετα-λυκειακού επιπέδου, που προσφέρονται από «πιστοποιημένους» δημόσιους ή ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς φορείς. 3) Επιτάχυνση και διεύρυνση της συνεργασίας των Ίδρυμάτων Ανώτατης Εκπαίδευσης με την αγορά και τους εργοδότες. 4) Ανάπτυξη ιδιωτικών και δημοσίων δικτύων «διά δίου εκπαίδευσης», άμεσα συνδεδεμένων με τους μηχανισμούς διαχείρισης του έργατικού δυναμικού.

Στό Βερολίνο, οι Υπουργοί αποφάσισαν μέτρα που εύνοούν και επιταχύνουν την «κινητικότητα φοιτητών και διδασκόντων». Τούτη η ώραία έκφραση υποκρύπτει συγκεκριμένες προβλέψεις για την αναθεώρηση των όρων άπονομής πανεπιστημιακών τίτλων σπουδών. Το πανεπιστημιακό πτυχίο «άπελευθερώνεται» από τις «σκληρύνσεις των θεσμών» και συνοδεύεται από ένα Συμπληρωματικό Δίπλωμα, όπου πιστοποιούνται οι δεξιότητες που απέκτησαν οι φοιτητές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Στην έπίσημη έλληνική μετάφραση του Συμπληρωματικού Διπλώματος διαβά-ζουμε ότι:

Οι τίτλοι [σπουδών] είναι δυνατόν να απονέμονται «υπεργολαβικά» από κάποιο ίδρυμα [ιδιωτικό-άνεξάρτητο, ιδιωτικό και άναγνωρισμένο από τό κράτος κλπ.] στο όποιο έχει δοθεί η σχετική άδεια ή άλλη μορφή «διαπίστευσης» από άνωτερη αρμόδια αρχή, ή όποια θα μπορούσε να είναι τό κράτος, ένα πανεπιστήμιο ή ένα επαγγελματικό ίδρυμα.

Οι όροι άναγνώρισης από τα Ίδρυματα «πιστωτικών διδακτικών μονάδων» προσδιορίζονται κεντρικά σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, από «όργανα που υπερβαίνουν τα έθνικά σύνορα», τις έθνικές νομοθεσίες και τις έθνικές συνταγματικές ρήτρες. Παρόμοιοι μηχανισμοί θα διασφαλίσουν, υποτίθεται, την «άντικειμενική» άποτίμηση του έργου των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων ή «επαγγελματικών ιδρυμάτων», χωρίς «ακαδημαϊκές άγκυλώσεις» και με κριτήριο τόν βαθμό προσαρμογής των Ίδρυμάτων στις σύγχρονες ανάγκες της «έλεύθερης οικονομίας».¹⁷ Πρόκειται, όπως είπαμε, για μηχανισμούς «άξιολόγησης» και «πιστοποίησης» των προσφερόμενων «εκπαιδευτικών υπηρεσιών» μεταλυκειακού επιπέδου, που προσφέρονται στον ευρωπαϊκό χώρο από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς και συναπο-

16. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

17. Παρόμοια «όργανα που υπερβαίνουν τα έθνικά σύνορα» είναι τό ENQA (European Network for Quality Assurance in Higher Education), τό ECTS (European Credit Transfer System) και τα δίκτυα ENIC (European Network of National Information Centers on academic recognition and mobility) και τό NARIC (National Academic Recognition Information Center).

τελούν τον «Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης».

Στις δεσμεύσεις των Υπουργών προβλέπεται ότι τα έθνικά συστήματα και τα πανεπιστήμια θα υποστηρίξουν την «κινητικότητα», αναγνωρίζοντας και ενσωματώνοντας στους όρους άπονομής των πτυχίων τό ήδη διαμορφωμένο σύστημα μεταφοράς «διδασκικών μονάδων» που προσφέρουν κάθε λογής δημόσιοι ή ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί οργανισμοί. Νά σημειωθεί εδώ, παρενθετικά, ότι αυτές οι διατυπώσεις φαίνεται να προκαταλαμβάνουν δυσμενώς και την πορεία των διαπραγματεύσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Έμπορίου στο πλαίσιο της Γενικής Συμφωνίας για τό Έμπόριο των Υπηρεσιών (GATS).

Τρεις «κύκλοι σπουδών»: από τή φοίτηση στην κατάρτιση

Στή Σύνοδο του Βερολίνου συμπληρώθηκαν οι αποφάσεις της Μπολόνια για τή δημιουργία του «Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης». Σύμφωνα με τό Κοινό Ανακοινωθέν των υπουργών, ο πρώτος και ο δεύτερος κύκλος σπουδών (τρία, ή και τέσσερα έτη σπουδών) θα θεμελιώνονται επί ενός επιστημονικά αδιαβάθμητου συστήματος αναγνώρισης διδασκικών μονάδων, οι οποίες, μέσω τυπικών και μόνο πιστοποιήσεων, θα οδηγούν σωρευτικά στην άπονομή πανεπιστημιακών τίτλων. Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες, με προσωπική τους ευθύνη (και ρίσκο) θα συλλέγουν ή και θα αγοράζουν «πιστωτικές διδασκικές μονάδες» από «πιστοποιημένους» ιδιωτικούς ή δημοσίους φορείς παροχής εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Μόλις συλλέξουν τον απαραίτητο αριθμό διδασκικών μονάδων, τότε θα τους απονέμεται ένας τίτλος σπουδών, ο οποίος θα συνοδεύεται από τό Συμπληρωματικό Δίπλωμα, όπου θα καταγράφεται με λεπτομέρειες ή περιπέτεια τής συλλογής επαγγελματικών δεξιοτήτων. Δημιουργείται, δηλαδή, μία δομή άπονομής και αναγνώρισης πανεπιστημιακών τίτλων σπουδών, που είναι άπολύτως ανεξέλεγκτη από τήν πανεπιστημιακή και τήν ευρύτερη επιστημονική κοινότητα.

Χαρακτηριστικό τής νέας, νεοφιλελεύθερης στρατηγικής για τήν ανώτατη εκπαίδευση είναι ή αποδέσμευση του περιεχομένου των βασικών σπουδών (πρώτος κύκλος) από τίς έσωτερικές πειθαρχίες των επίμερους επιστημών και από τόν ακαδημαϊκό έλεγχο των πανεπιστημιακών οργάνων. Τό πτυχίο παύει και τυπικά να πιστοποιεί έναν κύκλο βασικών σπουδών σε μία επίσημη. Στήν ίδια κατεύθυνση, τριετείς, τετραετείς ή και εκτενέστεροι κύκλοι βασικών σπουδών καταλήγουν να άπονέμουν ισότιμα πτυχία. Οι λέξεις που περιγράφουν αύτήν τήν προοπτική έχουν όλες, καθώς είδαμε, προοδευτικές κι αντισυμβατικές σημασίες: «κινητικότητα», «έλευθερία», «έλαστικότητα», «προσαρμοστικότητα», «διά βίου εκπαίδευση», «δεξιότητες» κ.λπ. Πού

οδηγούν, όμως, τά σημαινόμενα; Σ' ένα σκληρό σύστημα πρόσκαιρης και ρηχής επαγγελματικής κατάρτισης, άπόλυτα υποθηκευμένο στις έκάστοτε υπολογιζόμενες άπαιτήσεις τής αγοράς εργασίας. Στή διάλυση, δηλαδή, και τήν έκποίηση του δημοσίου ευρωπαϊκού πανεπιστημίου.

Καταργώντας τό επιστημονικό περιεχόμενο των βασικών σπουδών, μεταβάλλεται πλέον επισήμως και ή χαρακτήρας των μεταπτυχιακών σπουδών (δευτερος κύκλος). Τά μεταπτυχιακά παύουν να είναι συνδεδεμένα με τήν έρευνα και μετατρέπονται σε έγκύκλιες συμπληρωματικές σπουδές επαγγελματικής εξειδίκευσης. Τέλος, τό μέχρι σήμερα περιεχόμενο των ευρωπαϊκών μεταπτυχιακών σπουδών (διδασκαλία τής έρευνας ή επιστημονική έμβάθυνση ή προωθημένη εξειδίκευση) στριμώχνεται σε δύο εξάμηνα διδακτορικών σπουδών, οι οποίες θα άποτελούν τόν ψευδεπίγραφο «Τρίτο Κύκλο» διδακτορικών σπουδών. Τό 3-2-3 τής Μπολόνια (τρία τουλάχιστον έτη προπτυχιακής κατάρτισης -2 έτη μεταπτυχιακής κατάρτισης- 3 έτη διδακτορικών σπουδών) ξαναέρχεται στο προσκήνιο με μεγαλύτερη ευελιξία.

Πανεπιστήμια πολλών ταχυτήτων και κέντρα πανεπιστημιακής άριστείας

Καλά, θα πεί ή κάθε καλόπιστος πολίτης, είναι δυνατόν ή Ευρώπη να έχει παραιτηθεί από τήν πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα; Ασφαλώς, δέν πρόκειται περί αυτού. Οι νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις, με τή μέριμνα τής μείωσης του κοινωνικού κράτους και του κόστους τής δημόσιας παιδείας εκδιάζουν τά μαζικά ή τά αντιπαραγωγικά πανεπιστήμια να προσαρμόσουν τίς δραστηριότητές τους στην προσφορά μαζικής κατάρτισης άπασχολήσιμων και, ταυτόχρονα, να αναζητήσουν τους αναγκαίους πόρους από τήν αγορά. Τά πανεπιστήμια για τή μάζα χάνουν τήν ακαδημαϊκή τους φυσιογνωμία και μετατρέπονται σε κέντρα μεταλκειακής επαγγελματικής κατάρτισης, ενώ ή διδασκαλία των επιστημών και ή προωθημένη ή ή βασική έρευνα ανατίθενται σταδιακά στα λεγόμενα «κέντρα άριστείας». Έδώ δέν χρειάζονται σχόλια. Η ανακοίνωση τής Κομισιόν λέει τά πράγματα με τό όνομά τους:

Ο συνδυασμός τής ανάγκης να προωθηθεί ή άριστεία, των άποτελεσμάτων από τήν άβεβαιότητα των πόρων και των ανταγωνιστικών πιέσεων ύποχρεώνει τά πανεπιστήμια και τά κράτη μέλη να κάνουν έπιλογές. Πρέπει να προσδιοριστούν οι τομείς στους οποίους τά διάφορα πανεπιστήμια πέτυχαν ή μπορούν σε λογικό βαθμό να επιτύχουν τήν άριστεία, που κρίνεται απαραίτητη σε ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο, και να επικεντρώσουν κονδύλια στήριξης στην ακαδημαϊκή έρευνα. Μία τέτοια πολιτική δύναται να διασφαλίσει τήν κατάλληλη ποιότητα στους διάφορους τομείς σε έθνικό επίπεδο. Παράλληλα μπορεί να εξα-

σφαλίσει, την άριστεία σε εύρωπαϊκό επίπεδο δεδομένου ότι κανένα κράτος μέλος δεν είναι σε θέση να επιτύχει την άριστεία σε όλους τους τομείς.

[...] Η επιλογή των τομέων στους οποίους θα δοθεί προτεραιότητα πρέπει να βασίζεται σε μία αξιολόγηση που θα γίνει εντός του κάθε πανεπιστημιακού συστήματος. Για να είναι αντικειμενική η επιλογή αυτή και να αντικατοπτρίζει την αντίληψη της επιστημονικής και της ακαδημαϊκής κοινότητας σε εύρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, πρέπει να επιτελεσθεί από ομάδες που να συμπεριλαμβάνουν στελέχη εκτός του υπό εξέταση εθνικού συστήματος. Η ακαδημαϊκή άριστεία που πρόκειται να αξιολογηθεί θα μπορούσε εξάλλου να περιλαμβάνει την άριστεία και άλλων πανεπιστημίων στα οποία τα εξεταζόμενα ιδρύματα συνδέονται στο πλαίσιο διακρατικών συνεργασιών. Η επιλογή των τομέων και των ιδρυμάτων πρέπει να επανεξετάζεται σε τακτά χρονικά διαστήματα έτσι ώστε να διατηρείται η άριστεία και για να δίνεται η δυνατότητα σε νέες ομάδες ερευνητών να αποδεικνύουν το δυναμικό άριστείας τους.

[...] Θα θεσπιστεί σύστημα στήριξης για τη δημιουργία νέων ομάδων με δυναμικό άριστείας, και θα δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στη βασική έρευνα εντός των «δικτύων άριστείας» ή «των ολοκληρωμένων σχεδίων».¹⁸

[...] Η ολοένα και μεγαλύτερη έλλειψη κονδυλίων των εύρωπαϊκών πανεπιστημίων υπονομεύει την ικανότητά τους να διατηρούν και να προσελκύουν τα μεγαλύτερα ταλέντα καθώς και να ενισχύουν την άριστεία των δραστηριοτήτων τους στην έρευνα και τη διδασκαλία.¹⁹ Καθώς είναι μάλιστα άπιαστο να προσθέτη κρατικά κονδύλια να μπορέσουν μόνοι τους να καλύψουν τις έλλείψεις που επιδεινώνονται, πρέπει να εξευρεθούν δυνατότητες για να αυξηθούν και να διαφοροποιηθούν οι πόροι των πανεπιστημίων. Η Επιτροπή θα εκπονήσει μελέτη σχετικά με τη χρηματοδότηση των εύρωπαϊκών πανεπιστημίων, για να αναλυθούν οι κύριες τάσεις στον τομέα αυτό και να προσδιοριστούν τα παραδείγματα όρθων πρακτικών.²⁰

Ξαναέρχεται στο προσκήνιο η λογική της «στοχοθετημένης χρηματοδότησης». Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα ιδρύματα και στα τμήματα για την επίτευξη των στόχων που συνοδεύονται από πόρους εκδιάζει το σύνολο των πανεπιστημίων να αποδεχθούν τους όρους του παιγνιδιού για να καταλάβουν μία θέση στην κλίμακα ανάμεσα στα κέντρα μεταλυκειακής κατάρτισης και στα κέντρα άριστείας.

Η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη ενάντια στην εύρωπαϊκή παράδοση

Νά σταθούμε λίγο ακόμα σε ένα από τα βασικά αντικείμενα της «αξιολόγησης»: Τό περιεχόμενο και τη διάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών. Διαβάζουμε, λοιπόν, στο κείμενο της Κομισιόν:

Τά εύρωπαϊκά πανεπιστήμια, καθώς παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα σχετικά απομονωμένα τόσο από την κοινωνία όσο και σε διεθνές επίπεδο, χάρη στην εξασφαλισμένη χρηματοδότησή τους και τό προστατευμένο καθεστώς τους [...], διάβηκαν τό δεύτερο μισό του 20ού αιώνα χωρίς να άμφισβητηθεί ουσιαστικά ό ρόλος τους ή ή φύση της συμβολής τους στην κοινωνία. Οί μετατροπές που ύφίστανται σήμερα, κι οί οποίες έγιναν πιό έντονες εδώ και δέκα χρόνια, εγγείρουν τό εξής καιριο έρώτημα: τά εύρωπαϊκά πανεπιστήμια υπό τή σημερινή μορφή και όργάνωσή τους μπορούν να έλπίζουν ότι θα διατηρήσουν στό μέλλον τή θέση τους στην κοινωνία και στόν κόσμο;²¹

Η προτεραιότητα μετασχηματισμού της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης σε μηχανισμό μαζικής κατάρτισης άπασχολήσιμων προσβάλλει, κατ' αρχάς, την πανεπιστημιακή αυτετέλεια και τά ίδια τά επιστημονικά άντικείμενα. Τά προγράμματα σπουδών σε συγκεκριμένες έπιστήμες (που άποτελούν ως σήμερα τή βάση του άκαδημαϊκού εύρωπαϊκού πανεπιστημίου) επιμένουν να «όργανώνονται και [...] να διαχωρίζονται με βάση τις άρχές του παραδοσιακού θεματικού πλαισίου».²² Τίθεται, λοιπόν, ζήτημα πλήρους «ανάδιοργάνωσης της γνώσης» και άναθεώρησης αυτού του πεπαιτωμένου άκαδημαϊκού «θεματικού πλαισίου». Ήδη, κατά τήν τελευταία δεκαετία, κατά τήν κρίσιμη, δηλαδή, περίοδο της ήγεμονίας του νεοφιλελευθερισμού στην Ε.Ε., οί προτεραιότητες των κυβερνήσεων αλλάζουν καθοριστικά τήν κατάσταση αυτή:

Η άναδιοργάνωση της γνώσης εκδηλώνεται [...] με τή σχετική έξαφάνιση των συνόρων μεταξύ της βασικής και της εφαρμοσμένης έρευνας.²³

18. Τά «δίκτυα άριστείας» άποτελούν ένα έργαλειό ολοκλήρωσης των εύρωπαϊκών ικανοτήτων έρευνας και έχει δημιουργηθεί για τήν προώθηση της γνώσης. Τά «ολοκληρωμένα σχέδια» είναι ένα έργαλειό εκτέλεσης των έρευνών που προσανατολίζονται σε ένα συγκεκριμένο στόχο. Και τά δύο άποσκοπούν στη συγκέντρωση μιας κρίσιμης μάζας μέσων και χρησιμοποιούνται στους έπτά «πρωτεύοντες θεματικούς τομείς» στό πλαίσιο του έκτου προγράμματος πλαισίου.

19. Η Επιτροπή παρουσίασε στοιχεία για τήν προώθηση του προβληματισμού και της συζήτησης σχετικά με τό θέμα της χρηματοδότησης των πανεπιστημίων στις άνακοινώσεις της «Άποτελεσματικές επενδύσεις για τήν εκπαίδευση και τήν κατάρτιση: άνάγκη για τήν Ευρώπη» (COM(2002) 779 τής 10ης Ιανουαρίου 2003) και «Περισσότερη έρευνα για τήν Ευρώπη: στόχος 3% του ΑΕγχΠ» (COM(2002) 499 τής 11.9.2002).

20. COM(2003) 58

21. Στο ίδιο.

22. Στο ίδιο.

23. Στο ίδιο.

Αυτό τό τελευταίο δέν είναι ούτε απλή διαπίστωση ούτε διατύπωση νέας επιστημολογικής αρχής. Αυτή ή διατύπωση είναι διαταγή πού δέν επιδέχεται αντίρρησης. Άφου, λοιπόν, βασική καί εφαρμοσμένη έρευνα ταυτίζονται, καί οι έπιστήμες θά πρέπει νά ταυτίζονται μέ τίς εφαρμογές τους. Κι έφ' όσον οι ζητούμενες από τήν αγορά εργασίας εφαρμογές περιορίζονται σέ τεχνικές δεξιότητες αίχμης, τό πανεπιστήμιο μεταλλάσσεται σέ μηχανισμό προσφοράς ποικίλων υπηρεσιών κατάρτισης.

«Στοχοθετημένοι» δημόσιοι πόροι στά Α.Ε.Ι.

Στή Σύνοδο του Βερολίνου συμφωνήθηκε ή συνάρτηση τής χρηματοδότησης των Ίδρυμάτων μέ τήν πιστοποίηση τής συμβολής τους στην πρόοδο του προτάγματος τής Μπολόνια. Αυτή ή πολιτική πρόθεση εκβάλλει μέ συγκεκριμένο τρόπο στις διαδικασίες τής λεγόμενης «αξιολόγησης». Μέ δημόσια ευθύνη, ή χρηματοδότηση τής ανώτατης εκπαίδευσης αποσκοπεί στην αλλαγή των προτεραιοτήτων πού διέπουν τίς πανεπιστημιακές λειτουργίες. Ό απεγκλωβισμός από τή «στείρα ακαδημαϊκότητα» καί ή έναρμόνιση των προγραμμάτων σπουδών καί τής πανεπιστημιακής έρευνας προς τίς ανάγκες τής βιομηχανίας αποτελεί αναγκαίο πρόταγμα έκσυγχρονισμού των Ίδρυμάτων.

Ή διάδοση τής γνώσης στον βιομηχανικό ιστό

τής Ε.Ε. [...] θά διευκολυνόταν, εάν τά πανεπιστήμια επέδιωκαν ενεργητικά τήν προώθηση αποτελεσματικών σχέσεων μεταξύ τής πανεπιστημιακής καί τής βιομηχανικής κοινότητας καί αξιοποιούσαν καλύτερα τά αποτελέσματα των γνώσεών τους στις σχέσεις τους μέ τίς βιομηχανίες.²⁴

Άσφαλώς, τά πανεπιστήμια αντιστέκονται στις πιέσεις νά εκχωρήσουν τήν κατάρτιση των προγραμμάτων σπουδών στις βιομηχανίες. Έτσι, όμως, αρνούνται τον ρόλο πού τους επιφυλάσσει τό νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Για νά εκπληρωθεί ό ρόλος αυτός, όχι μόνον πρέπει νά επενδυθούν επαρκείς πόροι στά συστήματα εκπαίδευσης καί κατάρτισης των κρατών μελών, αλλά οι πόροι αυτοί πρέπει νά είναι στοχοθετημένοι καί ή διαχείρισή τους νά είναι ή αποδοτικότερη δυνατή. [...] Τά κριτήρια αποτίμησης των επιδόσεων των πανεπιστημίων θά μπορούσαν νά συνεκτιμούν τήν πρόκληση αυτή.²⁵

Νά μιά ακόμα ρητή διατύπωση μιάς ουσιώδους «στοχοθέτησης τής αξιολόγησης». Ό έκδιασμός των ίδρυμάτων μέσω τής κατευθυνόμενης χρηματοδότησης. Έκδιασμός πού παράγει κίολας τά αναμενόμενα αποτελέσματα, έχοντας οδηγήσει στην ίδρυση πληθώρας νέων

24. Στο ίδιο..

25. ΕΕΚ, COM (2002) 779

Τμημάτων χωρίς επιστημονικό αντικείμενο και στη μετάλλαξη «παραδοσιακών Τμημάτων» σε κέντρα «επαγγελματικής κατάρτισης».

Η οικονομική πίεση και η «στοχοθετημένη» χρηματοδότηση σφραγίζουν τα γνωστικά αντικείμενα και «απελευθερώνουν» τους παρεχόμενους τίτλους σπουδών από τις «δυακίνητες» και «άντιπαραγωγικές» δομές του παραδοσιακού ακαδημαϊκού πανεπιστημίου. Νά πώς ακριβώς είναι διατυπωμένος αυτός ο συλλογισμός στα κείμενα της Κομισιόν:

Η συγκέντρωση των έρευνητικών κονδυλίων σε μικρότερο αριθμό τομέων και ιδρυμάτων αναμένεται να οδηγήσει στην αυξημένη εξειδίκευση των πανεπιστημίων, στο πνεύμα της εξέλιξης που παρατηρούμε τη στιγμή αυτή προς τη δημιουργία ενός περισσότερο διαφοροποιημένου ευρωπαϊκού πανεπιστημιακού χώρου. Στο χώρο αυτό τα πανεπιστήμια τείνουν να εξειδικευτούν στις πτυχές που βρίσκονται στο επίκεντρο των ικανοτήτων τους όσον αφορά την έρευνα ή/και τη διδασκαλία.²⁶

Η στοχευμένη χρήση των κονδυλίων επιτάσσει «εξειδικεύσεις» των ιδρυμάτων και λειτουργεί στην κατεύθυνση της αποσύνδεσης των τίτλων σπουδών από συγκεκριμένες επιστήμες ή στη μετατροπή των πανεπιστημιακών τμημάτων σε μηχανισμούς απρόνδυλης κατάρτισης. Τα πανεπιστήμια, λοιπόν, δέν «τείνουν» από μόνα τους «να εξειδικευθούν» σε πτυχές επιστημονι-

κών ή «διεπιστημονικών» πεδίων μιας χρήσης, αλλά εκδιάζονται από την πολιτεία και τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις προδιαγεγραμμένων στόχων να συρθούν προς τέτοιες κατευθύνσεις.

Ή «έλευθερία» της αγοράς

Όσα προηγήθηκαν περιγράφουν το μοντέλο του «επιχειρηματικού πανεπιστημίου» που προκρίνεται ως ο μαζικός και οικονομικός για το δημόσιο μηχανισμός κατάρτισης «άπασχολήσιμων». Οι νέοι προσανατολισμοί υπηρετούν την «ανάγκη εξάλειψης των μη αποδοτικών δαπανών» του δημοσίου στην ανώτατη εκπαίδευση και τον προσανατολισμό των θεσμών και των προσώπων προς την αναζήτηση ιδιωτικών επενδύσεων. Τα πανεπιστήμια μπορούν, λοιπόν, να «χειραφετηθούν» από τις δουλειές που συνεπάγεται η «κρατική χρηματοδότηση». «Η έλευθερία χρηματοδότησης θα αλλάξει τη χρηματοδοτική κουλτούρα στα πανεπιστήμια», διαβάζουμε σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή, όπως τό έθεσε δημοσίως ο κ. Διον. Κλάδης, ειδικός Γραμματέας του ΥΠΕΠΘ, «πώς είναι δυνατόν να μιλάμε για αυτονομία του Πανεπιστημίου, την ίδια ώρα που αυτό είναι ασφυκτικά εξαρτημένο από την κρατική χρηματοδότηση;»

26. ΕΕΚ, COM (2003) 58.

Ευελξία, λοιπόν, και «άπελευθέρωση» από την κρατική χρηματοδότηση. Δέν αυτόσχεδιάζει, άσφαλώς, ό κ. Δ. Κλάδης. Μπορούμε νά παραβάλουμε τίς άπόψεις του στο κείμενο τής Κομισιόν:

Τά πανεπιστήμια μπορούν νά άποκομίσουν εισοδήματα από τήν πώληση ύπηρεσιών (συμπεριλαμβανομένων τών έρευνητικών ύπηρεσιών και τών ευέλικτων δυνατοτήτων διά βίου μάθησης), ιδιαίτερα σέ επιχειρήσεις και από τήν εκμετάλλευση τών έρευνητικών άποτελεσμάτων. Ωστόσο οι πηγές αυτές δέν συμβάλλουν σήμερα μέ ούσιαστικό τρόπο στή χρηματοδότηση τών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων έν μέρει λόγω του ρυθμιστικού πλαισίου πού δέν τούς έπιτρέπει νά άξιοποιήσουν ούσιαστικά τίς έρευνητικές τους δραστηριότητες ή δέν τά παροτρύνει νά τό πράξουν π.χ. διότι τά δικαιώματα καταβάλλονται στο κράτος και όχι στο πανεπιστήμιο ή στους ίδιους τούς έρευνητές.²⁷ [...] Ένας τρόπος για νά αύξηθει ή άπόδοση τών επενδύσεων σέ έπίπεδο κρατών μελών είναι νά έντοπιστούν και νά έξαλειφθούν οι σημερινές μέ άποδοτικές δαπάνες.²⁸

Η «άξιολόγηση» θά έπιστρατευτεί και σ' αυτόν τον τομέα άπελευθερώνοντας τό δημόσιο από μή άνταποδοτικές επενδύσεις στίς «ύπηρεσίες εκπαίδευσης». Έτσι,

οί αντίστοιχοι πόροι μπορούν νά έξοικονομηθούν και νά επανεπενδυθούν μέ άποτελεσματικότερο τρόπο άλλου. [...] Ειδικότερα, οι κυβερνήσεις και οι κοινωνικοί έταίροι πρέπει νά διερευνήσουν τή δυνατότητα για τήν ανάπτυξη διάφορων εταιρικών σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, προκειμένου νά κινητοποιήσουν έπιπλέον ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους.²⁹ Οι εταιρικές σχέσεις θεωρούνται καθοριστικός παράγοντας για τήν ύποκίνηση, τή διεύρυνση, τήν καταλληλότητα και τήν ποιότητα τής εκπαίδευσης στήν προοπτική τής διά βίου μάθησης. Οι εταιρικές σχέσεις πού περιλαμβάνουν ιδιωτικούς χρηματοδότες μπορούν έπίσης νά προαγάγουν τήν ύπευθυνότερη συμπεριφορά τών σπουδαστών, τών οικογενειών τους και του εκπαιδευτικού προσωπικού και, κατά συνέπεια, νά ένισχύσουν τήν άποδοτικότητα τής συνολικής δαπάνης.³⁰

Αυτή ή «ύπευθυνότερη συμπεριφορά» άφορα, συγκεκριμένα, τήν προοπτική τής «συμβολής τών φοιτητών, μέ τή μορφή δαπανών έγγραφής και διδάκτρων»,³¹ κάτι τό όποιο, στα καθ' ήμάς, ισχύει ήδη για τό Έλληνικό Άνοικτό Πανεπιστήμιο και πολλά Π.Μ.Σ., ένώ προβλέπεται ρητά στο ύπό κατάθεση Σχέδιο Νόμου για τά Ίνστιτούτα «Διαβίου» Έκπαίδευσης. και τό Διεθνές Έλληνικό Πανεπιστήμιο. Κι άς προβλέπει ρητά τό Σύνταγμα (άρθρο 16 παρ. 4.) ότι «όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σέ όλες τίς βαθμίδες τής, στα κρατικά εκπαιδευτήρια».

Έ δημοκρατία είναι άντιπαραγωγική: από τά συλλογικά όργανα στο «μάνατζμεντ»

Οί σχεδιασμοί τής Ευρωπαϊκής Έπιτροπής ώθούν τό δημόσιο πανεπιστήμιο στήν κατεύθυνση τής «έπιχειρηματικότητας». Άς παρακολουθήσουμε τον συλλογισμό και τό συμπέρασμα: Καθώς τά ευρωπαϊκά δημόσια πανεπιστήμια

λειτουργούν μέ τή βοήθεια σημαντικών δημόσιων και ιδιωτικών κονδυλίων και ότι οι γνώσεις πού παράγουν και διαδίδουν έχουν ένα σημαντικό αντίκτυπο για τήν οικονομία και τήν κοινωνία, ή εύθύνη τους για τον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης τών δραστηριοτήτων τους καθώς και του προϋπολογισμού τους έναντι τών χορηγών τους και τών πολιτών είναι ακόμα βαρύτερη. Τό γεγονός αυτό άσκει όλο και μεγαλύτερες πιέσεις για νά συμπεριληφθούν στίς δομές διοίκησης και διαχείρισης τών πανεπιστημίων εκπρόσωποι πού δέν προέρχονται από τον άκαδημαϊκό κόσμο.³² [...] Η διοίκηση ενός σύγχρονου πανεπιστημίου είναι ένα πολύπλοκο θέμα, στο όποιο θά πρέπει νά μπορούν νά συμβάλλουν επαγγελματίες εκτός του άμιγώς άκαδημαϊκού χώρου.³³

Νά, λοιπόν, ένα ακόμα στοιχείο πού θά άξιολογείται στίς λειτουργίες τών ΑΕΙ. Τό μάνατζμεντ. Ήδη, έχει άποδώσει καρπούς ή μαθητεία τών πανεπιστημιακών διοικήσεων στίς διαδικασίες έξοικονόμησης πόρων από έξωπανεπιστημιακούς φορείς και προγράμματα. Για τήν ώρα, ή ισχύουσα συνταγματική τάξη και ό Νόμοσπλαίσιο για τήν όργάνωση και λειτουργία τών ΑΕΙ δέν άφήνουν περιθώρια νά είσχωρήσουν εύθέως στίς δομές διοίκησης και διαχείρισης τών ελληνικών πανεπιστημίων εκπρόσωποι έπιχειρηματικών συμφερόντων «πού δέν προέρχονται από τον άκαδημαϊκό κόσμο». Είναι, ώστόσο, γνωστό ότι τό κόμμα τής άξιωματικής αντιπολίτευσης έχει έξαγγείλει τήν άναθεώρηση του Συντάγματος πού θά τό έπιτρέψει. Η ίδια ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, μέ σειρά ήδη νομοθετημένων ρυθμίσεων

27. "Ο.π. Έπισημαίνεται ότι αυτή ή έπιχειρηματική δραστηριότητα έχει άρχίσει μέ τήν μορφή παροχής ύπηρεσιών από έξειδικευμένες ύπηρεσίες τών ΑΕΙ (π.χ. τά Κέντρα Δι-κτύων). Σέ ό,τι άφορα τον τομέα τών «μικτών επιχειρήσεων», πρόσφατα παραδείγματα άποτελούν ή συνεργασία τής ΕΔΕΤ ΑΕ (τής ΓεΓΕΤ) μέ τά ΑΕΙ ή οι «τεχνοδαστοί» (spin-offs) τών ΑΕΙ.

28. ΕΕΚ, COM (2002) 779

29. Χρηματοδότηση τής Έκπαίδευσης, Eurgydice, 2002

30. ΕΕΚ, COM (2002) 779

31. ΕΕΚ, COM (2003) 58. Άς θυμηθούμε ότι ή λεγόμενη «δωρεάν Παιδεία» στήν Ελλάδα στοιχίζει στα νοικοκυριά 1.770.000.000 ευρώ κατ' έτος.

32. "Ο.π.

33. "Ο.π.

άλλα και με τό υπό κατάθεση νομοσχέδιο περί «άξιολόγησης», προσβάλλει βάνουσα τή συνταγματική ρήτρα περί άκαδημαϊκής και διοικητικής αυτότελειας τών ΑΕΙ. Άν έπιτευχθεί αυτή ή πλήρης άπορρύθμιση τών θεσμών, τότε δέν θά μένει παρά και ή τυπική άναθεώρηση μιās ρήτρας πού ή πρακτική θά έχει ήδη καταστήσει νεκρό γράμμα.

«Άποδοτικότητα» και έπιδοματική δομή του πανεπιστημιακού μισθολογίου

Οί πρόσφατες κινητοποιήσεις τών πανεπιστημιακών άνέδειξαν τό πρόβλημα του έπιδοματικού χαρακτήρα του πανεπιστημιακού μισθολογίου. Γιατί ή κυβέρνηση άρνείται κάθε συζήτηση επί του θέματος αυτού; Γιατί χρειάστηκαν έπτά έβδομάδες άπεργίας για νά αλλάξει ή σχέση άποδοχών και έπιδομάτων κατά λιγότερο από 2%; Η άπάντηση δέν έχει νά κάνει μέ τίς οικονομικές δυνατότητες τής πολιτείας. Οί χαμηλοί μισθοί και ή έπιδοματική δομή του πανεπιστημιακού μισθολογίου είναι στρατηγική έπιλογή τής κυβέρνησης. Οί άποδοχές τών πανεπιστημιακών πρέπει νά συνδεθούν μέ τήν άποδοτικότητα αλλά και μέ τή μέγιστη δυνατή συμμόρφωσή τους στίς πολιτικές έπιλογές για τή στρατηγική τής Μπολόνια. Η Κομισιόν έχει προδιαγράψει τήν κατεύθυνση:

Τά πανεπιστήμια έχουν ανάγκη από άποτελεσματικό μηχανισμό λήψης άποφάσεων, μιά άνεπτυγμένη διοικητική και οικονομική ικανότητα διαχείρισης, καθώς και τή δυνατότητα νά προσαρμόζονται τίς άμοιβές στήν άποδοτικότητα. Έπίσης, στό σύστημα θά πρέπει νά καθορίζεται σαφώς μέ ποιόν τρόπο ό καθένας είναι υπόλογος στόν άνώτερό του.³⁴

Αυτή ή έννοια τής «άποδοτικότητας» είναι άπολύτως ψευδεπίγραφη. Άποδοτικότητα δέν είναι, άς πούμε, ή ποιότητα τών διδακτορικών διατριβών αλλά ό αριθμός τους. Άποδοτικότητα δέν είναι ή συμβολή μιās δημοσίευσης στήν έπιστήμη αλλά ή ποσότητα τών δημοσιεύσεων. Άποδοτικότητα είναι ή συμβολή στήν έμπέδωση τών νέων διαρθρωτικών παρεμβάσεων για τήν άλλαγή τής άκαδημαϊκής φυσιογνωμίας τών ΑΕΙ κι όχι, επί παραδείγματι, ή μεταπτυχιακή διδασκαλία ή τό προπτυχικό σεμινάριο. Στο ίδιο τό υπό κατάθεση πολυνομοσχέδιο προβλέπονται οικονομικά «κίνητρα» για όσους θά πλαισιώσουν τόν μηχανισμό τής «άξιολόγησης» ή θά άποφασίσουν νά ένταχθούν στίς λειτουργίες τών Ίνστιτούτων «Διαβίου» Έκπαίδευσης ή στίς δραστηριότητες του Διεθνούς Έλληνικού Πανεπιστημίου.

Η δομή του πανεπιστημιακού μισθολογίου είναι κατ'έξοχήν θεσμικό ζήτημα. Τί πάει νά πεί, έν προκειμένω, πανεπιστημιακός πλήρους και άποκλειστικής άπασχόλησης; Άν προσπαθήσουμε νά άπαντήσουμε σ' αυ-

τό τό καθοριστικής σημασίας έρώτημα, θά άντικριζουμε τόν στρατηγικής σημασίας λόγο ό όποιος ύπαγορεύει τήν έμμογή τής κυβέρνησης στήν καθήλωση τών άποδοχών τών πανεπιστημιακών και στή διατήρησή της, κατά τά άλλα παράλογης και άδικαιολόγητης, έπιδοματικής δομής του πανεπιστημιακού μισθολογίου.³⁵ Οικονομική έπιβράβευση όσων άποδέχονται τή νέα κατάσταση, αύξηση τών άποδοχών άνάλογα μέ τόν βαθμό τής συμμετοχής τους στούς σχεδιαζόμενους μηχανισμούς, έπιβράβευση τής παράλληλης έπαγγελματικής άπασχόλησης, διευκόλυνση τών «προγραμματάκιδων», μείωση τών άποδοχών εκείνων πού έπιμένουν νά ύπηρετούν τίς «ξεπερασμένες» άρχές του άκαδημαϊκού πανεπιστημίου. Έξω από τήν πόρτα περιμένει ή συσχέτιση τών έπιδομάτων μέ τήν ποσοτικά μετρήσιμη «άποδοτικότητα». Αυτός είναι ό νεοφιλελεύθερος σχεδιασμός. Και κάποιος διατεταγμένος κονδυλοφόρος τόν δοκιμάζουν ήδη στόν δημόσιο λόγο.

Και μαζί μέ αυτά, έχουμε δεδομένη τήν περιστολή τής δημόσιας χρηματοδότησης στό έλάχιστο άναγκαίο τών άνελαστικών δαπανών. Όπως συμβουλεύει ή Κομισιόν, σέ κάθε περίπτωση, οι κυβερνήσεις

θά πρέπει νά κινητοποιήσουν ύποστήριξη από μεγάλο φάσμα παραγόντων και νά παράσχουν θετικά κίνητρα για περισσότερες και βιώσιμες επενδύσεις από έπιχειρήσεις και ιδιώτες και για εταιρικές σχέσεις δημοσίων και ιδιωτικών φορέων στόν τομέα αυτό. Οί έπιχειρήσεις θά μπορούσαν π.χ. νά κληθούν νά χρηματοδοτήσουν ή νά συγχρηματοδοτήσουν έξοπλισμούς, [...] ύποτροφίες, δραστηριότητες για τήν άλλαγή τών διδακτικών προγραμμάτων, έδρες ή τμήματα πανεπιστημίων, έρευνητικές μονάδες, κύκλους κατάρτισης για τήν προσέλκυση σπουδαστών και μαθητευόμενων σέ περιοχές πού άντιμετωπίζουν έλλειψη ειδικομένων εργαζομένων κτλ.³⁶

Η άποθέωση τής εξατομίκευσης

Τό Σ/Ν για τήν «άξιολόγηση» εισάγει μιά σκληρή μέριμνα άνταγωνισμού άνάμεσα στά ιδρύματα, για νά προσαρμοστούν στίς άτομικές προτιμήσεις τών φοιτητών-πελατών.

Οί διαδικασίες άξιολόγησης τής ποιότητας δίνουν

34. Ό.π.

35. Σημειώνουμε ένα παράδειγμα για τήν άποσύνθεση του άκαδημαϊκού ρόλου του πανεπιστημιακού δασκάλου πού θά απαιτήσει ό νέος τρόπος μάθησης: Σχεδιαστής Μαθήματος (course designer), Διδάσκων (instructor), Προπαρασκευαστής Διδακτικής Ύλης (course developer), Διορθωτής Έργασιών / Διαγωνισμάτων (marker), Βοηθός Έργαστηρίου / Σπουδαστηρίου (tutor) κλπ.

36. ΕΕΚ, COM (2002) 779

στά Ίδρύματα τή δυνατότητα νά ἀναδείξουν τό σύνολο τοῦ ἔργου τους [...] νά ἀναλύσουν τό βαθμό στόν ὅποιο ἔχουν ἐπιτύχει τούς στόχους τους καί ἔχουν ὑλοποιήσει τά ὄραμάτα τους, στό πλαίσιο τῆς ὑποχρέωσής τους νά ἀνταποκρίνονται στίς προσδοκίες τῆς Κοινωνίας γενικότερα καί τῶν φοιτητῶν τους εἰδικότερα. Οἱ διαδικασίες ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας δίνουν μέ τόν τρόπο αὐτό στά Ίδρύματα τή δυνατότητα νά παρέχουν στήν ἑλληνική Κοινωνία ἔγκυρες καί ἀξιόπιστες ἐγγυήσεις γιά τήν ποιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ συστήματος ἀνώτατης ἐκπαίδευσης καί γιά τήν ὑψηλή του θέση μέσα στό σύγχρονο Εὐρωπαϊκό τοπίο τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης. [...] Τέλος, οἱ διαδικασίες ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας [ἐπιτρέπουν] τή δυνατότητα συγκριτικῶν ἀναλύσεων μεταξύ τῶν ἰδίων τῶν Ίδρυμάτων ἀλλά καί τή δυνατότητα ἀμοιβαίων ἀξιοποιήσεων ἐμπειριῶν καί καλῶν πρακτικῶν.

Στίς συνθήκες τοῦ «ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ» καθένας διεκδικεῖ ὅ,τι τόν βολεύει. Κάθε Πρυτάνης, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς νομικά ἀνίσχυρες ἀποφάσεις τῆς ἀτυπῆς «Συνόδου τῶν Πρυτάνεων», διαπραγματεύεται προσωπικά τούς ὅρους ἀναπαραγωγῆς τοῦ πανεπιστημίου πού ἐκπροσωπεῖ ἢ τά συμφέροντα ἐκείνων πού ἀποτελοῦν τά πελατειακά δίκτυα διά τῶν ὁποίων ἐξασφάλισε τόν πρυτανικό θῶκο. Ἦδη, στή «Σύνοδο τῶν Πρυτάνεων» κανεῖς δέν δεσμεύεται ἀπό τίς ἀποφάσεις τῶν συλλογικῶν ὀργάνων. Γι' αὐτό καί ἡ «Σύνοδος» δέν ἐκφράζει παρά τά άτομα πού τήν ἀπαρτίζουν. Οἱ Πρυτάνεις, δηλαδή, δέν εἶναι ὑπόλογοι στίς Συγκλήτους γιά τό τί ψηφίζουν ἢ τί καταψηφίζουν στό πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς «Συνόδου». Καθένας διαπραγματεύεται μέ τούς ὁμολόγους του ἢ ἀπ' εὐθείας μέ τό ΥΠΕΠΘ τά αἰτήματα τοῦ ἰδρύματος ἢ τῶν ψηφοφόρων του.

Ἡ ἴδια ἀντίληψη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος περνᾷ καί στόν χῶρο τῶν φοιτητῶν. Τό Σ/Ν γιά τήν «ἀξιολόγηση» ἐπενδύει στίς ἀτομικές προτιμήσεις τῶν φοιτητῶν καί βάζει στό περιθώριο τίς συλλογικές ἀποφάσεις:

Οἱ διαδικασίες ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας παρέχουν στούς νέους καί τίς νέες πού σπουδάζουν σήμερα ἢ πού θά σπουδάζουν αὐριο στά ἑλληνικά Ίδρύματα ἀνώτατης ἐκπαίδευσης τίς ἀναγκαῖες ἐγγυήσεις γιά τό ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν τους καί γιά τό ἀντίκριμά τους σέ Εὐρωπαϊκό ἀλλά καί διεθνές ἐπίπεδο, ὅπως ἐπίσης καί γιά τά ἐφόδια πού τούς παρέχονται ὥστε νά ἀντεπεξέλθουν στίς προκλήσεις ἐνός ἰδιαίτερα ἀπαιτητικοῦ μέλλοντος μετά τήν ἀποφοίτησή τους.³⁷

Κανένα μέλλον δέν εἶναι, οὔτε ἦταν ποτέ, «ἀπαιτητικό». Ἐδῶ, «μέλλον» εἶναι οἱ ἀπαιτήσεις τῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν ἐπενδυτῶν γιά τή διασφάλιση ὄρων κερδοφορίας καί ἀνταγωνισμοῦ. Δέν εἶναι, λοιπόν, ἡ πολιτεία ἐκείνη πού ὀρίζει τούς κανόνες τῆς γενικῆς ἢ

τῆς πανεπιστημιακῆς παιδείας ἀλλά οἱ διακυμάνσεις τῆς οἰκονομίας καί τῶν συγκυριακῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἀγορᾶς. Ἔτσι, οἱ φοιτητές (καί οἱ οἰκογένειες πού χρηματοδοτοῦν τίς σπουδές τους), καλοῦνται νά καταστήσουν τήν ἀδεβαιότητα γιά τήν αὐριανή τους ἐπαγγελματική ἐξασφάλιση ὡς «κριτήριο ἀξιολόγησης» τῶν προγραμμάτων σπουδῶν. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐκείνοι πού ὑπαγορεύουν τά κριτήρια γιά τήν «ἀξιολόγηση» εἶναι οἱ διαμορφωτές τῆς κοινῆς γνώμης. Οἱ κυρίαρχες ἀπόψεις γιά τίς «ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς» μποροῦν νά δημιουργοῦν μιά ζήτηση μαθήσεων πού, στή συγκυρία, θά φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται σέ αὐτοεπιβεβαιούμενες προφητείες. Οἱ φοιτητές, ἕνας-ἕνας, θά «ἀξιολογοῦν» τά προγράμματα σπουδῶν κατά τήν προσωπική τους κρίση. Τά άτομα θά ἀποφασίζουν κατὰ μόνας, ὡς ἰδιῶτες. Θά ἐκδηλώνουν τίς ἀτομικές τους προτιμήσεις, ἀνεξάρτητα ἀπό ὅσα ψήφισαν οἱ ἐκπρόσωποι τους στίς Γενικές Συνελεύσεις τῶν Τμημάτων. Ἡ ἀγορά δέν ἀναγνωρίζει συλλογικά ὄργανα τῶν «καταναλωτῶν». Αὐτό εἶναι τό πνεῦμα τῶν νέων καιρῶν. Στήν κατανάλωση τῶν «ὑπηρεσιῶν ἐκπαίδευσης», κάθε χρήστης ψάχνει ἀτομικά γιά τό προσωπικό του καλό. Ὅπως, ἀτομικά, «παίζει» κανεῖς στό χρηματιστήριο. Οἱ φοιτητικοί σύλλογοι καί οἱ συνελεύσεις συνιστοῦν ἀναχρονισμό. Ἡ «νέα ἀντίληψη» περί δημοκρατίας εἶναι ὅτι, μέσω «ἐρωτηματολογίων», ὁ κάθε χρήστης-φοιτητής μπορεῖ, χωρίς νά δίνει λογαριασμό σέ κανέναν, νά ἐπενδύει τίς προτιμήσεις του σ' ἕνα διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενο «δημοψήφισμα» περί τοῦ τί εἶναι *μία ἐπιστήμη* καί περί τοῦ πῶς ἀρθρώνεται ἡ διδασκαλία της σέ ἐπί μέρους γνωστικά ἀντικείμενα. Ὡς ἀτομικός φοιτητής-καταναλωτής, ὄχι ὡς μέλος τῆς φοιτητικῆς συλλογικότητας.

Ἐκβιασμός τῶν ἰδρυμάτων μέσω χρηματοδότησης

Οἱ διατυπώσεις τοῦ Σχεδίου Νόμου ἐπιχειροῦν νά διασκεδάσουν τίς αὐτονόητες ἐνστάσεις, ἐμφανίζοντας τό μαῦρο ἄσπρο. Ἐχοντας ἤδη ἀποδεχθεῖ καί δεσμευθεῖ γιά τό ἀντίθετο, στό Σχέδιο Νόμου γιά τήν «ἀξιολόγηση» διατυπώνεται τό ἐξῆς καθουχαστικό:

Οἱ διαδικασίες διασφάλισης καί ἀξιολόγησης τῆς ποιότητας τῶν Ίδρυμάτων ἀνώτατης ἐκπαίδευσης στήν Ἑλλάδα δέν ἀποσκοποῦν οὔτε καί συνδέονται μέ ὅποιονδήποτε τρόπο μέ λογικές ἢ πρακτικές βαθμολόγησης τῶν Ίδρυμάτων ἢ τῶν Τμημάτων ἢ τῶν προγραμμάτων σπουδῶν ἢ κατάταξης τους σέ σειρά ἐπιτυχίας ἢ διαβάθμισής τους σέ ἐπίπεδα, οὔτε μέ λογικές ἢ πρακτικές πιστοποίησης προγραμμάτων καί τίτλων σπουδῶν ἢ μέ

37. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

λογικές ή πρακτικές πού συνδέονται με έπιβολές ποιων ή έπιβραβεύσεις.³⁸

Η ανάγνωση τής Εισηγητικής έκθεσης του Σχεδίου Νόμου οδηγεί, ώστόσο, τόν περιεργο άναγνώστη νά αναζητήσει τις δραστηριότητες, τις άρχές λειτουργίας και τις επιδιώξεις του Ευρωπαϊκού Δικτύου Διασφάλισης Ποιότητας (European Network for Quality Assurance - ENQA), μήπως κι άνακαλύψει κάτι περισσότερο σαφές για τά κριτήρια και τούς στόχους τής «άξιολόγησης»:

Η άνάγκη συστηματοποίησης αλλά και συντονισμού των δραστηριοτήτων διασφάλισης και άξιολόγησης τής ποιότητας στην άνώτατη έκπαίδευση στην Ευρώπη ώδηγησαν τό Συμβούλιο των Υπουργών Παιδείας τής Ευρωπαϊκής Ένωσης στην έκδοση σχετικής Σύστασης (Recommendation) τό 1998 για τήν Ευρωπαϊκή συνεργασία για τή διασφάλιση τής ποιότητας στην άνώτατη έκπαίδευση. Μέ τή Σύσταση αυτή, τό Συμβούλιο Υπουργών καλοϋσε τά κράτη-μέλη νά προχωρήσουν στή θεομοθέτηση και στην ένιςχυση των έθνικων συστημάτων διασφάλισης ποιότητας, ενώ παράλληλα τόνιζε τήν άναγκαιότητα συντονισμού, συνεργασίας και άνταλλαγής έμπειριων και βέλτιστων πρακτικων (best practices) σε Ευρωπαϊκό επίπεδο όλων των έπιμέρους έθνικων πρωτοβουλιων. Άποτέλεσμα τής Σύστασης του 1998 ήταν άφενός μέν η έντατικοποίηση των συναφών έθνικων πρωτοβουλιων, άφετέρου δέ η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Δικτύου Διασφάλισης Ποιότητας (European Network for Quality Assurance - ENQA) στην άνώτατη έκπαίδευση, στό όποιο συμμετέχουν άφενός μέν όλοι οι φορείς διασφάλισης και άξιολόγησης ποιότητας πού λειτουργούν σε έθνικό επίπεδο στίς διάφορες χώρες, όπως επίσης και τά Υπουργεία Παιδείας όλων των χωρων τής Ευρωπαϊκής Ένωσης, άνεξάρτητα από τό εάν διαθέτουν η όχι έθνικό φορέα. Μέ τήν έννοια αυτή, συμμετέχει στό Δίκτυο ENQA και τό έλληνικό Υπουργείο Παιδείας. Ήδη σήμερα, όλες σχεδόν οι Ευρωπαϊκές χώρες διαθέτουν έθνικό σύστημα διασφάλισης και άξιολόγησης τής ποιότητας τής άνώτατης έκπαίδευσης, η δέ Ελλάδα έχει άπομείνει μεταξύ των τελευταίων.³⁹

Άν, διαβάζοντας αυτά τά άκρως διαφωτιστικά, άποφασίσουμε νά αναζητήσουμε και νά έπισκεφθούμε τόν δικτυακό τόπο τής ENQA (<http://www.enqa.net>), θ' άνακαλύψουμε «άξιολογήσεις» πού βασίζονται σε άυστηρές κλίμακες βαθμολόγησης Ίδρυμάτων η Τμημάτων η προγραμμάτων σπουδων η κατάταξης τους σε σειρά έπιτυχίας η διαβάθμισής τους σε επίπεδα. Κι άκόμα, θά διαπιστώσουμε ότι βασική μέριμνα τής ENQA είναι η πιστοποίηση προγραμμάτων και τίτλων σπουδων. Δέν θά βρούμε, βέβαια, «λογικές η πρακτι-

κές πού συνδέονται με έπιβολές ποιων η έπιβραβεύσεις». Αυτές τις τελευταίες θά τις συναντήσουμε στίς άποφάσεις τής Κομισιόν η στην έπίσημη Έκθεση του ΥΠΕΠΘ για τήν πορεία του προτάγματος τής Μπολόνια στή χώρα μας:

Η ελληνική κυβέρνηση επιδιώκει νά ξεκινήσει έναν διάλογο με τά ιδρύματα άνώτατης έκπαίδευσης άποσκοπώντας στην έγκαθίδρυση ενός συστήματος χρηματοδότησης «ανά στόχο», τό όποιο, συνακόλουθα, θά οδηγήσει στην διεύρυνση τής άυτονομίας και των βαθμων έλευθερίας των ιδρυμάτων. Αυτό τό νέο σύστημα θά βασίζεται (όπως σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες) σε μία διαδικασία διαβουλεύσεων άνάμεσα στην κυβέρνηση και σε κάθε ίδρυμα, η όποία θά καταλήγει σε μία τετραετή συμφωνία πού θά περιλαμβάνει άμοιβαίες δεσμεύσεις. Η δέσμευση τής κυβέρνησης θά άφορά κυρίως τούς πόρους, ενώ εκείνη των ιδρυμάτων τήν έπίτευξη των συμπεφωνημένων στόχων. Αυτή η εξέλιξη, σε συνάρτηση με τήν έγκαθίδρυση ενός έθνικου συστήματος άξιολόγησης και άποτίμησης, άναμένεται, επίσης, νά βελτιώσει τή συνολική ευθύνη των Έλληνικων ιδρυμάτων άνώτατης έκπαίδευσης.⁴⁰

Έν προκειμένω, η «τετραετής συμφωνία πού [έπειτα από διαβούλευση με κάθε ΑΕΙ] θά περιλαμβάνει άμοιβαίες δεσμεύσεις» συνδέεται κατ' άνάγκη με τήν «κατάρτιση του Τετραετους Έπιχειρησιακου Σχεδίου [άξιολόγησης] από τό Ε.Σ.Δ.Α.Π. [τό όποιο] γίνεται ύστερα από προηγούμενη διαβούλευση με τά Ίδρύματα άνώτατης έκπαίδευσης». Νά, λοιπόν, πού έρχεται η ίδια η κυβέρνηση νά άποδείξει άκόμα μία φορά τήν άπόλυτη άναξιοπιστία της. Παρά τις ρητές διαβεβαιώσεις περί του άντιθέτου, η «άξιολόγηση» προορίζεται νά λειτουργεί ευθέως ως μηχανισμός έλέγχου του βαθμου άποδοχής και υλοποίησης των κυβερνητικων σχεδιασμων εκ μερους των ιδρυμάτων. Η μή συμμόρφωση θά σημαίνει κυρώσεις με τή μορφή τής μή χρηματοδότησης. Μετά από αυτά, ό άναγνώστης του Σχεδίου Νόμου μπορεί πλέον νά κατανοήσει έπιτέλους τί ακριβώς σημαίνουν οι διατυπώσεις πού ακολουθούν:

Συστατικό στοιχείο τόσο των διαδικασιων [...] άξιολόγησης είναι ό έλεγχος τόσο τής πορείας και του βαθμου υλοποίησης των ύποδειξεων των τελικων εκθέσεων κατά περιπτωση, όσο και των ουσιαστικων έπιπτώσεων πού είχε η άρχική διαδικασία άξιολόγησης. Η άναγκαιότητα του έλέγχου αυτου συνεπάγεται τήν πραγματοποίηση με-

38. Ό.π.

39. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003, Εισηγητική Έκθεση

40. ΕΛΛΑΣ, Έθνική Έκθεση: Ύλοποίηση τής διαδικασίας τής Μπολόνια, «Ίδρύματα άνωτάτης έκπαίδευσης», (σα. 7-8).

τά πάροδο δύο ή τριών ετών μίας συμπληρωματικής διαδικασίας παρακολούθησης των αποτελεσμάτων της αρχικής διαδικασίας αξιολόγησης.⁴¹

Καθώς είδαμε, ο βαθμός υλοποίησης των υποδείξεων σχετικοποιεί και την υποχρέωση του δημοσίου να χρηματοδοτεί τις υποδομές, τη λειτουργία και τις δραστηριότητες των ιδρυμάτων.

ΕΣΔΑΠ: Μιά «ανεξάρτητη αρχή» περιορισμένης ευθύνης

Παραβάλλοντας τα άνωτέρω κείμενα καταλήγουμε, ξανά, στο συμπέρασμα ότι η κυβέρνηση συνδέει απολύτως την «αξιολόγηση» με τον έλεγχο του βαθμού προώθησης της «διαδικασίας της Μπολόνια» αλλά και τη χρηματοδότηση των Ίδρυμάτων με τον διαρκή έλεγχο του «βαθμού υλοποίησης των υποδείξεων» αυτής της «αξιολόγησης». Ως προς αυτό το τελευταίο σημείο (και προς άρση κάθε πιθανής παρεξήγησης για τα όρια της ανεξαρτησίας του ΕΣΔΑΠ) στην Εισηγητική Έκθεση του Σχεδίου Νόμου διευκρινίζονται τα εξής:

Ένα κρίσιμο ερώτημα σχετικά με τα όρια της ανεξαρτησίας του Ε.Σ.Δ.Α.Π. είναι το αναφερόμενο στη σχέση του με το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠ.Ε.Π.Θ.). Σύμφωνα με το προαναφερθέν πλαίσιο, δεν υπάρχουν περιθώρια για ουσιαστική έποπτεία του Ε.Σ.Δ.Α.Π. από το ΥΠ.Ε.Π.Θ. Αυτό είναι κάτι εύλογο στο βαθμό που αναφερόμαστε στην εκτέλεση, στο συντονισμό και την έποπτεία της διαδικασίας της αξιολόγησης, όπως επίσης και στη διαχείριση των αποτελεσμάτων της. [...] Έν τούτοις, υπάρχει ένα ζήτημα επί του οποίου το ΥΠ.Ε.Π.Θ. διατηρεί την έποπτεία. Πρόκειται για το Τετραετές Επιχειρησιακό Σχέδιο Αξιολόγησης Ποιότητας των Ίδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης, το οποίο καταρτίζεται από το Ε.Σ.Δ.Α.Π. και εγκρίνεται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων ή όποια δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (άρθρο 8, παρ. 1 σχεδίου νόμου). Στο έν λόγω Τετραετές Επιχειρησιακό Σχέδιο αποτυπώνεται το σύνολο των δράσεων αξιολόγησης στη διάρκεια μίας τετραετίας συμπεριλαμβανομένων και των κριτηρίων αξιολόγησης για τη συγκεκριμένη τετραετία (άρθρο 9, παρ. 4 σχεδίου νόμου). Και εδώ πρέπει να τονιστεί ότι είναι εύλογη ή διατήρηση της έποπτείας του Επιχειρησιακού Σχεδίου από το ΥΠ.Ε.Π.Θ., γιατί ο σχεδιασμός της διαδικασίας της αξιολόγησης πρέπει να είναι έναρμολογημένος με τον συνολικό εθνικό στρατηγικό σχεδιασμό της ανώτατης εκπαίδευσης.

Δέν είναι, λοιπόν, οι συνταγματικές ρήτρες ή η κείμενη νομοθεσία που ορίζουν «τό σύνολο των δράσεων αξιολόγησης στη διάρκεια μίας τετραετίας συμπεριλαμβανομένων

βανομένων και των κριτηρίων αξιολόγησης» αλλά οι εκάστοτε κυβερνητικές προτεραιότητες. Στο Σχέδιο Νόμου παρέχεται μιά παντελώς άοριστη νομοθετική έξουσιοδότηση προς τον εκάστοτε Υπουργό Παιδείας να ορίζει τα κριτήρια της αξιολόγησης και τό Επιχειρησιακό Σχέδιο του ΕΣΔΑΠ. Μιά άοριστη έξουσιοδότηση προς την εκάστοτε κυβέρνηση να εκδιάζει κατά τό δοκοῦν τίς αποφάσεις των πανεπιστημιακών θεσμών, παραβιάζοντας τη θεμελιώδη ρήτρα περί «πλήρους αυτοδιοίκησής» τους, όπως αυτή διατυπώνεται στο άρθρο 16 παρ. 5 του Συντάγματος. Η λογική της «αξιολόγησης» συμπυκνώνεται σε μιά υπόδειξη τεσσάρων λέξεων προς τά ΑΕΙ: Συμμορφωθείτε προς τάς υποδείξεις.

Νά μήν κοροϊδευόμαστε. Τό Σχέδιο Νόμου προβλέπει, επί παραδείγματι, την ίδρυση «Ινστιτούτων Διαβίου Έκπαίδευσης» σε όλα τά ΑΕΙ. Μέ τη διευκρίνιση ότι, όποιο ΑΕΙ δέν θέλει, μπορεί νά μήν τά ενεργοποιήσει. Πώς, όμως, και μέ ποιές συνέπειες θά «αξιολογηθεί» αυτή ή «μή ενεργοποίηση» των ΙΔΒΕ; Κι ακόμα, τό Σ/Ν ιδρύει τό περίφημο «Διεθνές Έλληνικό Πανεπιστήμιο». Καί εμπλέκει σ' αυτό τό κατασκεύασμα πέντε Ίδρύματα που έδρεύουν στή Βόρειο Ελλάδα. Υπάρχουν σχετικές αποφάσεις Συγκλήτων; Κι αν τά αρμόδια συλλογικά όργανα διοίκησης άρνηθούν νά συνεισφέρουν στή λειτουργία του νέου αυτού διαπανεπιστημιακού παντοπωλείου, ή άρνησή τους αυτή δέν θά έχει άρνητικές συνέπειες στή «αξιολόγησή» τους; Τό υποχρεωτικό της «αξιολόγησης» υποχρεώνει τά ιδρύματα νά αποδεχθούν και τίς στοχεύσεις της.

Άς θυμηθούμε, στο σημείο αυτό, κάτι ακόμα. Οι έκατοντάδες των Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) και οι πολλές δεκάδες των νέων Τμημάτων που ιδρύθηκαν μέ πόρους του πρώτου και του δεύτερου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης θά «αξιολογηθούν» βάσει των προδιαγραφών της ίδρυσής τους. Ανάμεσα στα άλλα, δηλαδή, και μέ κριτήριο τον βαθμό εκπλήρωσης των όρων της εκτός δημοσίου προϋπολογισμού «οικονομικής τους βιωσιμότητας», που υποχρεώθηκαν νά προβλέψουν για νά ανταποκριθούν στις αυστηρές προδιαγραφές της έγκρισης και της αρχικής τους χρηματοδότησης. Ήδη, δηλαδή, τό ΕΣΔΑΠ και οι υπεργολάβοι «αξιολογητές» διαθέτουν κάποια κριτήρια «αξιολόγησης», που βασίζονται σε δεδομένες «συμφωνίες» ίδρυσης των ΠΜΣ και των νέων Τμημάτων. Βιωσιμότητα, δίδακτρα, κίνητρα για την προσέλκυση πόρων από τον ιδιωτικό τομέα. Ό,τι δέν χωρά ή ό,τι περισσεύει θά αντιμετώπισει τά σκοινιά ή τό πελέκι του Προκρούστη.

41. ΥΠΕΠΘ, Σ/Ν, 2003.

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

(Μέ αφορμή τήν πρόσφατη έγχώρια διαμάχη για τήν ιστοριογραφία)¹

τῆς Βάσως Κιντῆ

Εἰσαγωγή

Ο τίτλος τῆς ὁμιλίας μου θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἀνακόλουθος μέ θέσεις τίς ὁποῖες ἔχω ὑποστηρίξει σέ ἄλλα κείμενά μου.² Πράγματι, ἔχω ἐπανειλημμένως ἐπισημάνει στό παρελθόν προβλήματα πού συνδέονται γενικά μέ τόν μεταμοντερνισμό, ὅποτε εὐλόγως ἀνακύπτει τό ἐρώτημα, ποιὰ θεωρῶ ὅτι εἶναι ἡ σημασία του. Θά μπορούσα νά ὑπεκφύγω λέγοντας ὅτι ἡ λέξη «σημασία» στόν τίτλο δηλώνει τό τί σημαίνει, τί νόημα ἔχει, ἡ μεταμοντέρνα κριτική στήν ιστοριογραφία καί νά περιορισθῶ στήν ἐξήγηση τοῦ ἐγχειρήματος ἀπό μιά περιγραφική σκοπιά. Ὡστόσο, θά προχωρήσω πέραν αὐτοῦ καί θά ἐπιχειρήσω νά δείξω ὅτι ἡ μεταμοντέρνα κριτική ὑπῆρξε καί εἶναι σημαντική χωρῆς νά ὑποτιμῶ τά προβλήματα πού αὐτό τό ρεῦμα σκέψης ἔχει νά ἀντιμετωπίσει. Ἐξακολουθῶ νά ἔχω ἐπιφυλάξεις γιά διάφορες ὀψεις τοῦ μεταμοντερνισμοῦ – ὅπως σχηματικά θά ὀνομάσαμε ἕνα σύνολο θέσεων –, ἀλλά δέν θά ἤθελα ἡ κριτική μου νά κατασκευάζει ἕνα εὐκόλο θύμα οὔτε νά ὀχυρώνεται πίσω ἀπό ἀνεξέταστες δεβαιότητες.

Πιστεύω ὅτι οἱ πρόσφατες καταδικαστικές κρίσεις ἐναντίον τοῦ μεταμοντερνισμοῦ στήν Ἑλλάδα (χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο μέ μιά εὐρύτητα, ὅπως θά ἐξηγήσω παρακάτω) στό πλαίσιο τῆς συζήτησης γιά τήν ιστοριογραφία εἶχε τέτοια στοιχεία. Θά ἀναφερθῶ σέ αὐτά, γιά νά ὑποστηρίξω στή συνέχεια ὅτι ὑπάρχουν σοβαροί φιλοσοφικοί λόγοι πού ὀδήγησαν στή μεταμοντέρνα κριτική – ἡ ὁποία δέν περιορίζεται δεδαίως στόν χώρο τῆς ιστοριογραφίας –, καί θά ὀλοκληρώσω τήν παρέμβασή μου ἐπισημαίνοντας παρανοήσεις καί προβλήματα πού ἀφοροῦν τόν μεταμοντερνισμό.

Ἡ πρόσφατη κριτική τοῦ μεταμοντερνισμοῦ στήν Ἑλλάδα

Ἡ ἀντίδραση στήν εἰσαγωγή καί τήν καλλιέργεια τῶν μεταμοντέρνων ἀπόψεων στόν χώρο τῆς κοινότητας τῶν Ἑλλήνων ιστορικῶν προῆλθε τόσο ἀπό ιστορικούς ὅσο καί ἀπό ἄλλους κοινωνικούς ἐπιστήμονες ἀλλά καί φιλοσόφους. Οἱ ιστορικοί, ὅπως ὁ Β. Κρεμμυδάς, προέβαλαν περισσότερο τήν ἴδια τήν πρακτική τους στήν ὁποία ἀναγνωρίζουν σαφεῖς διακρίσεις μεταξύ γεγονότων καί λόγου περί γεγονότων, κειμένων καί σχολίων, ἀρχείων καί ἐρμηνειῶν, πραγματικότητας καί ἀναπαράστασης, ὑπονοώντας ὅτι ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τήν ιστοριογραφία παραμελοῦν τό καθεαυτό ἔργο τους πού εἶναι ἡ συγγραφή ιστορίας καί ὀδηγοῦνται σέ λάθος δρόμους παρασυρόμενοι ἀπό ἄλλες ἐπιστήμες³ καί ἀπό παράγοντες ἐξωτερικούς. «Ἄν, ὅμως, μείνουμε στό “ἐ-

1. Παρουσιάστηκε στή Σεμινάριο Ἐργασίας πού ὀργάνωσαν τό τμήμα ΜΙΘΕ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί τό τμήμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καί Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μέ θέμα: «Ἱστορίας γραφές. Ἱστορία τῆς Ἱστοριογραφίας καί Ἱστορία τῶν Ἐπιστημῶν: πεδία διαλόγου». (Βόλος, 31 Ὀκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 2003)

2. «Σχετικισμός: Παρανοήσεις καί Προβλήματα», Ἱσοπολιτεία, V, 2, 2001, «Ἡ Ὑπόθεση Σόκαλ», Ὁ Πολίτης (δεκαπενθήμερος), 33, 1997, «Ἀπλά μαθήματα λογικῆς γιά τόν ὑπουργό Τύπου», Ὁ Πολίτης (δεκαπενθήμερος), 18, 1996.

3. «Ἡ βασίλισσα τῶν ἐπιστημῶν τοῦ 19ου αἰῶνα κατά τηρε νά δγαίνει ραντεβοῦ μέ ὅποιον κλάδο τῆς ζητήσσει»

σωτερικό περιβάλλον» τῶν ιστορικῶν, ἡ ἀπάντηση σέ ὅλα αὐτά τὰ ἐρωτήματα [περί ιστοριογραφίας] εἶναι κοινὴ καὶ τετριμμένη»,⁴ γράφει ὁ Ν. Θεοτοκάς, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι «οἱ καλές δουλειές [τῶν μεταμοντέρνων ιστορικῶν] εἶναι ἀπόλυτα ἐνταγμένες στίς “συμβατικές” ιστοριογραφικές παραδόσεις».⁵ Ἐπισημαίνει δέ στὸν Α. Λιάκο ὅτι «στὶς ἐργασίες του –ὅπου [ὁ Ἀντώνης Λιάκος] δουλεύει ὡς ιστορικός καὶ ὄχι ὡς ἐρασιτέχνης “φιλόσοφος”–... ἡ ματιά, τὰ ἐργαλεῖα, ἡ πειθαρχία καὶ οἱ ἐννοιες τῆς ἐπιστήμης πού χρησιμοποιεῖ συγγενεῖουν μ’ ἐκεῖνες τῶν ιστορικῶν πού ἀπαξιώνει...».⁶ Δηλαδή ὅσοι κάνουν ἱστορία ξέρουν τί κάνουν καὶ δέν διαφωτίζονται περαιτέρω ἀπὸ τὰ ιστοριολογικά. Δέν ἔχουν τὸν χρόνο οὔτε τὴν πολυτέλεια νὰ ἀνακυκλώνουν θεωρητικές συζητήσεις. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι εὐρέως διαδεδομένο καὶ μιά παραλλαγή του μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ στὸ γνωστὸ εὐφυλόγημα: αὐτοὶ πού μποροῦν, κάνουν ἱστορία κι αὐτοὶ πού δέν μποροῦν κάνουν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Δηλαδή, ὁ λόγος περὶ ιστοριογραφίας εἶναι ξένος γιὰ τοὺς ιστορικούς, ἐπείσακτος, συνιστᾷ «ἄρνηση τῆς ἱστορίας» κατὰ τὸν Φ. Ἡλιού (ἐκδήλωση γιὰ τὰ 10 χρόνια τῶν Ἱστορικῶν), καὶ εἶναι παραπλανητικός ἀφοῦ ἐστιάζει στὸ φαίνεσθαι εἰς βάρος τοῦ εἶναι κατὰ τὸν Β. Κρεμμυδά (Αὐγή 17/11/2002).

Παρά τὴν ἐπιφυλακτικότητα πού δείχνουν οἱ ιστορικοί ἀπέναντι στὴ θεωρία καὶ τὰ μετα-ιστορικά ἐρωτήματα, θεωρῶ τὴ στάση τους θεμιτὴ, ἂν ὄχι τὴν πιὸ ἐνδεδειγμένη. Οἱ ιστορικοί ἀνήκουν σὲ μιά εὐρεία κοινότητα ἢ ὁποῖα συστήνεται ἀπὸ ἓνα φάσμα συγκεκριμένων πρακτικῶν. Δέν εἶναι ἀδιάφοροι πρὸς ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἄλλους χώρους, ἀλλὰ δέν μποροῦν νὰ ἐγκαταλείψουν ὅ,τι τοὺς συγκροτεῖ, ὅ,τι συνιστᾷ τὸν δικὸ τους ὁρίζοντα. Ὅπως δέν ἀναμένουμε ἀπὸ τοὺς φυσικούς ἐπιστήμονες νὰ ἐνστερνιστοῦν τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νέας ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν, διότι αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀλλοίωση ἢ καὶ ἀναστολή τῆς ἐπιστημονικῆς τους δραστηριότητας, ἔτσι δέν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει ἡ στάση τῶν ιστορικῶν σὲ θέματα πού ἀπτονται τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ, ἐπιναλαμβάνοντας μιά χρησιμοποιούμενη ἔκφραση, ὅτι τὰ θεωρητικά περὶ ιστοριογραφίας ἢ περὶ ἐπιστήμης θέματα εἶναι γιὰ τοὺς ιστορικούς καὶ τοὺς ἐπιστήμονες ἀντίστοιχα, ὅ,τι ἡ ὀρνιθολογία γιὰ τὰ πουλιά.

Ὡστόσο, εἰδικὰ οἱ ιστορικοί ἔχουν περισσότερους λόγους ἀπὸ τοὺς φυσικούς ἐπιστήμονες νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ ιστοριογραφικά θέματα, διότι ἡ ἴδια ἢ πρακτικὴ τῆς ἱστορίας (ἡ θεματολογία, ὁ τρόπος ἀντιμετώπισης τῶν γεγονότων καὶ τῶν πηγῶν) ἔχει μετασχηματιστεῖ σημαντικὰ λόγω καὶ τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων πού ἀφοροῦν τὴν ιστοριογραφία. Στὸν χώρο τῆς ἱστορίας, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στίς φυσικὲς ἐπιστήμες, τὰ μετα-ιστορικά θέματα τίθενται, κατὰ κανόνα, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ιστορικούς οἱ ὁποῖοι, γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ αὐτὰ δέν καλοῦνται νὰ ἀλλάξουν ἐπάγγελμα, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν ἓνας φυσικός ἐγρα-

φε ἐρασιτεχνικὰ γιὰ τὴ φιλοσοφία ἢ τὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιπλέον, ὅπως σημειώνει ἡ ἐπικριτικὴ γενικά γιὰ τὸν μεταμοντερνισμό ἱστορικός Μάρι Φούλμπρουκ (Mary Fulbrook), «κάθε φορὰ πού γράφει κανεὶς ἱστορία παίρνει θέση στὰ σοβαρὰ θεωρητικά ζητήματα, εἴτε τὸ καταλαβαίνει ὁ ἱστορικός εἴτε ὄχι – καὶ πολλοὶ ἐνεργοὶ ιστορικοὶ δέν τὸ καταλαβαίνουν».⁷

Ἄν οἱ ιστορικοὶ προέβαλαν, ὅπως εἶπαμε, τὴν πρακτικὴ τους ὡς ἀπάντηση στοὺς θεωρητικολογούντες μεταμοντέρνους ιστορικούς, οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες καὶ οἱ φιλόσοφοι πού πῆραν μέρος στὴν ἐγχώρια διαμάχη ἐπέμειναν περισσότερο στίς ἀρνητικὲς ὀψεις καὶ συνέπειες τῆς μεταμοντέρνας ἀντίληψης γιὰ τὴν ιστοριογραφία. Ὁ τόνος ἦταν συχνὰ καταφρονητικός,⁸ ἐνῶ δέν ἔλειψαν οἱ καταγγελίες περὶ προϊόντων τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ.⁹ Στὸν λόγο πού ἀναπτύχθηκε μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς πολλές ἀνακολουθίες,¹⁰

γράφει ὁ ιστορικός Carl Schorske στὸ βιβλίο του *Thinking with History*, Princeton University Press, 1999. Καὶ ὁ Robert F. Berkhofer, Jr. (*Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995, σ. 1) σημειώνει: «Ἐάν ἡ Κλειώ, ἡ μούσα τῆς ἱστορίας, εἶχε ἀκολουθήσει τὰ πνευματικὰ ρεύματα τῶν πρόσφατων δεκαετιῶν στὸν ἀγγλόφωνο κόσμο, θὰ εἶχε ζαλιστεῖ ἀπὸ τίς στροφές πού πῆρε αὐτὸ τὸ ἀμάλγαμα κοινωνικῶν, ἠθικῶν καὶ λογοτεχνικῶν σπουδῶν πού οἱ Γάλλοι ἀποκαλοῦν “ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστήμες”, πρῶτα τὴ “γλωσσικὴ στροφή” καὶ μετὰ τὴν “ἐρμηνευτικὴ” καὶ τὴ “ρητορικὴ στροφή”». Βλέπε ἐπίσης Κρεμμυδάς, Αὐγή 17/11/2002: «“εἰσβολή” ἄλλων κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στὸν χώρο τῆς ιστοριογραφίας», ἀλλὰ καὶ Θεοτοκάς, Ν. (2002), «Μεταμοντερνισμός καὶ Ἱστοριογραφία», *Ὁ Πολίτης* 106, σ. 25.

4. Θεοτοκάς, Ν. (2003), «Ὁ ἐκλεκτικισμὸς ὡς θεωρία», *Ὁ Πολίτης* 108, σ. 24.

5. Θεοτοκάς 2002, σ. 28.

6. Θεοτοκάς 2003, σ. 23.

7. Fulbrook, M. (2002), *Historical Theory*, London: Routledge, σ. ix.

8. Χρησιμοποιήθηκαν ἐκφράσεις ὅπως «μεταμοντέρνο ξόανο», «ῥιμός κομπορρομμός», «στεῖρο κουβεντολόι τῆς παρέας», «ρετάλια παραπομπῶν», «φανταχτερὴ κουρελοῦ», «κριτικὸς θόρυβος» (Ν. Θεοτοκάς 2002), «ἡ μεταμοντέρνα ἐκδοχὴ τῆς ὀργάνωσης τῆς ἱστορικῆς συνείδησης τίθεται μὲ τοὺς συμβατικὸς ὅρους τοῦ σούπερ μάρκετ», «ὁ παιγνιότοπος μοιάζει, σύμφωνα μὲ τίς μεταμοντέρνες ἐκδοχὲς τῆς ιστοριογραφίας νὰ εἶναι ὀργανωμένος σὲ μιά εὐρύτερη παιδικὴ χαρὰ» (Παπαμιχάη, Γ. (2003), «Μπαμπά, εἶναι μακριὰ ἡ Ἀμερική», *Ὁ Πολίτης* 108.

9. Παπαμιχάη, Γ. (2003).

10. Στὸ κείμενο τοῦ Ν. Θεοτοκά ἀναφέρεται ὅτι, κατὰ τοὺς μεταμοντέρνους, ὁ ἱστορικός πρέπει «ν’ ἀφουγκραστεῖ “ἐλεύθερα” ὅσα τὸ τεκμήριο θὰ ἐμπιστευθεῖ στίς ἐτοιμότητες πού διαθέτει», ἐνῶ ἐπίσης ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸν μεταμοντέρνο ἱστορικό εἶναι τελικῶς θέμα πίστεως καὶ προτίμησης.

αστήρικτους ισχυρισμούς¹¹ αλλά και απόρριψη θέσεων, οι οποίες σχηματοποιούνται και αποδίδονται στη συνέχεια εσφαλμένα στον μεταμοντερνισμό.¹² Δεν πρόκειται να ασχοληθώ διεξοδικά με τις επί μέρους ενστάσεις που διατυπώθηκαν και τα προβλήματα που αυτές έχουν. Θα σχολιάσω ορισμένα από τα θέματα που αναδύθηκαν από την κριτική όχι τόσο για να δείξω τα σφάλματα και τις παρανοήσεις που την χαρακτήρισαν, αλλά για να εξηγήσω καλύτερα τους λόγους που διαμόρφωσαν τη μεταμοντέρνα σκέψη με τις θετικές και τις αρνητικές της πλευρές. Η βασική μου θέση είναι ότι οι λόγοι αυτοί δεν μπορεί να αγνοηθούν ή να παρακαμφθούν, πράγμα που σημαίνει ότι η σημασία του μεταμοντερνισμού έγκειται ακριβώς στο ότι μας τούς υπενθυμίζει έστω κι αν τό κάνει με τρόπους που μπορεί να θεωρηθούν σχηματικοί, παραπλανητικοί ή ακόμη και επικίνδυνοι. Υποστηρίζω δηλαδή ότι ο μεταμοντερνισμός, παρά τα προβλήματα που έχει, λειτουργεί θεραπευτικά λόγω κυρίως της κριτικής του διάστασης και, υπ' αυτήν την έννοια, δρα έποικοδομητικά αφού συμβάλλει σε μία αλλαγή όπτικής ή όποια, κατά τη γνώμη μου, συνιστά πρόοδο έναντι της προηγούμενης θεμελιοκρατίας.

Τί είναι ο μεταμοντερνισμός γενικά

Το πρώτο συνθετικό του όρου (μετα-) μεταφράζει τό πρόθεμα *post-* που δηλώνει χρονική ακολουθία και όχι έναν δεύτερης τάξης λόγο όπότε, τουλάχιστον έτιμολογικά, τό μεταμοντέρνο σημαίνει αυτό που ακολουθεί χρονικά τό μοντέρνο. Τί είναι όμως τό μοντέρνο; Ένα πρώτο ζήτημα που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι ό όρος «μοντέρνο» μπορεί να αναφέρεται είτε σε μία περίοδο χρονική, όπότε συνήθως χρησιμοποιούμε στά ελληνικά τόν όρο *νεωτερικότητα*, είτε σε ένα ρεύμα στό χώρο τών ιδεών ή της τέχνης, όπότε χρησιμοποιούμε συχνότερα τόν όρο *μοντερνισμός*. Αντιστοίχως έχουμε τούς όρους *μετα-νεωτερικότητα* και *μεταμοντερνισμός*. Βεβαίως ό όρος *μοντέρνο* έχει και τήν τρέχουσα σημασία του διαρκώς νέου σε κάθε έποχή, όπως όταν λέμε *μοντέρνες μέθοδοι*, *μοντέρνα ρούχα*, *μοντέρνες ιδέες*.

Η αρχή και τό τέλος της νεωτερικότητας ποικίλλουν ανάλογα με τόν κλάδο ή και τόν συγγραφέα που τή μελετά. Η αρχή της έχει συνδεθεί, όπως σημειώνει ό S. Toulmin,¹³ με τή ανακάλυψη της τυπογραφίας (1436), με τή Μεταρρύθμιση και τόν Λούθηρο (1520), με τή Αναγέννηση, με τό τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου (1648), με τήν Αμερικανική και τή Γαλλική Έπανάσταση, με τόν Διαφωτισμό, με τήν ανάδυση τών έθνικων κρατών, τήν αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τήν ανακάλυψη της ατμομηχανής και τή βιομηχανική επανάσταση, με τόν Νεύτωνα, τόν Γαλιλαίο, τόν Ντεκάρτ, τόν Κάντ, τόν Φρόυντ, ακόμη και με τόν Πλάτωνα. Αναλόγως ποικίλλει και τό τέλος —έάν θεωρηθεί ότι έφθασε ποτέ—, όπότε και τό *μεταμοντέρνο*, που

έπεται χρονικά, αλλά και λογικά ως υπέρβαση του μοντέρνου, αποκτά κάθε φορά άλλο περιεχόμενο. Ο μεταμοντέρνος αρχιτέκτονας Robert Venturi π.χ. έχει ως στόχο τή δεκαετία του '70 τόν μοντερνισμό του 20ου αιώνα στην τέχνη που προηγήθηκε χρονικά, και ό όποιος συνδέθηκε με άχρωμα, αύστηρά κτήρια, που δεν έφεραν χαρακτηριστικά διακριτικά στοιχεία. Ο Βεντούρι έφερε στον σχεδιασμό τό τοπικό χρώμα, τή διακόσμηση, τήν ιστορική αναφορά και τόνισε τή φαντασία έναντι της λογικής. Στη φιλοσοφία ή νεωτερικότητα συνδέθηκε με τά μεγάλα, άφηρημένα φιλοσοφικά συστήματα ενώ τό μεταμοντέρνο με τόν κατακερματισμό και τήν άμφισβήτησή τους. Ένα άλλο ζήτημα που επίσης περιπλέκει τά πράγματα είναι ότι φιλόσοφοι όπως ό Νίτσε ή ό Βιτγκενστάιν ή ακόμη και ό Κάντ μπορεί να θεωρηθούν πρόδρομοι του μεταμοντερνισμού αλλά και χαρακτηριστικά μοντέρνοι. Είναι λοιπόν δύσκολο να όριοθετηθεί τό μεταμοντέρνο συστηματικά με τρόπο που να καλύπτει όλες αυτές τις έκδοχές. Αλλά ακόμη και στό πλαίσιο μιας μόνης έκδοχής είναι δύσκολο να όριστεί αύστηρά, πρώτον, έπειδή γενικά οι όρισμοί δεν είναι δυνατόν να συλλάβουν τήν πολυπλοκότητα και τήν ποικιλία τών πραγμάτων και δεύτερον, έπειδή ειδικά οι μεταμοντέρνοι άποφεύγουν συνειδητά να δεσμευθούν σε μία συστηματικά όρισμένη πορεία.¹⁴ Υίοθετούν περισσότερο τή στρατηγική τών σκεπτικιστών, ένα είδος άνταρτοπόλεμου, που άρκεϊται να αναδεικνύει τις ανεπάρκειες, τις αντιφάσεις και τά προβλήματα του έκάστοτε αντίπαλου χωρίς να δεσμεύεται σε ουσιαστικές θέσεις ό Κάντ τούς όνόμαζε νομάδες. Βεβαίως, υπάρχουν και μεταμοντέρνοι με συγκεκριμένη άτζέντα και πρόγραμμα, όπως στον χώρο της πολιτικής θεωρίας ή της ιστορίας, οι όποιοι αναλαμβάνουν και προωθούν συγκεκριμένους στόχους, π.χ., τή διασφάλιση τών δικαιωμάτων τών άφανών, τών άλλων, τών ξένων, ή τή μελέτη αντικειμένων και ύποκειμένων που ή έπίσημα άποδεκτή ιστορία άφηνε στη σιωπή και στό περιθώριο.

Όστόσο, παρά τις μεγάλες διαφορές από κλάδο σε

11. «Η θεωρία γίνεται παίγνιο χωρίς έσωτερικούς καταστατικούς κανόνες» (Θεοτοκάς 2002). Ο Σ. Δημητρίου ύποστήριξε ότι «Η καταφυγή στο πεδίο της γλώσσας άποτελεί για τόν φιλοσοφικό μεταμοντερνισμό παράκαμψη του προβλήματος που άφορά τήν ανθρώπινη πράξη», όπως επίσης ότι ό διάλογος ως έπιδιώξη «άφαιρεί τό δημόσιο χαρακτήρα της γλώσσας» (Δημητρίου, Στ. (2003) «Ο φιλοσοφικός μεταμοντερνισμός και ή σχετικιστική άναίρεση του κριτικού φιλοσοφικού λόγου», Ο Πολίτης 108.

12. Βλέπε τά περί γλωσσικών παιγνίων στο κείμενο του Στ. Δημητρίου (2003).

13. Toulmin, S., (1990). *Cosmopolis*, Chicago: The University of Chicago Press, κεφ. 1

14. Ένα πρόσ έξέταση βεβαίως ζήτημα είναι αν αύτή ή στάση συνιστά συστηματική πορεία.

κλάδο και από διανοητή σε διανοητή, υπάρχουν ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά που θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε και να αποδώσουμε στη νεωτερικότητα, και συνεπώς στον μεταμοντερνισμό που όχι μόνο ακολουθεί χρονικά αλλά «ορίζεται» και λογικά από την κριτική σχέση που αναπτύσσει μαζί της. Γι' αυτό άλλωστε μία έρμηνεία του μεταμοντερνισμού θα μπορούσε να τον δει ως μία ριζοσπαστικότερη εξέλιξη του μοντερνισμού και της νεωτερικότητας και τίποτε παραπάνω.

Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας;

Η εκ των υστέρων πρόσληψη της νεωτερικότητας¹⁵ αναγνωρίζει δικαιολογημένα σε αυτή μεγάλη έμφαση στις έπιστήμες και μάλιστα στις φυσικές, οι οποίες γεννήθηκαν και συγκροτήθηκαν στη διάρκεια της. Την περίοδο αυτή αναζητήθηκε ή έπιστημονική μέθοδος, ή οποία θα οδηγούσε σε στέρεα αποτελέσματα ικανά να αποκαθάρουν τον νοῦ από ψευδείς και άβασιμες πεποιθήσεις ενώ συγχρόνως θα αποτελούσε τό εργαλείο και τό όχημα για την κατάκτηση νέας γνώσης. Αυτή με τη σειρά της θα ήταν τό όπλο της απελευθέρωσης και της χειραφέτησης από κάθε είδους δεσμά.

Η συγκρότηση αυτής της μεθόδου, που είχε σημασία τόσο για τη γνωσιολογία όσο και για την κοινωνία και την πολιτική, προϋπέθετε τη διάκριση μεταξύ γεγονότων και αξιών, ανθρώπου-φύσης, νοῦ-σώματος, ενώ στηρίχθηκε σε διάφορες έκδοχές μιας σωματιδιακής, άτομιστικής μεταφυσικής, ή οποία επέτρεπε την ποσοτικοποίηση και τη μαθηματικοποίηση των δεδομένων. Η ιδέα –περιγραφική αλλά και κανονιστική συγχρόνως–, ήταν ότι οι έπιστήμονες, με τρόπο άμεσο και άπροκατάληπτο, παρατηρούν τη φύση, συγκεντρώνουν στοιχεία, τά οποία στη συνέχεια επεξεργάζονται ώστε να διατυπώσουν νόμους και θεωρίες τις οποίες υποβάλλουν σε έλεγχο με αυστηρότητα και άμεροληψία. Δηλαδή τά υποκείμενα, τοποθετημένα απέναντι στον κόσμο, παράγουν ένα σύνολο προτάσεων –τις υποθέσεις τους–, με στόχο να αναπαραστήσουν με ακρίβεια τό πώς έχουν τά πράγματα ώστε να τά γνωρίσουν. Ο έλεγχος αυτών των υποθέσεων και θεωριών δέν είναι παρά ή αντιπαραβολή των προτάσεων που τις άπαρτίζουν με τά εμπειρικά δεδομένα. Όμως τά εμπειρικά δεδομένα διατυπώνονται και αυτά σε προτάσεις, όποτε ο έπιστημονικός έλεγχος που εξασφαλίζει την έγκυρότητα της γνώσης, και ο όποιος άπετέλεσε τό πρότυπο μιας καθολικής έπιστημονικής μεθόδου, εξελίχθηκε να είναι ή άνάλυση των λογικών τυπικών σχέσεων ανάμεσα σε προτάσεις, θεωρητικές και παρατηρησιακές. Τό ιδεώδες ήταν ή βεβαιότητα της μαθηματικής άποδείξης και ή αξιωματική δομή της Εὐκλείδειας γεωμετρίας και στόχος ή κατασκευή ενός μοναδικού συστήματος μαθηματικών νόμων, οι όποιοι

νά περιγράφουν με έναίο τρόπο όλα τά φαινόμενα στον οὐρανό και τη γή.

Η έμφαση στη λογική, στα μαθηματικά και στη μέτρηση έθεσε στο περιθώριο και την παρανομία κάθε τί που θεωρήθηκε συγκυριακό (παράγοντες ψυχολογικούς, ιστορικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς, θρησκευτικούς κ.λπ.), εξοβέλισε από τη σκηνή τό ζωντανό υποκείμενο με τά ενδιαφέροντα και τις άνάγκες του στις συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες και όδήγησε στην ταύτιση της όρθολογικότητας με τη λογικότητα. Η κρίση για τό κατά πόσον μία πρόταση ή μία θεωρία είναι άληθής θα έπρεπε να προκύπτει μηχανικά, με υπολογιστικές μεθόδους, όπως όταν κάνουμε πράξεις μαθηματικές.¹⁷ Αυτό άνέμενε να έπιτύχει και ο Leibniz άναζητώντας τη *lingua universalis* με εκείνους τους χαρακτήρες-σημεία που θα ήσαν διαφανείς, δέν θα άπαιτούσαν έρμηνεία και θα εξασφάλιζαν άπρόσκοπτη έπικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους και στους λαούς που έρχονταν στο προσκήνιο με τό άνοιγμα νέων δρόμων και άγορών πέρα από τά σύνορα της Εὐρώπης. Η έλευση των φυσικών έπιστημών, γράφει ο Σ. Τούλμιν στο τελευταίο βιβλίο του *Return to Reason*,¹⁷ συντήρησε τρία όνειρα: τό Όνειρο της Όρθολογικής Μεθόδου, τό Όνειρο της Άκριβοῦς Γλώσσας και τό Όνειρο της Ένιαίας Έπιστήμης.¹⁸ Και τά τρία άπετέλεσαν όψεις του ίδιου προγράμματος «τό όποιο σχεδιάστηκε για να άποκαθάρει τις λειτουργίες του Άνθρώπινου Λόγου διά της άπόσπασης από τό περιβάλλον τους (by desituating them): δηλαδή, διά της άπόσχισης τους από τό πολιτισμικό τους πλαίσιο τό όποιο θεωρήθηκε ότι τις θίγει και τις εκθέτει».¹⁹

Η αρχή του τέλους για τη νεωτερικότητα

Όστόσο, τό μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο που έθεσε στη

15. Γράφω για «εκ των υστέρων πρόσληψη», διότι κατά κανόνα ή μελέτη των πρωτότυπων πηγών άποκαλύπτει πάντοτε ένα πιό σύνθετο τοπίο από αυτό που κληροδοτείται, παραλαμβάνεται και μορφοποιείται στη συνέχεια.

16. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίοδο άκόμη και στο χώρο της ήθικης ή στάθμιση του καλού και του κακού, στο πλαίσιο του ωφελιμισμού –της επαναστατικής φιλοσοφικής θεωρίας που άπέσπασε την ήθική από τά χέρια του Θεού και τη φύση για να τη δώσει στον άνθρωπο– ήταν άποτέλεσμα υπολογιστικό. Η ήδονή και ή εὐτυχία ποσοτικοποιείται για να μετρηθεί.

17. Toulmin, S. (2001), *Return to Reason*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, κεφ. 5: «The Dreams of Rationalism».

18. Ο καθηγητής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Chicago P. Novick μίλησε για τό «εύγενές όνειρο» της άντικειμενικότητας στο ομώνυμο βιβλίο του. Βλ. Novick, P. (1988), *That Noble Dream*, Cambridge: Cambridge University Press.

19. Toulmin (2001), σ. 78.

θέση του Θεού τόν αποκαθαμένο, απόλυτο, καθολικό ανθρώπινο λόγο, αυτή η κίνηση ύδρευς, με την αρχαϊκή έννοια του όρου, δέν μπόρεσε ποτέ νά ολοκληρωθεί διότι δοκιμάζεται από έγγενή προβλήματα. Ο Χιούμ συζητώντας τό πρόβλημα της έπαγωγής έδειξε ότι η γνώση μας για τόν κόσμο δέν μπορεί ποτέ νά δικαιολογηθεί όρθολογικά ένω ο Κάντ, αυτός ο ήρωας του Διαφωτισμού και της νεωτερικότητας, με την κοπερνίκεια επανάσταση πού έπέφερε στή φιλοσοφία έδειξε ότι η συνθήκη για νά έχουμε γνώση δέν είναι νά ανταποκρίνονται οι θεωρίες μας στον κόσμο αλλά ο κόσμος νά ανταποκρίνεται στις γνωστικές μας ικανότητες.²⁰ Για νά έχουμε όχι μόνο γνώση, αλλά ακόμη και εμπειρία, δέν αρκεί νά έχουμε έποπτείες, παραστάσεις των αισθήσεων από τά αντικείμενα, αλλά χρειάζεται νά προσκομίζουμε τις a priori μορφές της έποπτείας και τις a priori έννοιες της νόησης, τις κατηγορίες. Τό υποκείμενο πού γνωρίζει παύει πλέον νά είναι παθητικό, ένας καθρέφτης στον όποιο άντανακλάται ο κόσμος, αλλά γίνεται ενεργητικό. Η γνώση άπαιτεί τή συνδρομή του. Ο Κάντ δεβαίως ήθελε με τήν κίνησή του αυτή νά βάλει τή μεταφυσική στην «άσφαλή όδό της έπιστήμης», ώστόσο άντινομίες του ίδιου του συστήματός του αλλά και οι έξελίξεις στον χώρο των έπιστημών (δηλαδή η άνάπτυξη των μή Ευκλείδειων γεωμετριών και στή συνέχεια οι έξελίξεις στή Φυσική) έθεσαν υπό άμφισβήτηση τήν έγκυρότητα και τή βιωσιμότητα του καντιανού προγράμματος και όδήγησαν σέ άναζήτηση λύσεων όπως τό *σχετικοποιημένο ή ιστορικοποιημένο a priori*.²¹ Δέν ισχυρίζομαι ότι ο Κάντ είναι μεταμοντέρνος. Υποστηρίζω ότι τά άδιέξοδα ενός ρασιοναλιστικού προγράμματος προετοίμασαν τό έδαφος για τόν λεγόμενο μεταμοντέρνο λόγο.

Βεβαίως οι πιό προφανείς πρόδρομοι του μεταμοντερνισμού πρέπει νά άναζητηθούν στον 19ο αιώνα, όταν στο προσκήνιο ήρθε ρητά η ιστορία, καθιστώντας άκόμη και τά πιό όρθολογικά συστήματα της περιόδου, όπως αυτό του Χέγκελ, λιγότερο φορμαλιστικά και άφηρημένα. Οι άξίες και τό νόημα διαχύθηκαν παντού τά γεγονότα και ο κόσμος δέν ήσαν πιά ψυχρές, νεκρές φύσεις, αλλά πάλλονταν συντονισμένα από ζωή και άπαιτούσαν, όχι μέτρηση, αλλά κατανόηση ή όποια καταργούσε άποστάσεις και χάσματα. Η έν-πάθεια ή συν-πάθεια, ή ταύτιση και η άμεσότητα, είναι τόποι πού άπαντούν και σήμερα με παραλλαγές σέ κείμενα μεταμοντερνιστών. Βέβαια τότε τό «εύγενές όνειρο» της άντικειμενικότητας δέν είχε ακόμη ξεθωριάσει. Παρά τήν ένδεχομενικότητα της ιστορίας, ο Λόγος, πού έξακολουθούσε νά φέρει θεολογικά χαρακτηριστικά, έξομάλυνε άντινομίες και άντιθέσεις και έβάξε τά πράγματα σέ μία σειρά. Άκόμη και οι γερμανοί ιστορικοί άναζητούσαν τήν άντικειμενικότητα και έβρισκαν άντικειμενικές άξίες

Ήρθε όμως στή συνέχεια ο Νίτσε και σκότωσε τόν Θεό, ο Βιτγκενστάιν και σκότωσε τό μοναδικό νόημα²² και ο Κούν πού σκότωσε τή μία και ένιαία έπιστήμη. Άπό κει και πέρα τά πράγματα πήραν τόν δρόμο

τους. Δέν είναι ο χώρος νά έξηγήσω έδώ γιατί η φιλοσοφία αυτών των διανοητών ήταν σημαντική. Είναι πάντως σίγουρο ότι δέν μπορεί νά παρακαμφθεί ώστε νά έπιστρέψουμε σέ έναν λόγο και μία όπτική πού επικαλείται απόλυτες αρχές και άδιαφιλονίκητα θεμέλια ως εάν η κριτική αυτή δέν υπήρξε ποτέ.

Τί άνέδειξε ο μεταμοντερνισμός στην ιστοριογραφία

Τά προβλήματα με τόν όρθολογισμό και τήν άντικειμενικότητα, τά όποια άξιοποίησε γενικά ο μεταμοντερνισμός, εμφανίζονται με όξύτερη μορφή στο χώρο της Ιστοριογραφίας. Πρώτον, η ιστορία, άντίθετα με ό,τι θεωρείται ότι κάνουν οι φυσικές έπιστήμες, άσχολεϊται με τό συγκεκριμένο και τό μερικό όποτε, έξ όρισμού, δέν είναι δυνατόν νά καταλήγει σέ γενικούς νόμους καθολικής ισχύος, οι όποιοι νά διέπουν όλα τά φαινόμενα, η έστω όρισμένα από αυτά.²³ Για τόν ίδιο λόγο,

20. Kant, I. *Η Κριτική του Καθαρού Λόγου*, Έκδ. Παπαζήση, (Βχνι): «Ός τώρα γινόταν δεκτό ότι η όλη γνώση μας πρέπει νά ρυθμίζεται προς τά αντικείμενα αλλά όλες οι προσπάθειες πού έγιναν με τήν προϋπόθεση αυτή, για νά βρεθεί κάποιος a priori προσδιορισμός των αντικειμένων στηριζόμενος άποκλειστικά σέ έννοιες, με τόν όποιο θά διερυνόταν η γνώση μας, πήγαν χαμένες. Γι' αυτό ως δοκιμάσουμε μία φορά νά δοΰμε μήπως έχουμε στα προβλήματα της μεταφυσικής περισσότερη έπιτυχία, αν δεχτούμε υποθετικά ότι τά αντικείμενα πρέπει νά ρυθμίζονται προς τή γνώση μας».

21. Δες π.χ. στή σύγχρονη φιλοσοφία τό έγχειρημα του T.S. Kuhn «Είμαι Καντιανός με κινήτες κατηγορίες» και τή θέση του M. Friedman στο βιβλίο του *The Dynamics of Reason*, Stanford, CA: CSLI, 2001. Βεβαίως, μία άλλη έξελίξη ήταν προς φυσιοκρατικά όλιστικά μοντέλα όπως αυτό του Quine, ο όποιος υποστήριξε ότι «τό σύνολο της λεγόμενης γνώσης μας η των πεποιθήσεών μας, από τά προχειρα θέματα της γεωγραφίας και της ιστορίας έως τους έμβριθέστερους νόμους της άτομικής φυσικής η ακόμη και τά καθαρά μαθηματικά και τή λογική, είναι μία δομή κατασκευασμένη από τόν άνθρωπο πού άκουμπά στην εμπειρία μόνο στις άκρες της» Quine, W.v.O., (1951) «Two Dogmas of Empiricism», *Philosophical Review* 60, σσ. 20-43, σ. 42.

22. Ο Βιτγκενστάιν δέν έδειξε μόνο ότι μία λέξη μπορεί νά έχει πολλές χρήσεις, και άρα πολλά διαφορετικά νοήματα, αλλά, επιπλέον, ότι τό νόημα δέν είναι κάτι διανοητικό και άυλο. Άφου τό νόημα δέν είναι παρά η χρήση, συγκροτείται από συγκεκριμένες πρακτικές εντός συγκεκριμένων μορφών ζωής.

23. Ο Schopenhauer στο κεφάλαιο «Περί Ιστορίας» στον δεύτερο τόμο του βιβλίου του *Ο Κόσμος ως Βούληση και Άναπαράσταση* γράφει χαρακτηριστικά ότι συνιστά άντίφαση νά ισχυριστεί κανείς ότι η ιστορία είναι η έπιστήμη των μεμονωμένων πραγμάτων. Η ιστορία, κατά τόν Schopenhauer, εν άντιθέσει προς τις φυσικές έπιστήμες,

άλλα και λόγους γενικότερα γνωσιολογικούς, δεν μπορεί να κάνει προβλέψεις και να χρησιμοποιήσει τα ιστορικά προηγούμενα ως γνώμονα για ό,τι θα συμβεί ή πρέπει να συμβεί στο μέλλον. Ακόμη κι όταν μιλάει γενικά π.χ. για τις επαναστάσεις δεν κάνει «κρίσεις καθολικές με την πραγματική σημασία του όρου, [άλλά] απλώς πολύ συμπυκνωμένες περιλήψεις ατομικών περιστατικών».²⁴

Δεύτερον, ακόμη κι αν μείνουμε στην περιγραφή των μεμονωμένων περιστατικών τα πράγματα για την αντικειμενικότητα δεν βελτιώνονται. Όχι μόνο έχουμε τα προβλήματα που θέτει η λεγόμενη διαμεσολαβημένη παρατήρηση,²⁵ τα προβλήματα της υποχρεωτικά περιορισμένης επιλογής του υλικού υπό το πρίσμα πάντοτε ενός ή περισσότερων ερωτημάτων, τα προβλήματα της συμπερίληψης του ίδιου υλικού σε απεριόριστο αριθμό αφηγήσεων,²⁶ αλλά για την ιστορία ειδικά, το πιο δραματικό είναι ότι τα γεγονότα τα οποία περιγράφει και εξηγεί είναι εξ όρισμού άπόντα, έχουν ήδη παρέλθει.²⁷ Ο ιστορικός δεν έχει πρόσβαση σ' αυτά παρά μόνο έμμέσως. Δεν είναι μόνο η διαμεσολάβηση που, όπως υποστηρίζουν όρισμένοι, υπάρχει για κάθε γεγονός στην περίπτωση της ιστορίας δεν υπάρχει καν το γεγονός, αλλά ίχνη που μας οδηγούν σ' αυτό και τα οποία βεβαίως, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, διαμεσολαβούνται επίσης.

Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή είναι λιγότερο δραματική από όσο φαίνεται, διότι, ακόμη κι αν τα γεγονότα ήταν παρόντα, η πρόσβαση σ' αυτά θα γινόταν μόνο μέσω της γλώσσας. Για να εξατομικευθεί ένα γεγονός, για να διακριθεί δηλαδή από τα άλλα, πρέπει να χρησιμοποιηθεί μία πρόταση. Αυτό δεν σημαίνει ότι η γλώσσα παράγει το γεγονός ούτε ότι το γεγονός έχει μόνο γλωσσική υπόσταση. Σημαίνει ότι για να το ταυτοποιήσω, να το απομονώσω, πρέπει να χρησιμοποιήσω έννοιες, να λαξεύσω τον κόσμο με τον τρόπο που μου επιτρέπει η γλώσσα. Η δυσκολία του προβλήματος γίνεται φανερό αν κατανοήσουμε την αλήθεια ως ανταπόκριση των προτάσεων της γλώσσας στον κόσμο: «“Τό χιόνι είναι άσπρο” εάν και μόνον εάν τό χιόνι είναι άσπρο». Η πρόταση αυτή, ως την ονομάσουμε π, έχει όρισμένες λέξεις μέσα σε εισαγωγικά και όρισμένες εκτός. Οι λέξεις μέσα σε εισαγωγικά σχηματίζουν την πρόταση «Τό χιόνι είναι άσπρο». Για να είναι αληθής αυτή η πρόταση της γλώσσας πρέπει να ανταποκρίνεται στο αντίστοιχο γεγονός του κόσμου τό οποίο περιγράφεται στην π από τις λέξεις που δεν είναι σε εισαγωγικά: τό χιόνι είναι άσπρο.²⁸ Η πρόταση λοιπόν π, ή οποία εξηγεί τί είναι αλήθεια (ή ανταπόκριση μίας πρότασης της γλώσσας στο αντίστοιχο γεγονός του κόσμου²⁹) δείχνει ότι για να αναφερθούμε τόσο στη γλώσσα όσο και στον κόσμο χρησιμοποιούμε λέξεις και μάλιστα τις ίδιες ακριβώς. Τό δραματικό, συνεπώς, δεν είναι ότι στην ιστοριογραφία τα γεγονότα απουσιάζουν, αλλά ότι η πρόσβαση στον κόσμο γίνεται διά της γλώσσας (ή και διά της γλώσσας, σε μία

άσθενέστερη έκδοχή), όποτε όταν διαφέρουν οι γλώσσες διαφέρει και ή αντίστοιχη πρόσληψη του κόσμου.

Δεδομένων όλων αυτών θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ή ιστορία είναι αδύνατη.³⁰ Εκείνο που υπογράμμισε περισσότερο ή μεταμοντέρνα κριτική είναι ότι τό παρελθόν δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μόνο του ως ό αδιαφιλονίκητος κριτής για τό ποιά ιστορική αφήγηση είναι ή όρθή. Η θέση αυτή είναι κατά τή γνώμη μου όρθή. Ωστόσο, στή συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να υποστηριχθεί ότι ή αλήθεια και ή έγκυρότητα είναι, ή δεν μπορεί παρά να είναι, συσχετισμός δυνάμεων και ισχύος, ή ότι όλες οι προσεγγίσεις είναι εξ ίσου θεμιτές ή ισότιμες. Κατά τή γνώμη μου οι θέσεις αυτές είναι έσφαλμένες, ή τουλάχιστον δεν συνάγονται από τήν προηγούμενη. Είναι δέ ενδιαφέρον ότι υποστηρίζονται τόσο από όρισμένους μεταμοντέρνους όσο και από επικριτές τους.

Τό να πεί κανείς μαζί με τόν Νίτσε ότι δεν υπάρχουν γεγονότα (με τήν έννοια των καθαρών και αδιαμεσολάβητων) αλλά μόνο έρμηνειες (*Θέληση για Δύνα-*

ασχολεύεται με μεμονωμένα άτομα και με αυτό που συνέβη μόνο μία φορά και έκτοτε ποτέ ξανά.

24. Walsh, W.H. (1985), *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Φ. Βώρος, Αθήνα: MIET, σ. 62.

25. Πρόκειται για τή θέση ότι ή παρατήρηση δεν είναι ποτέ καθαρή αλλά επηρεάζεται, εμποτίζεται ή κατά όρισμένους, ακόμη και συγκροτείται από τις έννοιες, τις θεωρίες ή και τις προκαταλήψεις που τυχόν έχουμε. Τό locus classicus της άποψης αυτής είναι τό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου *Πρότυπα Ανακάλυψης* του N.R. Hanson, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 2002, με τίτλο «Παρατήρηση» σσ. 1-40.

26. Πρόκειται για τό λεγόμενο πρόβλημα του υποκαθορισμού. Τά ίδια γεγονότα μπορούν να «υποστηρίξουν» απεριόριστο αριθμό υποθέσεων, θεωριών ή αφηγήσεων.

27. Έξ αυτού του γεγονότος συνάγεται συχνά, έσφαλμένα, ότι έφόσον τά γεγονότα που μελετά ή ιστορία είναι άπόντα, ή ιστορική αφήγηση συγκροτεί τά γεγονότα με τρόπο μυθοπλαστικό, ως εάν τά γεγονότα δεν έλαβαν ποτέ χώρα. Είναι επίσης έσφαλμένο να υποστηρίζεται ότι έφόσον ή πρόσβαση στα γεγονότα του παρελθόντος είναι έμμεση και γίνεται πάντοτε από μία όπτική, ή ιστορία ασχολεύεται με ένα παραπλανητικό φαίνεσθαι και όχι με τό τί πραγματικά συνέβη.

28. Τό συγκεκριμένο παράδειγμα παραπέμπει στην άνάλυση του Τάρσκι για τήν αλήθεια ή όποια όμως, θα πρέπει να σημειωθεί, δεν αναφέρεται σε κόσμο και γλώσσα αλλά σε γλώσσα και μετα-γλώσσα.

29. Πβ. τή διατύπωση του Άριστοτέλη για τήν αλήθεια και τό ψεύδος: «τό μόν γάρ λέγειν τό όν μή είναι ή τό μή όν είναι ψεύδος, τό δέ τό όν είναι και τό μή όν μή είναι αληθές» (*Μετά τά Φυσικά* 1011b26-27).

30. Σε παλαιότερο δικό μου κείμενο είχα χρησιμοποιήσει τόν όρο «σκοτεινό αντικείμενο της ιστορίας» για να περιγράψω τά προβλήματα Βλ. «Τό σκοτεινό αντικείμενο της Ιστορίας», *Νεύσις* 2, 1995.

μη §481) δέν σημαίνει ὅτι ὅλες εἶναι ἐξ ἴσου καλές. Οὔτε σημαίνει ὅτι δέν μπορεί κανείς νά ἀναπτύξει μιά νέα ἐρμηγεία καλύτερη ἀπό κάποιες προηγούμενες. Ἄρκετοί ἐπικριτές τοῦ μεταμοντερνισμοῦ, καί στήν ἐγγώρια διαμάχη, ὑποστήριξαν μιά ἄλλη ἐκδοχή αὐτῆς τῆς θέσης: ὅτι ὁ μεταμοντερνισμός εἶναι κατ' ἀνάγκην συντηρητικός, ἀφοῦ δέν μπορεί νά ἐπιλέξει μιά ἀντίληψη ὡς καλύτερη γιά νά ἀντικαταστήσει τήν παλαιά. Αὐτό δέν ἰσχύει πραγματολογικά, οὔτε προκύπτει λογικά. Ἡ κριτική δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἔχει ὡς ἀφετηρία καί μέτρο κριτήρια ἀπόλυτης ἐγκυρότητας, τά ὁποῖα ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὅπως ἔχει δειχθεῖ ἐπανειλημμένως ἀπό πολλούς διανοητές, δέν μπορούν νά ὑπάρξουν. Ὅταν ἡ κριτική γίνεται ἀπό κάποιο σημεῖο θέσεως, δέν ἀκυρώνεται αὐτομάτως ὡς μεροληπτική καί ἄρα ἀναξιόπιστη. Τό νά πει κανείς ἀπό τή σκοπιά τῶν μαθηματικῶν π.χ., (δηλαδή μεροληπτικῶς), ὅτι τό « $2+2=4$ » εἶναι ἀληθές καί τό « $2+2=5$ » ψευδές, εἶναι δεσμευτικό καί καθόλου μεροληπτικό μέ τήν ἔννοια τοῦ ἀναξιόπιστου. Στήν περίπτωση τῶν μαθηματικῶν ἡ δεσμευτικότητα δέν προκύπτει ἀπό ἓνα μή ὑποστηρίξιμο πλατωνικό σύμπαν, ἀλλά ἀπό τήν πρακτική τῶν μαθηματικῶν, ἡ ὁποία συστήθηκε μέν ἀπό τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλά ὄχι κατὰ τρόπο αὐθαίρετο. «Μήπως καί τό ζωγραφικό ὕφος εἶναι γιά μᾶς αὐθαίρετο;» ρωτᾶει ὁ Βιτγκενστάιν στίς *Φιλοσοφικές Ἐρευνες* (II σ. 284), «Μποροῦμε νά διαλέξουμε ἓνα ὕφος ἀνάλογα μέ τό κέφι μας; (λ.χ. τό αἰγυπτιακό;)» Ἄν στά μαθηματικά ἐπιτρέπαμε τό « $2=2=5$ » δέν θά κάναμε πλέον τά μαθηματικά πού γνωρίζουμε. Βεβαίως θά μπορούσαμε «αὐθαίρετως» νά κατασκευάσουμε μιά ἄλγεβρα ὅπου « $2+2=5$ ». Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὅμως θά ἔπρεπε νά εἴμαστε προετοιμασμένοι νά δεχθούμε τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς στό σύνολο τῶν πρακτικῶν μας ὅπου ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐμπλέκονται τά μαθηματικά. Ἡ μή αὐθαιρεσία ὁποιοῦδήποτε συστήματος ἢ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ προκύπτει ἀπό τίς πολύ πρακτικές καί ὑλικές συνέπειες πού ἔχει, ἀπό τό πῶς διαπλέκεται μέ τή ζωῆ τῶν ἀνθρώπων καί μέ τά ἄλλα συστήματα καί γλωσσικά παιχνίδια πού αὐτοί δημιουργοῦν.³¹ Πράγματι, αὐτή ἡ δεσμευτικότητα δέν εἶναι ἡ σιδηρά δεσμευτικότητα πού θά ἐπιθυμούσαμε ἢ αὐτή πού ἀπαιτεῖ ἓνα αὐστηρά ρασιοναλιστικό μοντέλο. Χρειάζεται νά σταθμίσουμε ἀξίες καί ἐνδιαφέροντα, χρειάζεται ἐπιχειρηματολογία καί πειθῶ. Ὡστόσο, ἡ χρήση τῆς πειθῆς καί τῆς ρητορικῆς δέν συνιστᾶ κατ' ἀνάγκην ἐξάπατηση καί μαγανεία.³² Πρέπει νά συμφιλιωθούμε μέ τήν ιδέα ὅτι δέν ἔχουμε στή διάθεσή μας κριτήρια μέ καθολική ἰσχύ ἀνεξαρτήτως συνθηκῶν καί πλαισίου μέ τά ὁποῖα διανυγάζεται ἡ ἀλήθεια μέ τρόπο ἄμεσο καί προφανή. Γιά τήν κατάδειξη τῆς ἀλήθειας, γιά νά ἀποδεικνύουμε ἰσχυρισμούς, πρέπει νά χρησιμοποιοῦμε ἐπιχειρήματα, νά ἀξιολογοῦμε ἀρχές καί προτεραιότητες. Αὐτό δέν εἶναι ντεσιζιονισμός οὔτε αὐθαιρεσία, δέν εἶναι συναλλαγή, δέν εἶναι ὑπόθεση ἰσχύος. Θά

μποροῦσε πράγματι νά εἶναι, ἀλλά αὐτό δέν εἶναι ὑποχρεωτικό. Σέ κάθε θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ πάντοτε ἔχουμε τρόπους ἐλέγχου τῆς ἐγκυρότητας, ἄλλοτε αὐστηροῦς, ἄλλοτε ἀμφιλεγόμενους, ἄλλοτε ἀσαφείς, ἄλλοτε ποσοτικούς, ἀνάλογα κάθε φορά μέ τίς ἀνάγκες τοῦ θέματος.

31. Ἡ ἀναφορά σέ γλωσσικά παιχνίδια ἀπό μεταμοντέρνους στοχαστές συχνά ἐκλαμβάνεται ἀπό ἀντιπάλους τους ὡς ἐγκατάλειψη τῆς ὑλικῆς πραγματικότητας καί προσφυγή σέ καθαρά γλωσσικά μορφώματα τά ὁποῖα δέν εἶναι παρά αὐθαίρετες, ἐλεύθερες κατασκευές. Ὡστόσο, τουλάχιστον στό πλαίσιο τῆς Βιτγκενσταϊνικῆς φιλοσοφίας ὅπου πρωτοεισήχθησαν, τά γλωσσικά παιχνίδια χρησιμοποιοῦνται ἀκριβῶς γιά νά δείξουν ὅτι ἡ γλώσσα ἀποκτᾶ νόημα καί συγκροτεῖται ἐντός μᾶς πρακτικῆς. «Ἡ ἔκφραση “γλωσσικό παιχνίδι” ἔχει προορισμό νά τονίσει ὅτι τό νά μιλάμε μιά γλώσσα εἶναι μέρος μᾶς δραστηριότητας ἢ μᾶς μορφῆς ζωῆς» (*Φιλοσοφικές Ἐρευνες* §23). Ὁ Βιτγκενστάιν χρησιμοποίησε τή μέθοδο τῶν γλωσσικῶν παιχνιδιῶν γιά νά καταπολεμήσει μιά ἀφηρημένη καί θεωρητική ἀντίληψη τοῦ νοήματος. Δι' αὐτῆς τῆς μεθόδου ἐφηρε στήν ἐπιφάνεια τήν ποιικιλία τῶν χρήσεων πού ἔχουν οἱ λέξεις καί οἱ προτάσεις σέ διαφορετικές καταστάσεις πραγμάτων καί ἔδειξε ὅτι ἀκόμα καί ἡ γλώσσα δέν μπορεί νά αὐτονομηθεῖ ἀπό τίς πρακτικές τῶν ἀνθρώπων. «Τό νά φανταζόμαστε μιά γλώσσα σημαίνει νά φανταζόμαστε μιά μορφή ζωῆς» (*Φιλοσοφικές Ἐρευνες* §19). Αὐτήν ἀκριβῶς τή διάσταση ἀναδεικνύουν ὅσοι χρησιμοποιοῦν θετικά τόν ὄρο γλωσσικό παιχνίδι. Θέλουν νά δείξουν τήν πολυμορφία τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν, τή διαφορετικότητα τῶν ὀπτικῶν οἱ ὁποῖες συγκροτοῦνται ἀπό ἓνα πλήθος μή μονοσήμαντων ἐνδιαφερόντων καί ἀξιῶν. Εἶναι ἐπίσης λάθος νά θεωρεῖται ὅτι τά γλωσσικά παιχνίδια δέν διέπονται ἀπό κανόνες. Ὅπως συμβαίνει μέ κάθε εἶδος παιχνίδι ἀκόμη καί αὐτά πού παίζουν τά παιδιά, ἔτσι καί τά γλωσσικά δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν ἐάν δέν ἔχουν κανόνες οἱ ὁποῖοι νά τά περιγράφουν καί νά τά ὀριοθετοῦν. Ὅμως, οἱ κανόνες αὐτοί δέν τά καθιστοῦν κλειστά συστήματα. Τά γλωσσικά παιχνίδια, ὅπως καί αὐτά πού παίζουμε στή ζωῆ, ἀφήνουν βαθμούς ἐλευθερίας, ἐξελίσσονται καί ἀλλάζουν. Τέλος, δέν εἶναι ἀκριβές νά λέγεται ὅτι ἡ ἀναφορά σέ γλωσσικά παιχνίδια γιά νά μελετηθοῦν ἡ κοινωνία, ἡ γλώσσα, ἡ ἐπιστήμη, κ.λπ., ἐκλαμβάνει τό ἀντικείμενο μελέτης ὡς πεδίο σύγκρουσης καί ἀνταγωνισμοῦ. Μέ τήν ἔννοια γλωσσικό παιχνίδι δέν περιγράφουμε μιά κατάσταση ἀντιπαλότητας ἀλλά μιά ἀπειρία πρακτικῶν πού συγκροτοῦν μιά σύνθετη πραγματικότητα. Μέ τό νά ὀριοθετοῦμε, νά περιγράψουμε, μέ τρόπο ἀνοιχτό (χωρίς δηλαδή νά περιχαράκωνουμε) ὀρισμένες πρακτικές δέν τίς θέτουμε κατ' ἀνάγκην σέ σύγκρουση. Δέν ἔχουμε παρά νά σκεφθοῦμε σέ πόσα διαφορετικά εἶδη (κυριολεκτικά ἀπειρία) πρακτικῶν μέ τοὺς δικούς τους ἴδιους κανόνες μετέχουμε στήν καθημερινή μᾶς ζωῆ.

32. Ἀκόμη καί ὁ Πλάτων, ὅπως ἔδειξε στό βιβλίο τῆς ἡ Χλόη Μπάλλα (*Πλατωνική Πειθῶ*, Ἐκδόσεις Πόλις, 1998) ἀναγνώρισε τή σημασία τῆς ρητορικῆς καί τῆς πειθοῦς γιά τή μετάδοση τῆς γνώσης καί τῆς ἀλήθειας.

Αυτό που αρνείται ο προοπτικισμός –ή αντίληψη που βλέπει τη γνώση ως έγγενως υποκείμενη σε όρους, δηλαδή τις αξίες και τα ενδιαφέροντα που έχουμε– είναι να τοποθετήσει και να αξιολογήσει όλες τις έρμηνειες σε μία και μόνη κλίμακα. Καμία όπτική δεν θεωρείται προνομιακή. Από κει και πέρα η πρόκληση είναι πώς, δεδομένης της απουσίας αυτής της κλίμακας, μπορούν να αναπτυχθούν επιχειρήματα για το τι μπορεί να γίνει εγκύρως αποδεκτό. Και πάλι βεβαίως το τί είναι «εγκύρως αποδεκτό» δεν μπορεί να βασίζεται σε ιδέες που δεν μπορούν να υποστηριχθούν, όπως π.χ. ότι η εγκυρότητα προκύπτει από το πώς είναι ο κόσμος ανεξάρτητα από κάθε όπτική. Η εγκυρότητα συνδέεται κάθε φορά με το υπό εξέταση θέμα. Η εγκυρότητα για ερωτήματα που αφορούν π.χ. τα μαθηματικά προκύπτει από την πρακτική των μαθηματικών και όχι από την πρακτική της λογοτεχνίας, ή εγκυρότητα στην επιστήμη δεν κρίνεται π.χ. με βάση την πολιτική.

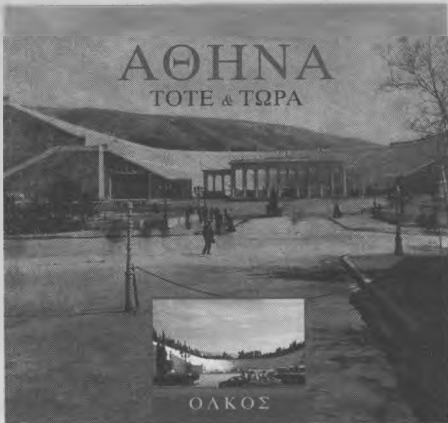
Τό τί είναι εγκυρο, λοιπόν, μπορεί να μὴ δίδεται ἐξ ὑπαρχῆς καὶ μὲ τρόπο καθολικό ἀλλά δὲν ἐξαφανίζεται. Ὅχι μόνο μπορούμε, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπιβάλλεται, νὰ κρίνουμε τί εἶναι καλύτερο καὶ τί εἶναι χειρότερο, τί θεωρούμε ὅτι εἶναι ὀρθό, ἀληθές, τί ἰσχύει.³³ Κατὰ τὴ γνώμη μου τόσο ὀρισμένες ὄψεις τοῦ λεγόμενου μεταμοντερνισμοῦ ὅσο καὶ ἕνας κλασικός θεμελιωτισμός προκρίνουν τὴν πιό εὐκολὴ λύση. Ὁ θεμελιωτισμός θέλει ὅπωςδήποτε ἀπόλυτα κριτήρια, καὶ ἐπικαλεῖται κάποια, ἀκόμη κι ὅταν εἶναι καταφανῶς προβληματικά. Ὁ μεταμοντερνισμός, στίς σχετικιστικές ἢ μηδενιστικές ἐκδοχές του, θεωρεῖ πὼς ἐφόσον δὲν ἔχουμε τὰ ἀπόλυτα κριτήρια, δὲν ὑπάρχει κανένα. Πάντα σὸ ὡς τῆς φιλοσοφίας φοβίζει ἢ πολιτικὴ, μὴ πρακτικὴ δηλαδή πού λειτουργεῖ χωρὶς «καθαρές λύσεις» σταθμίζοντας καὶ αξιολογώντας ἐνδιαφέροντα, αξίες καὶ ἀποτελέσματα. Οἱ θεμελιοκράτες ἀποποιοῦνται τὸ «στίγμα» τῆς μεροληψίας καὶ ὀραματίζονται κρυστάλλινης διαύγειας καθαρότητα κριτηρίων καὶ ἀρχῶν, τὴν ὁποία βεβαίως δὲν μπορούν νὰ ἔχουν, ἐνῶ οἱ σχετικιστές παραδίδονται ἡττημένοι στὴν παλίρροια τῆς πραγματικότητας. Οἱ μὲν ἐγκαταλείπουν τὸν τραχὺ κόσμον τῶν ἀνθρώπων πρακτικῶν προσβλέποντας στὸν Θεὸ ἢ ἕνα ὑποκατάστατό του, οἱ δὲ παρακολουθοῦν τὴν πολυμορφία καὶ πολυμέρεια χωρὶς νὰ διακινδυνεύουν κρίσεις. Ὡστόσο, ὅταν ὀρισμένοι ἐκ τῶν σχετικιστῶν ἀποφαίνονται ὅτι οἱ ἀξιολογικές κρίσεις περὶ ἀλήθειας, ἀγαθοῦ ἢ ὀρθότητος δὲν εἶναι παρὰ συσχετισμός δυνάμεων καὶ θέμα ἰσχύος, αἶρονται καὶ αὐτοί, αὐτοαναριούμενοι, σὲ ἕνα πανοπτικὸ σημεῖο ἐκτὸς τῶν κόσμων τῶν ἀνθρώπων. Τὸ στοίχημα εἶναι νὰ ἀναγνωρίζεται ἢ ἀνεδαφικότητα τῶν ἀπολυτοκρατικῶν –καθαρῶν– λύσεων χωρὶς νὰ καταργεῖται ἢ εὐθύνῃ τῆς κρίσης. Διανοητές ὅπως ὁ Νίτσε καὶ ὁ Βιτγκενστάιν ἔδειξαν μὲ τὸ ἔργον τους πὼς αὐτὸ τὸ στοίχημα μπορεῖ νὰ κερδηθεῖ.³⁴ Ὁ μεταμοντερνισμός, ὅταν ἀναγνωρίζει

αὐτοὺς ὡς προδρόμους μπορεῖ, ἔστω μὲ τρόπο ἐκλεκτικὸ ἢ ἀκόμη καὶ σχηματικὸ, νὰ μᾶς τὸ ὑπενθυμίσει.

33. Ἐξηγῶ περισσότερο τὸ θέμα αὐτὸ στὰ κείμενα τῆς ὑποσημείωσης 2.

34. Γιὰ μὴ τέτοια ἀνάγνωση τοῦ Νίτσε βλέπε Νεχαμάς, Α. (1985) *Nietzsche. Life as Literature*, Cambridge, Mass: Harvard University Press. Στὰ Ἑλληνικά Νίτσε. Ἡ ζωὴ σάν λογοτεχνία, Ἀθήνα: Ἀλεξάνδρεια, 2002. Γιὰ μὴ ἀνάλογη ἐρμηνεῖα τοῦ Βιτγκενστάιν στὰ ἑλληνικά βλέπε Κιντή, Β. (1995) *Kuhn & Wittgenstein*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Σμίλη.

ΟΛΚΟΣ
30 ΧΡΟΝΙΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ATHINA
Τότε & Τώρα

Κείμενα: Φανή Κωνσταντίνου, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη

Φωτογραφικό λεύκωμα σε σχῆμα 21 x 20 εκ.,
με 180 σελίδες καὶ 126 φωτογραφίες, τιμὴ 42 ευρώ.
Ἐκδόση στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα.

Μια περιήγηση στην Αθήνα του χθες και του σήμερα,
στην πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 και στην Αθήνα του 2004,
με αντικριστές φωτογραφίες όπου μπορεί κανείς
να συγκρίνει, να κατανοήσει, να ονειροπολήσει...

Τηλ.: 210-3621379 www.olkos.gr

Η ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ

του Χρήστου Λούκου

Ἡ παραμέληση τῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων γιὰ τὴ νεότερη ἱστορία

Εἶναι σέ ὅλους μας γνωστό ὅτι ἡ πολιτεία πρῶτα, ἀλλά καί πολλοί ἀπό αὐτούς πού θά ἔπρεπε νά εἶναι εὐαίσθητοι σέ θέματα ἱστορικῆς μνήμης, ἀδιαφοροῦν σκανδαλωδῶς γιὰ τὰ ἱστορικά τεκμήρια πού δέν ἀνήκουν στήν ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο ἢ τήν Ἐκκλησία γενικότερα. Μπορεῖ στίς ἐθνικές ἐορτές ἢ ἀλλοῦ νά ὀμιλοῦμε γιὰ τό 1821 καί τό 1940, γιὰ τόν Τρικούντη, τόν Βενιζέλο ἢ τόν Μεσοπόλεμο, γιὰ τούς πρόσφυγες ἢ τή ναυτιλία, ἀλλά σπάνια ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὰ ἐρείπια ἐνός σπιτιοῦ ὅπου γεννήθηκε ἕνας ἀγωνιστής ἢ ἔμειναν Μικρασιάτες πρόσφυγες, καί πολύ λιγότερο νοιαζόμαστε γιὰ τὰ ἔγγραφα καί κατάστιχα πού διασώζουν στοιχεῖα γι' αὐτούς. Γιὰ νά τό πῶ ἀπλούστερα, καί πύο προκλητικά, ἡ νεότερη ἱστορία δέν πουλάει, ἰδιαίτερα στούς ξένους, ὅπως πουλάει ἡ ἀρχαιότητα ἢ ὁ χριστιανισμός τόν τελευταῖο καιρό. Ἄν ὑπάρχει κάποιο ἐνδιαφέρον, προέρχεται κυρίως ἀπό τοπικούς παράγοντες: κλασική ἐδῶ ἡ περίπτωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Κρητικῶν γιὰ τόν Βενιζέλο. Ὑπάρχουν φυσικά ἐξαιρέσεις πού ὅμως ἐπιβεβαιώνουν τίς κανονικότητες.

Μερικά παραδείγματα

1. Στήν Ἀμοργό μιά γνωστή ἀρχαιολόγος, πού κατάγεται ἀπό τό νησί, ἔχει φροντίσει νά ἀξιοποιηθοῦν στό ἔπακρον οἱ γνώσεις καί οἱ πόροι γιὰ νά γίνουν ἀνασκαφές καί νά ἀναδειχθεῖ ἡ θέση τῆς Ἀμοργοῦ στόν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἀπό τήν προϊστορία ὡς καί τή Βενετοκρατία. Στό καταπληκτικό μοναστήρι τῆς Χοζοβιώτισσας, σπουδαῖοι ἐρευνητές μελέτησαν τὰ παλαιά χειρόγραφα πού φυλάσσονται ἐκεῖ· μάλιστα μικροφωτογραφήθηκαν καί τὰ μικροφίλμ βρίσκονται στό Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης. Κανείς ὅμως δέν ἔβαλε ἢ δέν θέλησε νά βάλει τό ἐρώτημα πού ὑπάρχουν τεκμήρια γιὰ τήν ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἀπό τήν Τουρκοκρατία ὡς σήμερα· πού ὑπάρχουν τὰ ἔγγραφα τῆς δημογεροντίας καί τοῦ δήμου Ἀμοργοῦ, καθώς

καί τῶν ἄλλων κοινοτήτων τοῦ νησιοῦ. Μόνον ἕνας σπουδαῖος Γάλλος ἐρευνητής, ὁ Ἐμίλ Κολοντνύ (Emile Kolodny), χρησιμοποίησε τό τελευταῖο χρονολογικό δημοτολόγιο γιὰ νά μελετήσει τή Χώρα τῆς Ἀμοργοῦ στό δεύτερο κυρίως μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Κι ὅμως σῶζεται, χάρις στήν εὐαισθησία πού ἔδειξαν 2-3 παλαιοί καί νεότεροι Ἀμοργίνοι, ὅλο τό δημοτικό ἀρχεῖο μέ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἔγγραφα καί πλῆθος καταστίχων. Δέν πιστεύαμε στά μάτια μας, ἐγώ καί οἱ φοιτητές μου, ὅταν, προσκεκλημένοι ἀπό τόν Δήμο, ἀρχίσαμε νά καταγράφομε τό ὑλικό αὐτό τόν περασμένο μήνα. Ἄν ἔλειπε ἡ εὐαισθησία αὐτή λίγων ἀνθρώπων, δέν θά εἶχε σωθεῖ τίποτε ἢ ἐλάχιστα. Στήν Τζιά, γιὰ παράδειγμα, τό δημοτικό ἀρχεῖο τοῦ 19οῦ αἰῶνα ἔχει ὀριστικά χαθεῖ· βρέθηκαν ἔγγραφα μόνον τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

2. Τήν εὐαισθησία πού ἔδειξαν κάποιοι Ἀμοργίνοι γιὰ τήν ἱστορία τοῦ τόπου τους δέν ἔδειξαν οἱ δήμαρχοι τῆς Ἀθήνας καί οἱ κατά καιρούς συνεργάτες τους. Εἶναι ντροπή, μόνον αὐτήν τή λέξη μπορῶ ἐπιεικῶς νά χρησιμοποίησω, ὁ πρῶτος δήμος τῆς χώρας νά μὴν ἔχει ἱστορικό ἀρχεῖο καί νά μὴν γνωρίζουμε ἔτσι τήν πρωτεύουσα, καί κυρίως τούς ἀνθρώπους πού ἐξήσαν σ' αὐτήν, ὅπως τό γνωρίζουμε γιὰ ἄλλες ἑλληνικές πόλεις. Ἡ ἀδιαφορία αὐτή παίρνει μερικές φορές θλιβερές ἀποχρώσεις ὅταν ἐπιχειρεῖται, γιὰ λόγους ἐντυπωσιασμοῦ καί μόνον, μιά κίνηση τάχα ἐνδιαφέροντος γιὰ τό ἱστορικό παρελθόν. Πρίν λίγα χρόνια, τόν Νοέμβριο τοῦ 1999, ἐπί δημαρχίας Ἀδραμόπουλου, στενός συνεργάτης του, νομίζω κάποιος ἀντιδήμαρχος, ἀγόρασε σέ πλειστηριασμό τοῦ οἴκου Κρίστις στήν Ἀθήνα, ἔναντι 11.500.000 δρχ., ἕνα ἔγγραφο τῆς δημογεροντίας τῆς Ἀθήνας τοῦ 1833· καί φυσικά θά ἦταν πρόθυμος νά δώσει καί πολλά ἄλλα ἑκατομμύρια ἂν στά μέλη

Ἀνακοίνωση στό πανελλαδικό συνέδριο «Ἡ πολιτιστική κληρονομιά τῶν ἀρχαίων. Τὰ ἀρχεῖα πηγὴ ἐρευνας, γνώσης καί ἐκπαίδευσης», πού ὁργανώθηκε στή Σάμο, 11-13 Σεπτεμβρίου 2003, ἀπό τό Ἐθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης καί τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

της δημογεροντίας συγκαταλεγόταν τότε και ο Μακρυγιάννης. Παρόμοια έγγραφα υπάρχουν πολλά στα ΓΑΚ, και με την υπογραφή του Μακρυγιάννη. Και όμως ο δήμος έσπευσε να δώσει τα εκατομμύρια όχι για να αποτελέσει τό έγγραφο αυτό, έστω και καθυστερημένα, άφετηρία για τή δημιουργία ιστορικού αρχείου, αλλά για να τό κορνιζώσει και να τό τοποθετήσει ως κειμήλιο στο κεντρικό δημαρχιακό μέγαρο. Οί ανάγκες επικοινωνίας και προβολής καλύφθηκαν με τό δημόσιο χρήμα τή στιγμή πού χιλιάδες έγγραφα ή χάθηκαν όριστικά από άδιαφορία ή σήπονται σε διάφορα ύπόγεια του Δήμου.¹ Άς ελπίσουμε ότι ή νέα δημοτική αρχή θά άντιμετωπίσει διαφορετικά τό σημαντικό αυτό θέμα.

3. Αναφέροντας τό θλιβερό αυτό περιστατικό, πέρασα ήδη στην άδιαφορία των θεσμών για τά τεκμήρια της νεότερης ιστορίας μας. Τή μεγαλύτερη φυσικά εϋθύνη έχει τό υπεύθυνο ύπουργείο, τό Ύπουργείο Έθνικης Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η άδιαφορία έγκνεται κυρίως στη μή συστηματική προσπάθεια για τήν οϋσιαστική αύξηση του προσωπικού πού άπασχολείται στα ΓΑΚ, τήν κεντρική υπηρεσία και τίς περιφερειακές μονάδες. Οί απόφοιτοι της σχολής αρχειονομίας, κρατικής σχολής, δέν διορίζονται, οϋτε ύπάρχει πρόβλεψη να ύπαχθούν ως χωριστή κατηγορία στίς εξέτασεις του ΑΣΕΠ. Τό προσωπικό πού προβλέπει ο νόμος για τά ΓΑΚ οϋτε στο ελάχιστο δέν έχει καλυφθεί. Τό πιο κραυγαλέο παράδειγμα έδώ είναι οί συντηρητές. Νομίζω ότι ύπάρχουν 3-4 για όλα τά αρχεία της χώρας, όταν καθημερινά κινδυνεύουν άμεσα έγγραφα ηλικίας 4 και 5 αιώνων και εκδόσεις της Βενετίας του Άλδου Μανούτιου. Ο ύπουργός και οί συνεργάτες του θά άπαντήσουν φυσικά ότι άπαγορεύονται οί διορισμοί: τουλάχιστον άς μή μάς κοροϊδεύουν, άφου γνωρίζουμε πόσοι άργόσχολοι διορίζονται με ποικίλους τρόπους καθημερινά. Άν εξαιρέσουμε τόν άείμνηστο Άντώνη Τρίτση, δέν νομίζω ότι κάποιος ύπουργός Παιδείας ένδιαφέρθηκε οϋσιαστικά για τά αρχεία.

Πώς όμως λειτουργούν τά αρχεία; Μέ τους λίγους μόνιμους υπαλλήλους και με τήν άπόσπαση, εϋτυχώς, εκπαιδευτικών σ' αυτά. Πολλοί από αυτούς, μόνιμοι και άποσπασμένοι, καταβάλλουν υπεράνθρωπες προσπάθειες για να καλύψουν τίς καθημερινές ανάγκες μάς ύπηρεσίας πού αναγκαστικά είναι άπαιτητική. Πώς όμως θά μπορέσουν ένας ή δύο υπάλληλοι να έντοπίσουν ποιά αρχεία ύπάρχουν σ' ένα γεωγραφικό διαμέρισμα, να παραλάβουν τά ιστορικά, να παρακολουθούν μήπως τά άνενεργά καταστραφούν, να ταξινομούν συγχρόνως τά παραλειφθέντα, να έτοιμάζουν καταλόγους, να έξυπηρετούν έρευνήτες και τίς ιστορικές άνησυχίες των ντόπιων, να διαχειρίζονται συγχρόνως τά χρονοδώρα διοικητικά θέματα, να στήνουν εκθέσεις για να προσελκύσουν τά σχολεία και άλλους, να ικανοποιούν τίς δικές τους έρευνητικές άνησυχίες, κλπ.; Στα ΓΑΚ, Άρχεία Νομού Κυκλάδων, πού στεγάζονται στην Έρμούπολη σε ένα μεγάλο νεοκλασικό

κτίριο και πού διαθέτουν ήδη τρείς άποθήκες για τό πρόσθετο αρχειακό υλικό, τό όποιο ύπολογίζω ότι εκτεινόμενο θά κάλυπτε αρκετές εκατοντάδες μέτρα, ύπηρετούν δύο φιλόλογοι άποσπασμένες από τήν εκπαίδευση και εϋτυχώς μεταταχθείσες. Όταν ή μία πάρει τήν άδειά της, ποιος θά έξυπηρετήσει και θά έποπτεύσει τους έρευνητές;

4. Τό κλίμα έχει επιβαρυνθεί ακόμα περισσότερο τελευταία με τήν άρνηση, ακόμα και επαγγελματιών ιστορικών, να μελετούν τά αρχεία συστηματικά για τήν κατανόηση του παρελθόντος. Άρκοϋνται σε μαρτυρίες πού είναι εϋκολότερα προσιτές και λιγότερο χρονοδóρες στο να συγκεντρωθούν. Τό πρόβλημα γίνεται ακόμα σοβαρότερο με τους αυτοαποκαλούμενους ιστορικούς: αυτούς πού νομίζουν ότι με λίγα έπιλεγμένα ιστορικά στοιχεία, άποκλειστικά από δημοσιευμένα κείμενα, και με τό έξυπνο μυαλό τους μπορούν να άναπαραστήσουν τό παρελθόν ακόμα καλύτερα από τους ειδικούς, γιατί δέν έχουν πρόβλημα να προσθέσουν και λίγη μυθοπλασία ώστε τό κείμενό τους να γινε πιο εϋπεπτο, έλκυστικό ακόμα και προκλητικό. Θα διαβάσατε ίσως στην έφημερίδα *Τά Νέα* (Άύγουστος 2003) τήν αντίδραση του Βασίλη Κρεμμυδά στο πώς ο Κωστής Παπαγιώργης, καταξιωμένος σε άλλα είδη γραφής, θέλησε να κάνει και τόν ιστορικό και να δώσει τή δική του έρμηνεία για μείζονα θέματα του 1821. Τόν Παπαγιώργη έσπευσε να υπερασπίσει, στην ίδια έφημερίδα, ο Γ. Βέλτσος, ο όποιος, όπως άποδείχθηκε από τήν άπάντησή του, είναι και άνιστόρητος.

5. Αυτή ή τάση για άποσπασματική, έπιλεκτική χρήση των αρχειακών και άλλων τεκμηρίων, θά πρέπει να προσέξουμε να μην ένισχυθεί. Έδώ θά πω κάτι για τά όρια, όπως εγώ τά φαντάζομαι, της τεχνολογίας. Θα ήμωνα ο τελευταίος πού δέν θά ήθελα να τήν υιοθετήσουμε και να έξαντλήσουμε τίς δυνατότητές της. Άς μου έπιτραπεί να πω ότι τό 1982-1985 βρέθηκα με εκπαιδευτική άδεια στο Παρίσι για να μελετήσω σε ποιο βαθμό ο ήλεκτρονικός ύπολογιστής θά μπορούσε να βοηθήσει τόν ιστορικό. Έπιμένω και σήμερα, μετά 20 χρόνια, στον βοηθητικό του και μόνο ρόλο. Θα έξηγώ τι έννοώ.

Τί θά μπορούσαμε να μηχανογραφήσουμε από τόν όγκο των αρχείων πού φυλάσσονται στην κεντρική ύπηρεσία των ΓΑΚ; Τους τίτλους των σειρών, τους τίτλους περιεχομένου των ταξινομημένων φακέλων και σε λίγες περιπτώσεις τό περιεχόμενο κάποιων έγγραφων. Έτσι ο έρευνητής θά διευκολύνεται στίς άναζητήσεις του. Χρήσιμο, και να τό κάνουμε άμέσως. Άλλά είναι αυτό πού έχει τήν άμεση προτεραιότητα;

Γνωρίζετε, πιστεύω όλοι, ότι είναι άταξινόμητα στην ύπηρεσία αυτή εκατομμύρια έγγραφα και πολλές χι-

1. Περισσότερα για τό άτυχές αυτό γεγονός βλ. στο σχετικό άρθρο μου στην έφημερίδα *Αύγή*, 9.1.2000.

λιάδες κατάστιχα, πού χρονολογούνται ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀντιβασιλείας, λίγα εἶναι καί παλαιότερα (κάτι ἀντίστοιχο, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, συμβαίνει καί στά περιφερειακά ΓΑΚ). Ἐνῶ τά ξένα ἀρχεῖα ἀποδεσμεύουν τά ἀρχεῖα τους, τά δίνουν δηλαδή ταξινομημένα στούς πολίτες, μόλις συμπληρωθοῦν 25 ἢ 30 χρόνια ἀπό τή δημιουργία τους, ἐμεῖς, πού τά ἔχουμε ἀταξινόμητα, στηριζόμεστε, ἀκόμα καί γιά τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα στίς πληροφορίες κυρίως τῶν ξένων πρεσβευτῶν καί προξένων γιά νά γράψουμε τή νεοελληνική ἱστορία. Εἶναι προφανεῖς οἱ παρελόμενες συνέπειες, ἀπό τήν ἔλλειψη σφαιρικής πληροφορίας πού θά πρόσφεραν τά ἀταξινόμητα ἀκόμη ἀρχεῖα, καί γιά τήν ἴδια τήν ἑλληνική ἱστοριογραφία. Δέν μπορούμε, γιά παράδειγμα, νά γράψουμε γιά τή δημόσια υγεία στά χρόνια τοῦ Ὄθωνα καί νά μὴν ἔχουμε πρόσβαση στό σχετικό ἀρχεῖακό ὑλικό τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ἐπομένως, ἔρχεται εὐλόγο τό ἐρώτημα: γιατί δέν θεωρεῖται πρώτη προτεραιότητα ἡ ἐπίλυση τοῦ μείζονος αὐτοῦ προβλήματος, ἡ ἐκκρεμότητα τοῦ ὁποίου βαραίνει ἀναπόφευκτα ὅλες τίς ἄλλες δράσεις; Εἶναι ἓνας ὀγκόλιθος. Ἡ ἀντιμετώπισή του δέν εἶναι εὐκόλη, ἀλλά κάτι πρέπει νά γίνει ὥστε κάποιες ἀτομικές, φιλότιμες προσπάθειες νά ἐπιταχυνθοῦν. Σκέπτομαι ὅτι σέ πρώτη φάση θά μπορούσαν νά δοθοῦν στήν ἔρευνα οἱ περιγραφές, κεφαλαιώδεις, πού περιέχονται στά βιβλία εἰσαγωγῆς, ὥστε νά γνωρίζουμε τί ὑλικό ἀταξινομητο ὑπάρχει. Κάτι ἐπιχειρήθηκε παλαιότερα, ἀλλά δέν εἶχε συνέχεια.

Ἐπειτα ποιές ἐνέργειες, φορτικές, κάναμε –δέν βγάξω ἔξω τό ἑαυτό μου ἀπό ὅλα αὐτά– γιά νά προσληφθοῦν ἐπί συμβάσει ἀνεργοί ἀρχειονόμοι καί ἱστορικοί, μερικοί ἀπό τοὺς τελευταίους ἔχουν καί μεταπτυχιακοὺς τίτλους, ἀκόμη καί διδακτορικά, καί ζοῦν κάνοντας ἰδιαίτερα μαθήματα; Μὲ τά 12 ἑκατομμύρια πού ὁ ἀντιδήμαρχος ἀγόρασε, γιά νά κορνιζάρει, ἓνα μεμονωμένο ἐγγράφο, θά μπορούσαν νά εἶχαν ἀπασχοληθεῖ γιά 12 μῆνες μὲ ἱκανοποιητική ἀμοιβή 3-4 άτομα καί θά εἶχαν καταγράψει ἀρκετὸ ἀρχεῖακό ὑλικό. Φαντασθεῖτε τί θά μπορούσαμε νά κάνουμε μὲ 100 ἑκατομμύρια, παρωνυχίδα μπροστά στά ὅσα ἀφειδῶς ξοδεύονται καθημερινά.

Καί μὴν μοῦ πεῖτε ὅτι ὑπάρχουν δυσκολίες ἐκταμίευσης, λόγω τῆς δυσκαμψίας τοῦ δημόσιου λογιστικοῦ. Ὑπάρχουν πολλές λύσεις. Μία ἀπὸ αὐτές: διαβιβάζονται τά χρήματα στόν εἰδικό λογαριασμό ἑνὸς πανεπιστημίου ὑπὸ τῆ μορφή ἐρευνητικοῦ προγράμματος, καί αὐτός, μὲ τῆ νόμιμη παρακράτηση, ἀναλαμβάνει τίς πληρωμές. Ἔτσι, μποροῦν νά ἀξιοποιηθοῦν καί ἐνισχύσεις τραπεζῶν, ἰδρυμάτων, ἀκόμη καί ιδιωτῶν.

Τό Γ' Κοινωνικό Πλαῖσιο δίνει ἀφθονά χρήματα γιά ψηφιοποίηση.² Καί πολλοί ἔσπευσαν νά ὑποβάλουν αἴτηση, νομίζω καί τά ΓΑΚ. Ἄν δοθοῦν καί στά ΓΑΚ, ὅπως ἐλπίζω, τά προβλεπόμενα σημαντικά ποσά, γιὰ τί νά μὴν χρησιμοποιοῦν ἀρκετά ἀπὸ αὐτά καί γιά

καταγραφή καί ταξινόμηση, μὲ ἕκτακτο προσωπικό. Ἡ διάρκεια εἶναι 2 ἔτη. Πρῶτο ἔτος ταξινόμηση, δεύτερο ψηφιοποίηση. Ὅλοι θά κάνουν κάτι ἀντίστοιχο. Ὅλα αὐτά ὅμως θέλουν μεράκι, φαντασία, χρόνο καί πραγματική ἔγνοια.

Προτάσεις γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν ἀρχείων

1. Νά ζητήσουμε ἀπό τόν ὑπουργό νά θεωρήσει τή διάσωση καί ταξινόμηση τῶν ἀρχείων ἄμεση προτεραιότητα καί νά φροντίσει ὥστε νά διοριστεῖ μὲ διαφανεῖς διαδικασίες τό προσωπικό πού προβλέπει ὁ ὀργανισμὸς τῶν ΓΑΚ γιά κάθε ἀρχεῖακή μονάδα τῆς χώρας. Νά φροντίσει, παράλληλα, καί μὲ διορισμούς νά καλυφθοῦν τά ὑπάρχοντα κενά σέ προσωπικό, νά προσληφθοῦν ἐπί συμβάσει, καί μὲ βάση συγκεκριμένα προσόντα, ἕκτακτοι ὑπάλληλοι στά κεντρικά καί περιφερειακά ΓΑΚ. Θά πρέπει, μὲ δύο λόγια, νά θέσουμε τόν ὑπουργό πρὸ τῶν εὐθυνῶν του καί νά τοῦ ἐπισημάνουμε ὅτι ἂν συνεχιστεῖ ἡ ὀλιγωρία στό ζήτημα τῶν ἀρχείων καί ἀπὸ τήν ἔλλειψη προσωπικοῦ κινδυνεύουν ἢ καταστραφοῦν τεκμήρια τῆς ἱστορίας μας, τότε δέν θά διστάσουμε νά ζητήσουμε ἐπίσημα τήν ὅποια εὐθύνη του.

2. Νά ἐπιδιώξουμε τά ΓΑΚ νά ἀποκτήσουν μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία, διοικητική καί οικονομική, ἀπὸ τή διοίκηση. Δέν μπορεῖ, γιά παράδειγμα, ὅλη ἡ ὑπηρε-

2. Πληροφορήθηκα ἀπὸ τοὺς συνέδρους ὅτι τό Ὑπουργεῖο Παιδείας, παρά τό γεγονός ὅτι σ' αὐτό ὑπάγονται τά ἀρχεῖα, δέν θεώρησε, στήν πρώτη κατανομή τῶν κοινοτικῶν κονδυλίων γιά τήν κοινωνία τῆς πληροφορίας, ὅτι τά ἀρχεῖα περιέχουν πληροφορίες καί δέν διεκδίκησε τήν ὑπαγωγή τους στό σχετικό πρόγραμμα. Τά πῆρε ὅλα τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ. Ἡ ἐνταξία καί τῶν ἀρχείων σέ μιά δεύτερη κατανομή μέρους μόνον τῶν κονδυλίων αὐτῶν, ὀφείλεται κυρίως στίς πρωτοβουλίες τρίτων. Ἡ ἄγνοια ἢ ἀδιαφορία τοῦ Ὑπουργείου γιά τό ἂν τά ἀρχεῖα ἀνήκουν ἢ ὄχι στήν κοινωνία τῆς πληροφορίας σημαίνει ἀπώλεια τεράστιων ποσῶν πού θά μπορούσαν νά λύσουν, μὲ σωστή διαχείριση, ἀρκετά ἀπὸ τά χρονίζοντα προβλήματα τῆς ἀρχεῖακής μας ὑπηρεσίας. Ὅ,τι ὅμως δέν ἀντελήφθη τό Ὑπουργεῖο, τό ἀντελήφθη ἐγκαίρως μεγάλο ἐκδοτικό συγκρότημα τῆς χώρας, ἀντιπρόσωπος τοῦ ὁποίου παρευρέθηκε στό συνέδριο γιά νά μᾶς πείσει ὅτι ὁ φορέας πού ἐκπροσωπεῖ ὄχι μόνο ἔχει ψηφιοποιήσει καί ἀποδελτιώσει ὀρισμένες ἑλληνικές ἐφημερίδες, ἀλλά εἶναι ἔτοιμος νά συμμετάσχει στήν ἀναμενόμενη ψηφιοποίηση καί τῶν ἑλληνικῶν ἀρχείων. Δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχεῖακή ὑπηρεσία δέν διαθέτει, ἀπὸ εὐθύνη τῆς πολιτείας, τὸν ἀπαραίτητο ἐξοπλισμὸ, θά ἀναγκασθοῦν καί τά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ἂν τυχόν ἐγκριθεῖ τό πρόγραμμα ψηφιοποίησης πού ὑπέβαλαν, νά καταφύγουν στόν ἐν λόγω ὀργανισμὸ ἢ σέ παρόμοιο γιά τήν ψηφιοποίηση, πού σημαίνει ὅτι οἱ τελευταῖοι θά ἀπορροφήσουν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κονδυλίων.

σιακή εξέλιξη των υπηρετούντων στα ΓΑΚ νά εξαρτάται από τὰ κομματικά ή άλλα κριτήρια του υπηρεσιακού συμβουλίου του υπουργείου και νά μήν λαμβάνεται καθόλου υπόψη ή γνώμη της έφορείας. Επίσης νά μπορούν νά διαχειρίζονται τὰ ΓΑΚ εύέλικτα πόρους πού θά εξασφαλίζουν από τό δημόσιο ή άλλους φορείς, και νά συνεργάζονται άνεμπόδιστα μέ πανεπιστήμια και έρευνητικά κέντρα.

3. Νά είμαστε άπαιτητικοί, ακόμα και επικριτικοί, όταν βλέπουμε ότι άτομα κατέχουν θέσεις χωρίς τὰ άπαραίτητα προσόντα και από τίς θέσεις αυτές υπονομεύουν τούς στόχους μας. Δέν χρειαζόμαστε μόνον τεχνοκράτες αλλά συγχρόνως και ανθρώπους μέ ουσιαστικές γνώσεις και όραμα. Δέν χρειαζόμαστε άτομα πού άρνούνται νά μάθουν στοιχειωδώς ό,τι μέ τóσους κόπους κατέκτησαν οι κοινωνικές επιστήμες, και πρωτίστως ή ιστορία, τὰ τελευταία 30 χρόνια.

4. Στην υπόθεσή μας όφείλουμε νά έμπλέξουμε και άλλους πού θά κατανοήσουν ότι ή προσπάθειά μας δέν είναι μόνον ένασχόληση κάποιων μανιακών μέ τὰ παλαιά έγγραφα και βιβλία, αλλά ότι ή διάσωση και ιστορική αξιοποίηση αυτών ακριβώς των παλαιών εγγράφων και βιβλίων είναι σέ τελευταία άνάλυση πρά-

ξη πολιτική, γιατί βοηθά, μέσω της γνώσης του παρελθόντος, στην καλύτερη κατανόηση του παρόντος, άρα συντελεί στη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών. Νά έμπλέξουμε κυρίως τίς τοπικές κοινωνίες στό έργο των άρχείων, νά αντιληφθούν ότι είναι και δική τους υπόθεση ή ένδυνάμωση και διευρυμένη λειτουργία των ΓΑΚ, νά καταστήσουμε τὰ ΓΑΚ ουσιαστικά κέντρα παιδείας και πολιτισμού στις πρωτεύουσες των νομών, και ισότιμους συνομιλητές των πανεπιστημίων. Έτσι θά δημιουργηθούν ομάδες πίεσης πού θά διευκολύνουν τίς διεκδικήσεις μας.

Βλέποντας τί έχει γίνει στα ΓΑΚ της Σάμου πού μάς φιλοξενούν, και γνωρίζοντας και αντίστοιχες προσπάθειες σέ άλλες περιοχές, είμαι τελικά αισιόδοξος ότι τὰ άρχεία μας δέν θά είναι άπλός χώρος άποθήκευσης ιστορικού υλικού πού κάποτε θά έρευνησουν λίγοι ειδικοί, αλλά δυναμικοί παράγοντες παιδείας. Κι επειδή ακριβώς γνωρίζω μέ τί κόπο, μεράκι, έθελοντισμό και γνώση επιτεύχθηκε ό,τι επιτεύχθηκε, επιμένω ότι πρέπει δυναμικά νά διεκδικήσουμε από τό κράτος αυτό πού είναι υποχρέωσή του νά επιτελέσει, ώστε όχι μόνον τὰ αυτόνοτητα αλλά ακόμα και τὰ όνειρά μας νά μπορούν νά πραγματοποιηθούν.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας
Μάνης 5, 106 81 Αθήνα. Τηλ.: (01) 38 18 372, Fax: 33 01 583

MICHAEL SHERMER
γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα;

Γιατί στη σημερινή «επιστημονικά φωτισμένη» εποχή, οι άνθρωποι πιστεύουν ακόμη στις απαγωγές από εξωγήινους, στους μάγους, στις τηλεπάθειες και στις αιρέσεις; Ένα συναρπαστικό βιβλίο για τις απάτες και τις πλάνες του καιρού μας...

MICHAEL SHERMER
Γιατί οι άνθρωποι πιστεύουν σε παράξενα πράγματα;
Ψευδοεπιστήμη, προλήψεις και πλάνες του καιρού μας

17 x 24 cm, σελ. 360Τιμή: 17,50 €

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ, «Η ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ»

μετάφραση: Γιώργος Σιμόπουλος

Ο άμερικανός ψυχαναλυτής και κοινωνικός φιλόσοφος Έριχ Φρόμ τονίζει τη σημασία των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Τό επίκεντρό του είναι η απομάκρυνση από την παραδοσιακή ψυχανάλυση, η οποία έδινε έμφαση στο ρόλο του ύποσυνείδητου. Σέ αυτό τό δοκίμιο, πού έκπονήθηκε τό 1969 γιά τό έτήσιο βιβλίο τής Collier's, ο Φρόμ παρουσιάζει ποικίλες έρμηνείες γιά τήν ανθρώπινη βία. Υποστηρίζει ότι ή βία δέν μπορεί νά έλεγχθει μέ τήν έπιβολή αυστηρότερων ποινικών κυρώσεων, αλλά μάλλον μέ τή δημιουργία μιās δικαιότερης κοινωνίας μέσα στην όποία τά άτομα συνδέονται μεταξύ τους ως άνθρωποι και είναι ικανοί νά ρυθμίζουν τή ζωή τους.

Μήπως ή εποχή στην όποία ζοῦμε είναι ιδιαίτερος βίαη;

Μιά καταφατική απάντηση στό έρώτημα αυτό δείχνει νά είναι εύκολη. Γιά νά θεβαιωθοῦμε πώς πράγματι ζοῦμε σέ μιá ιδιαίτερα βίαη εποχή άρκεί και μόνο νά σκεφτοῦμε τίς δολοφονίες του Τζών Φ. Κένεντυ, του Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ και του γερουσιαστή Ρόμπερτ Φ. Κένεντυ, τίς ταραχές στο Watts (γειτονιά του Λός Άντζελες), στο Ντιτρόιτ και άλλες αστικές περιοχές, τον πόλεμο του Βιετνάμ, καθώς και τήν άνοδο τής έγκληματικότητας. Στην πραγματικότητα όμως ή απάντηση δέν είναι και τόσο απλή όπως πιστεύουν πολλοί. Κατά πρώτο λόγο, πρέπει νά κάνουμε μιá διάκριση ανάμεσα στη βία έναντιόν ανθρώπων και τή βία έναντιόν υλικών αγαθών. Υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στο νά σαπίξεις στο ξύλο ή νά σκοτώνεις έναν άνθρωπο και στο νά κλέβεις ή νά καταστρέφεις υλικά αγαθά. Μόνο εκείνοι πού θεωροῦν πώς δέν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη ζωή και τήν ιδιοκτησία άδυνατοῦν νά αντιληφθοῦν τή διάκριση αυτή.

Επιπλέον, πρέπει νά διακρίνουμε ανάμεσα σέ δύο είδη βίας, στη συγκυριακή βία, πού ένδέχεται νά άπορρέει από ένέργειες διαμαρτυρίας ή έπιβεβαιώσεις άπόψεων και στη σκοπούμενη βία, ή όποία στοχεύει στον βιασμό των άλλων. Παρ' όλο πού συχνά δέν είναι απλό πράγμα νά χαράξουμε μιá διαχωριστική γραμμή

ανάμεσα σέ αυτά τά δύο είδη βίας, γενικά αντιπροσωπεύουν δύο μορφές βίας, οι οποίες μπορούν νά γίνουν διακριτές ή μία από τήν άλλη.

Τό σύνθημα περί νόμου και τάξης, τό όποιο εγείρεται στό όνομα τής παύσης τής βίας, ενδέχεται από μόνο του νά άποτελέσει έκφραση βίας. Μπορεί νά είναι —και συχνά επιβεβαιώνεται πώς είναι— ριζωμένο στην έπιθυμία νά χρησιμοποιηθεί δύναμη ώστε νά καταπινογούν μή δημοφιλείς άπόψεις ή στάσεις. «Νόμος και Τάξη» είναι ένα συναισθηματικά φορτισμένο σλόγκαν τό όποιο συχνά άπευθύνεται έναντίον τής μειοψηφικής βίας, ενώ ή πραγματική διάθεση πού υπάρχει πίσω από αυτό ενδέχεται νά είναι έξισου βίαιη μέ εκείνη πού άξιώνει νά πολεμήσει.

Πολλά έχουν ειπωθεί πρόσφατα γιά τήν άνοδο του δείκτη τής έγκληματικότητας και παράλληλα οι σχετικές στατιστικές πού εκδόθηκαν φόβισαν πολύ κόσμο. Όμως οι στατιστικές έδω, όπως και σέ κάθε άλλη περίπτωση, μπορεί νά άποδοούν πολύ άπατηλές. Έχει έπισημανθεί από τούς ειδικούς ότι έξαιτίας ενός άριθμού περιπτώσεων ή πραγματική αύξηση στόν δείκτη έγκληματικότητας δέν είναι σέ καμία περίπτωση τόσο δραστική όσο άναπαριστάται στις στατιστικές.

Θά βοηθούσε ίσως νά διασαφηνίσουμε τήν έννοια τής βίας άν δέν τήν προσδιορίζαμε εντός όρων συμπεριφοράς αλλά εντός όρων κινήτρων — δηλαδή ως βίαιη δραστηριότητα προερχόμενη από τό μίσος και τήν καταστρεπτικότητα.

Όταν πληροούνται οι προϋποθέσεις αυτές φαίνεται ότι παραμένει γεγονός πώς υπάρχει μιά τάση βίας, ή όποια άναμφισβήτητα δείχνει νά αυξάνεται. Είναι πιθανόν νά μήν είναι μεγαλύτερη από ό,τι σέ άλλες ιστορικές περιόδους, και μέ αυτή τήν έννοια θά καθίστατο άδύνατο νά χαρακτηρίσει κανείς τήν εποχή μας ως ιδιαίτερα βίαιη. Άλλά είναι μεγαλύτερη από αυτήν πού θά άναμενόταν από μιά έγγραμμη κοινωνία άφθονίας, ή όποια διαθέτει όλες τές αντικειμενικές δυνατότητες νά έπιλύσει τά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματά της στό έγγύς μέλλον.

Τό μίσος και ή καταστρεπτικότητα άποτελούν όρμέμφυτα πού σκιάζουν τήν όρθολογική και αντικειμενική σκέψη και δημιουργούν εύκολα μιά πόλωση στό πολιτικό φάσμα, εντός του όποιου ή μία πλευρά ενισχύει τήν άλλη. Από τή στιγμή, πιστεύω, πού τό μέλλον τής ανθρωπότητας έξαρτάται από τόν όρθολογικό σχεδιασμό, ό όποιος μέ τή σειρά του βασίζεται στην άμοιβαία κατανόηση, ή μελέτη τής βίας καθίσταται σημαντική.

Είναι ή βία έμφυτη στην ανθρώπινη φύση;

Άπό παλιά ή άπάντηση στό έρώτημα αυτό ήταν καταφατική. Άπό τόν Τόμας Χόμπς ως τόν Σίγκμουντ Φρόντ και τόν Κόνραν Λόρεντς άποτελεί κοινό τόπο ή υπόθεση ότι ό άνθρωπος είναι ένα έπιθετικό από τή

φύση του ζώο. Αυτή ή υπόθεση προέρχεται από τές έννοιες του ένστικτου ζωής και του ένστικτου θανάτου πού συνέλαβε ό Φρόντ, καθώς και από φροϋδιστές ψυχαναλυτές πού, άν και διαφοροποιήθηκαν από τόν Φρόντ στό θέμα αυτό, ώστόσο θεωρούν δεδομένη τήν ύπαρξη ενός ένστικτου καταστροφής στόν άνθρωπο.

Ό Λόρεντς συμερίζεται τήν έννοια ενός έπιθετικού ένστικτου και τή συνδυάζει μέ υποθέσεις περί κληρονομικής έπιθετικότητας, ή όποια έχει τές ρίζες της στην ανέλιξη του ανθρώπου από τά ζώα. Σύμφωνα μέ τούς ψυχαναλυτές και τόν Λόρεντς, ή έπιθετικότητα παράγεται άβίαστα εντός του νευρικού συστήματος. Άναπτύσσεται και συσσωρεύεται και πρέπει νά εκφραστεί προκειμένου νά μήν ξεσπάσει άσκοπα έναντίον κάποιου. Σύμφωνα μέ τήν αντίληψη, αυτή ή έπιθετικότητα δέν χρειάζεται ιδιαίτερη ώθηση ή παρακίνηση. Πηγάζει έκ του έαυτού της, άναζητεί και βρίσκει εκείνα τά κίνητρα πού τής δίνουν τήν ώθηση νά εκφραστεί. Όπως τό θέτει ό Λόρεντς στό έργο του *On Aggression*, δν υφίσταται έπίθεση επειδή έχουμε διαφορετικά πολιτικά κόμματα, αλλά έχουμε διαφορετικά πολιτικά κόμματα, επειδή φέρουμε τήν έπίθεση μέσα στόν έαυτό μας.

Άσφαλείς όροι δημιουργούνται εντός αυτών των θεωριών: ότι ή έπίθεση μπορεί νά διοχετευθεί μέσα σέ σχετικώς μή καταστροφικές δραστηριότητες, όπως είναι τά άθλήματα, και ότι τελικά μπορεί νά έξισορροπηθεί μέ τήν καλλιέργεια τής αγάπης. Άλλά παραμένει ζωτικό θέμα ότι ή έπίθεση είναι διαρκώς παραγόμενη ως άποτέλεσμα χημικών διαδικασιών εντός του νευροφυσιολογικού συστήματος και ότι από κει και πέρα ό άνθρωπος είναι άντιμέτωπος μέ τό καθήκον του έλέγχου αυτής τής αυξανόμενης έπιθετικότητας καθώς και τήν εύρεση των πλέον χρήσιμων και κατάλληλων διεξόδων της. Η θεωρία του Φρόντ σχετικά μέ τά ένστικτα ζωής και θανάτου προβάλλει τή θέση ότι οι τάσεις καταστροφής συνεχώς άντιμάχονται τές ροπές ζωής και, εκτενέστερα, ότι οι καταστροφικές τάσεις είτε κατευθύνονται έναντίον του έαυτού μας, προξενώντας άσθένειες και τελικά τόν θάνατο, είτε έναντίον των άλλων.

Αυτή ή άποψη γιά τήν έμφυτη φύση τής έπιθετικότητας και της καταστρεπτικότητας στόν άνθρωπο έχει τό αντίστοιχό της σέ αντίθετες άπόψεις πού είναι κατά κάποιον τρόπο συσχετιζόμενες. Μιά από αυτές, εισηγούμενη από τούς φιλοσόφους του γαλλικού Διαφωτισμού, υποστηρίζει ότι ό άνθρωπος είναι καλός από τή φύση του και ότι είναι καταστρεπτικός επειδή και μόνο οι κοινωνικές περιστάσεις τόν διαφθείρουν. Μιά δεύτερη άποψη, πού είναι εύρέως διαδεδομένη στους ψυχολόγους, όρίζει πώς ή έπιθετικότητα-καταστρεπτικότητα δέν άποτελούν ένστικτα —είτε κατά τή φροϋδική αντίληψη, είτε σύμφωνα μέ τήν έννοια του Λόρεντς— και δέν είναι έμφυτα στην ανθρώπινη

φύση ως τέτοια αλλά, μάλλον, είναι αποτέλεσμα ἐκμάθησης. Κατά πάσα πιθανότητα αὐτή ἡ θεωρία ἀποτελεῖ μιά ἀκόμη ἐπιστημονική ἐπεξεργασία τῆς ἐπικρατούσας στάσης στή διάρκεια τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μιά τρίτη ἄποψη, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε ἀρχικά ἀπό τόν Τζών Ντόλλαρ (John Dollard) καί τούς συναδέλφους του, διατυπώνει τή θέση ὅτι ἡ ἐπίθεση εἶναι πάντοτε τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀπογοήτευσης. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἂν τά ἄτομα δέν ἀπογοητευθοῦν, τότε δέν θά μετατραποῦν σέ ἐπιτιθέμενους, ἤ γιά νά τό θέσουμε μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπίθεση ὡς τέτοια δέν εἶναι σύμφυτη τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

Αὐτές οἱ ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μέ τήν αἰτία τῆς ἐπιθετικότητας καί καταστρεπτικότητας στόν ἄνθρωπο, παρουσιάζουν σημαντικές θεωρητικές δυσκολίες. Τό κύριο πρόβλημα μέ τήν ἰδέα ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα εἶναι ἓνα ἐνστικτο στό ὁποῖο καταλογίζεται μιά αὐθρομήτως αὐξανόμενη ἐνέργεια, βρῖσκεται στήν ἀσυνήθιστη μεταβλητότητα τῆς ἐπιθετικότητας μεταξύ ἀτόμων καί κοινωνιῶν. Κλινικές καί ἀνθρωπολογικές ἐνδείξεις δείχνουν ὅτι ἐνῶ υπάρχουν ἄτομα καί κοινωνίες μέ ἐξαιρετικά χαμηλό βαθμό ἐπιτιθέμενης καί καταστρεπτικῆς συμπεριφορᾶς —τόσο ἐντός ὅσο καί ἐκτός— παράλληλα υπάρχουν ἄτομα καί κοινωνίες μέ πολύ ὑψηλή καταστρεπτικότητα καί μάλιστα συγχρόως πρός τίς δύο κατευθύνσεις. Ἄν ἡ ἐπιθετικότητα συνιστᾷ ἓνα ἐνστικτο ἀνάλογο μέ τήν πείνα καί τήν σεξουαλική ἐπιθυμία, τότε αὐτές οἱ διαφορές στόν βαθμό ἐπιθετικότητας καί καταστρεπτικῆς συμπεριφορᾶς εἶναι δισεξήγητες.

Μιά καθαρά βιολογική θεώρηση σχεδόν ἐξασθενῆ τόν παραλληλισμό ἀνάμεσα στά σεξουαλικά καί καταστρεπτικά ἐνστικτα. Ἀπό τελεολογική σκοπιά (οἱ φυσικές διαδικασίες διαμορφώνονται ἀπό ἓνα σκοπό), ἡ φύση ἐνδιαφέρεται γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ γένους, καί ἀπό κεῖ καί πέρα γίνεται κατανοητό ὅτι ἡ σεξουαλική ἐπιθυμία εἶναι ἓνα παντοτινά ἐναργές ὄρμεψυτο. Ἄλλά οἱ καταστροφικές πράξεις διαθέτουν μιά λειτουργία ἐπιβίωσης μόνο ἐντός κρουσμάτων ἐπιδρομῶν. Ἄρα ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀκολουθοῦν στό ἴδιο πρότυπο τήν σεξουαλική ἐπιθυμία ὑπολείπεται βιολογικῆς αἰτιολογίας. Πρέπει ἐπίσης νά μνημονευθοῦν πρόσφατες μελέτες νευροφυσιολογίας, οἱ ὁποῖες ὑποδεικνύουν ὅτι τό ἐπιθετικό κέντρο στόν ἐγκέφαλο, πού δύναται νά ἐντοπισθεῖ, ἐξισορροπεῖται ἀπό ἓνα ἀνασταλτικό κέντρο, ἔτσι ὥστε νά μήν ὀδηγηθεῖ στήν ἀνάπτυξη μιᾶς αὐτοπροωθούμενης καταστρεπτικότητας.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν εἰκασία περί κληρονομικῆς ἐπίδρασης πού προέρχεται ἀπό τό ζωικό βασίλειο ἐχθρότητας στόν ἄνθρωπο, τήν διαψεύδει τό γεγονός ὅτι τά θηλαστικά, καί συγκεκριμένα τά πρωτεύοντα, εἶναι πολύ λιγότερο ἐπιθετικά καί καταστροφικά ἀπό τόν ἄνθρωπο. Δέν ὑπάρχει κανένας φόνος ἀνάμεσα σέ μέλη τῶν ἰδιῶν εἰδῶν, καί δέν διαπιστώνεται κανένας πόθος νά φονευθοῦν μέλη ἄλλου εἴδους.

Ἐξάλλου, ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι καλός ἀπό τή φύση του καί ὅτι ἡ καταστρεπτικότητα μαζί μέ τό μίσος μαθαίνονται ἢ ἀνακτῶνται μόνο μέσω τῆς συνήθειας δέν φαίνεται νά λαμβάνει ἐπαρκῶς ὑπόψη τῆς τῆ βαθύτητα, τήν ἔνταση καί τή συχνότητα τῆς καταστρεπτικότητας, τοῦ μίσους καί τῆς βίας στήν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀνθρώπινη καταστρεπτικότητα εἶναι πῶς συχνή καί πῶς ἔντονη ἀπό ἐκείνη τοῦ ζωικοῦ βασιλείου καί συνεπῶς πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης μᾶλλον παρά ὡς ζωική κληρονομιά ἢ νευροφυσιολογική χρεῖα.

Κάθε προσπάθεια νά βρεθοῦν ἐξηγήσεις γιά τίς αἰτίες τῆς ἀνθρώπινης βίας πρέπει νά ξεκινήσει διακρίνοντας ποικίλα εἶδη ἐπιθετικότητας πού εἶναι ποιοτικά διάφορα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί πού ἔχουν ἐντελῶς διαφορετικές πηγές προέλευσης.

Ἐφόσον κάποιος χρησιμοποιεῖ τήν λέξη «ἐπιθετικότητα», ἀπό τήν μιά πλευρά γιά νά ὀρίσει τή συμπεριφορά ἑνός παιδιοῦ πού δέν παρεμποδίζεται νά παίρνει αὐτό πού θέλει καί ἀπό τήν ἄλλη γιά νά ὀρίσει τίς ἐνέργειες ἑνός ἐγκληματία, τότε δέν μπορεῖ νά καταλήξει κανείς στήν κατανόηση τῶν πηγῶν προέλευσης τῆς βίαιης καί καταστροφικῆς συμπεριφορᾶς. Θά ἐπιχειρήσω νά παρουσιάσω ἓνα σύντομο περίγραμμα τῶν κύριων τύπων ἀνθρώπινης ἐπιθετικότητας πού ἔχω διαπιστώσει ὅτι ὑπάρχουν.

Ἡ διαντιδραστική ἐπιθετικότητα

Ὁ εὐρύτερα διαδεδομένος τύπος ἐπιθετικότητας εἶναι ἡ ἀμυνόμενη ἢ διαντιδραστική ἐπιθετικότητα (*reactive or defensive aggressiveness*). Ὅποιοδήποτε ζῶο ἐπιδεικνύει αὐτόν τόν τύπο ἐπιθετικότητας, ὅταν τά ζωτικά του συμφέροντα —ἡ ζωή του, ἡ περιοχή του, ἡ τροφή του, τά νεογνά του, ἡ πρόσβαση στό θήλυ— ἀπειλοῦνται (ἐκτός καί ἂν ἀντιδράσει τό ζωντανό ἐνστικτωδῶς μέ φυγή). Αὐτές οἱ ἀπειλές ζωτικῶν συμφερόντων πρέπει νά συνιστοῦν ἓναν «καθαρό καί φανερό κίνδυνο» ἔτσι ὥστε νά παρακινήσουν μιά ἐπιθετική ἀντίδραση. Ὁ ἄνθρωπος ἐπίσης ἀντιδρᾷ μέ ἐπίθεση προκειμένου νά ἀμυνθεῖ γιά τά ζωτικά του συμφέροντα, ὅμως ὀρισμένα ἀποκλειστικά ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά συμβάλλουν ὥστε νά βιώνει αὐτή τήν ἐπιθετικότητα πολύ συχνότερα ἀπό τά ὑπόλοιπα εἶδη.

Ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά σκέφτεται καί νά ἀντιλαμβάνεται τοῦ ἐπιτρέπει νά φαντάζεται μελλοντικούς κινδύνους. Ἔτσι, ἐνδέχεται νά ἀντιδράσει ἐναντία σέ μελλοντικούς κινδύνους παρόμοια καί μέ τούς ὄρατους. (Ἄν μιά τέτοια ἐνόραση μελλοντικοῦ κινδύνου βασιστεῖ ἀποκλειστικά σέ λογικές πιθανότητες καί ὄχι στήν ἀρχή τῆς ἐμπειρικῆς ἐπιβεβαιωμένης πιθανότητας, τότε ἔχουμε νά κάνουμε μέ παρανοειδή σκέψη.)

Τά ζωτικά συμφέροντα τοῦ ἀνθρώπου ὑπερβαίνουν

κατά πολύ εκείνη τῶν ἄλλων ζωντανῶν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα ζῶο πού δημιουργεῖ σύμβολα καί χρειάζεται νά προσανατολιστεῖ στή ζωή ἐπιλέγοντας ὀρισμένες ἀξίες, ἀναπαραστάσεις, πρόσωπα καί θεσμούς ὡς ἱερούς μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν θά μπορούσε νά ζήσει καί νά παραμείνει ὑγιής, ἐάν τούς ἐγκατέλειπε. Γι' αὐτόν τόν λόγο μιά ἐπίθεση ἐναντίον τέτοιων συμβόλων, εἴτε πρόκειται γιά ἓνα εἶδωλο, μιά φυλή, τή μητέρα, τό ἔθνος, τήν ἰδέα τῆς τιμῆς ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο συνιστᾷ τήν ψυχική ζωή τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἴδιας φύσης μέ ἐπιδρομή ἐναντίον τῆς ζωῆς του, κατά τή βιολογική σημασία. Δέν μᾶς ἀφορᾷ ἐντός αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ πλαισίου ἄν, λογικά, οἱ ἀξίες ἢ τά σύμβολα πού ὑπερασπίζει ἔχουν νόημα. Αὐτό πού ἔχει σημασία ἀπό ψυχολογική σκοπιά εἶναι ὅτι γι' αὐτόν εἶναι ἀπαραίτητα ὥστε νά ζήσει καί νά διατηρήσει τήν ψυχική του ἰσορροπία καί ὅτι ὀποιαδήποτε ἀπειλή ἐναντίον τους συνιστᾷ ἀπειλή γιά τά ζωτικά του συμφέροντα.

Μιά ἄλλη ἀποκλειστική ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ὑποβλητικότητα. Ἄν οἱ ἡγέτες του ἐπιχειρήσουν νά τόν κάνουν νά πιστέψει ὅτι εἶναι ἢ ὅτι θά βρεθεῖ ὑπό ἀπειλήν καί ἄν στερεῖται κριτικῆς σκέψης καί εἶναι ἐπιρρεπής στό νά ἀποδεχτεῖ ὡς πραγματικότητα ὅ,τι οἱ ἡγέτες τοῦ λένε πῶς εἶναι πραγματικό, τότε θά ἀντιδράσει στίς ὑποτιθέμενες ἀπειλές ὅπως ἀντιδρᾷ ὅταν ὑφίσταται μιά πραγματική ἀπειλή. Δέν ἔχει σημασία κατά πόσο εἶναι πραγματικά ἀπειλούμενος. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι κατά πόσο εἶναι πεπεισμένος περὶ τῆς ἐπερχόμενης ἀπειλῆς, καί αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό τόν βαθμὸ ἐξάρτησης ἀπὸ τούς ἡγέτες του, τήν ὑποβλητικότητά του καί τήν ἔλλειψη κριτικῆς σκέψης.

Περιγραφικά, ἡ διαντιδραστική ἐπιθετικότητα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι προκαλεῖται ἀπὸ μιά πραγματική ἢ προφασισζόμενη ἀπειλή ζωτικῶν συμφερόντων, ὅτι ἐξαφανίζεται ὅταν ἡ ἀπειλή ἀποτρέπεται, καί ὅτι ἡ ἐπιθετικὴ πράξη συνιστᾷ καθορισμένο αὐτοσκοπὸ χωρὶς νά παράγει καμία σημαντικὴ αἴσθησι λαγνείας. Νευροφυσιολογικά, εἶναι ριζωμένη στήν αὔξησι τῶν ἐπιθετικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου πού συντελεῖται στό ἰσοζύγι ἐπιθετικῶν-ἀνασταλτικῶν δυνάμεων του. Αὐτὴ ἡ αὔξησι ἀπορρέει ἀπὸ τήν ἀπειλή ζωτικῶν συμφερόντων, ἢ ὀποία ἀνατρέπει τή φυσιολογική ἰσορροπία.

Ἡ ἀσελγὴς καταστρεπτικότητα

Πολύ διαφορετικὴ ἀπὸ τή διαντιδραστικὴ ἐπιθετικότητα εἶναι ἡ ἀσελγὴς καταστρεπτικότητα (*lustful destructiveness*), ἢ ὀποία εἶναι κατηγορηματικὰ ἀνθρώπινη ἰδιότητα καί δέν ἐξυπηρετεῖ τόν σκοπὸ τῆς ἐπιβίωσης—βιολογικά ἢ κοινωνικά— ἀλλὰ προκαλεῖ μιά ἔντονη καί λάγνα ἐξαψή. Τό πλέον γνωστὸ παράδειγμα ἀσελγούς ἐπίθεσης εἶναι ὁ ἀποκαλούμενος σαδισμὸς. Ὁ σα-

δισμὸς γενικά κατανοεῖται ὡς ἀντλήσι ἱκανοποίησης μέ τραυματισμὸ καί ταπείνωσι—εἴτε μέ φυσικὸ τρόπο εἴτε μέ ἠθικὸ— ἄλλου ἀτόμου ἢ καί ζῶου. Ὑπὸ τό πρίσμα τῆς ψυχανάλυσης, ὁ σαδισμὸς εἶναι μιά μερικὴ ὀρμὴ τῆς λίμπιντο (ἐνεργητικότητα τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστικτοῦ, σύμφωνα μέ τίς θεωρίες τοῦ Φρόντ) προτοῦ ἢ γενετήσια σεξουαλικότητα νά ἔχει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ ὅλες τίς ἐπιμέρους ὀρμές. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ σαδισμὸς ἀπὸ αὐτὴν τὴ ματιά εἶναι κατά βάση σεξουαλικὸ φαινόμενο. Ἀπὸ δικές μου παρατηρήσεις καταλήγω σέ ἄλλα συμπεράσματα. Βλέπω στό σαδισμὸ τὴ λεπτομερὴ ἔκφρασι μιᾶς γενικότερης ὀρμῆς, δηλαδή, τήν ἐπιθυμία γιά πλήρη καί ἀπόλυτο ἔλεγχο πάνω σέ ἓνα ἄλλο ἀνθρώπινο ὄν, ἓνα ζῶο, ἢ καί πράγματα ἀκόμη. Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιά ἓναν τόσο ἀπόλυτο ἔλεγχο μπορεῖ ἐπίσης νά συμβεῖ καί μεταξύ τῶν φύλων καί δύναται νά ἀναμειχθεῖ μέ σεξουαλικὴ ὑπερδιέγερσι, εἰδικότερα ὅταν ὁ ἄλλος συνεργὸς εἶναι μαζοχιστικὰ προδιατεθειμένος καί ἀπολαμβάνει νά βασανίζεται, νά ἐξευτελίζεται ἢ ἀλλιώτικα νά τραυματίζεται. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάμειξι μεταξύ τῆς ἐπιθυμίας γιά ἔλεγχο καί τῆς σεξουαλικῆς ὄψης τοῦ σαδισμοῦ ἔχει ὀρισμένη αὐτοπεριοριστικὴ λειτουργία. Ἡ σεξουαλικὴ ἐξαψή καί ἡ ἀπελευθέρωσι τῆς κλείνουσι τόν κύκλο καί δέν ὑφίσταται ἐπιπλέον ἐπιθυμία γιά καταστροφὴ πέραν ἐκείνης πού ἐπιτεύχθηκε κατά τὴ σεξουαλικὴ ἐπίδοσι.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀσελγούς καί ἀπόλυτου ἐλέγχου πάνω σέ ἄλλους ἀνθρώπους ἢ πράγματα εἶναι ἐκ πρώτης τάξεως περιορισμένη στό βασίλειο τῆς ἐξαψῆς. Ὁ δάσκαλος πού ταπεινώνει ἢ χτυπᾷ ἢ φοβερίζει τόν μαθητὴ ὁ δεσμοφύλακας πού ξεσπάει τήν ὀργή του ἀπειλώντας ἢ ταπεινώνοντας ἓναν ἀβόηθητο φυλακισμένο ἢ νοσοκόμα νοσοκομείου πού κάνει τό ἴδιο, σέ μεταμφιεσμένη μορφή, στόν ἀσθενή, ὁ ὀποῖος γιά κοινωνικούς καί φυσικούς λόγους δέν μπορεῖ νά διαμαρτυρηθεῖ τό ἀφεντικὸ πού ἀνελέητα χτυπᾷ τό σκυλί του ὅταν δέν ἐνεργεῖ ὅπως ἐπιθυμεῖ αὐτός· αὐτὰ εἶναι μόνο μερικὰ παραδείγματα ἀσελγούς καταστρεπτικότητας, τά ὀποία ἀπὸ μόνα τους δέν ἀποτελοῦσι συστατικὰ μέρη τῆς σεξουαλικῆς ὀρμῆς. Πολύ συχνὰ ὁ πόθος γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο φανερώναται στήν ἐπιθυμία νά βασανίσει ἓναν ἄλλο, ἄν καί δέν ὑπάρχει σχεδόν κανένας τρόπος νά βιωθεῖ ἀπόλυτος ἔλεγχος πάνω στόν ἀνθρώπο μέ πιὸ ἀπόλυτο τρόπο ἀπὸ τό νά τόν ὑποχρεώσι νά ὑποφέρει τόν πόνο, ὅταν δέν διαθέτει τά μέσα νά ἀνταποδώσι στά ἴσα ἢ νά ὑπερασπίσι τόν ἑαυτὸ του ἐναντίον τοῦ ἐπιτιθέμενου.

Ἡ ἀσελγὴς καταστρεπτικότητα δέν παίρνει πάντοτε φανερά μορφή βασανιστηρίου. Μπορεῖ νά πάρει τὴ μορφή στραγγαλισμοῦ τῆς ἐπιθυμίας, τοῦ αὐθορμητισμοῦ ἢ ἐλευθερίας τοῦ ἄλλου. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ καταστρεπτικότητα εἶναι συχνὰ ἐκλογικευμένη ὡς παρακινούμενη ἀπὸ καλοῦς σκοποῦς ἢ ἀκόμη καί ἀπὸ ἀγάπῃ. Ὑπάρχει ἓνα σύνδρομο τέτοιας καταστρεπτικότη-

τας πού δέν εἶναι σπάνιο, εἰδικά στήν μαζική συμπεριφορά – αὐτό εἶναι τό «ἀρπαγή-ληστεία-καταστροφή» σύνδρομο. Ἀναφέρομαι ἐδῶ σέ αὐτό πού μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ στή συμπεριφορά τῶν νικηφόρων στρατιωτῶν, στόν ἀρχαῖο καί σύγχρονο κόσμο, ὅπου γιά ἓνα περιορισμένο διάστημα ἔχουν τό ἐλεύθερο νά ἀσκήσουν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω σέ ἓναν κατακτημένο πληθυσμό. Ἡ ἀδιάκριτη ἀπαγωγή γυναικῶν δέν συνιστᾶ καί τόσο ἔκφραση σεξουαλικῆς ἐπιθυμίας, ὅσο ἔκφραση ἐπιθυμίας γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο, ὅπως εἶναι ἡ κλοπή ἐκείνου πού μπορεῖ νά κλαπεῖ καί ἡ καταστροφή ἐκείνου πού δέν μπορεῖ νά παρασυρθεῖ. Μέ ἄλλα λόγια, χαρακτηριστικό τῆς ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας εἶναι ἡ αἰσθησιοληστία παντοδυναμίας, ἡ ἐπιθυμία νά υπερβληθοῦν τά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ἔστω καί γιά μιά μέρα, ἡ ἐπιθυμία νά νιώσει κανεῖς σάν Θεός, ἡ αἰσθησιοληστία δέν ὑπάρχει τίποτα ἀντιστάσιμο στή δύναμή του.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐπιθυμία γιά παντοδυναμία στούς ἀνθρώπους ἀσκεῖται ὅταν οἱ περιστάσεις παρέχουν τήν εὐκαιρία γιά ἀσκηση ἀπεριόριστης ἐξουσίας. (Ὁ Καμύ ἔχει δείξει πολύ καθαρά τόν μηχανισμό αὐτό ἐν δράσει στόν κεντρικό χαρακτήρα τοῦ θεατρικοῦ ἔργου *Καλιγούλας*). Μεταξύ ἐκείνων τῶν ὁποίων δέν ὑπάρχει δυνατότητα νά ἀποκτηθεῖ τέτοια πραγματική ἐξουσία ἀορίστως, ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νά ἀσκήσουν δύναμη γιά μιά στιγμή ἢ μιά μέρα. Γιά αὐτούς τούς ἀνθρώπους ἡ ἐμπειρία εἶναι τόσο ἐντονη πού σέ πολλές περιπτώσεις φτάνουν στό σημεῖο νά θέλουν νά πεθάνουν προκειμένου νά ἀποκτήσουν μιά στιγμή παντοδυναμίας. Αὐτή ἡ ἐπιθυμία γιά ἀπόλυτο ἔλεγχο καί δύναμη σέ βάρος μιᾶς ἀδομήτης μειοψηφίας ἀποτελεῖ συχνά ἓνα χρόνιο αἰσθησιοληστία, τό ὁποῖο ἐνδέχεται νά ἀποτελέσει ἀφετηρία γιά δράση ὑπό ὀρισμένες συνθηκῆς. Ἐνα ἐντυπωσιακό παράδειγμα ἀποτελεῖ τό κίνημα τῶν Ναζί στή δεκαετία τοῦ 1930.

Μία ἀπό τίς πρωταρχικές αἰτίες ἀνάπτυξης αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας εἶναι ἓνα βαθύ αἰσθησιοληστία ἀδυναμίας (ὄχι ἀπαραίτητα σεξουαλικῆς), νωθρότητας, πλήξης, παθητικότητας, τρόμου πρὸς τήν παντοτινά ἀμετάβλητη ρουτίνα καί τή θολούρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς πού καταλαμβάνει πολλούς ἀνθρώπους. Μέ αὐτήν τήν ἐννοια ὁ ἀνίκανος ἀνθρώπος εἶναι μὴ δημιουργικός – στή σκέψη, στά αἰσθησιοληστία, στίς προσωπικές σχέσεις, στήν τέχνη – καί βρίσκει βαθιά ἱκανοποίηση σέ αὐτό πού ἀπαξιοτικά βρίσκει μονάχα ἓνα δῆμα πρὶν τή δημιουργία ζωῆς, δηλαδή, τήν καταστροφή τῆς ζωῆς. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ δημιουργία ζωῆς προϋποθέτει τουλάχιστον τήν ιδιότητα τῆς σεξουαλικῆς ἱκανότητας ἂν ὄχι τῆς ἀγάπης ἢ, ἂν εἶναι νά μὴν ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ὑλική ζωή, προϋποθέτει δράση, συμμετοχή καί ἐνδιαφέρον. Ἡ καταστροφή τῆς ζωῆς δέν χρειάζεται τίποτα παραπάνω ἀπό ἓνα πιστόλι, ἓνα μαχαίρι ἢ ἓνα δυνατὸ χέρι. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τοῦ διαφεύγει ἡ ζωή, βρίσκει βαθιά ἱκανοποίηση μέ τό

νά δείξει τουλάχιστον στόν ἑαυτό του ὅτι εἶναι κυρίαρχος τῆς, μιά καί δέν μπορεῖ νά τήν κατανοήσει. Αὐτός ὁ τύπος καταστρεπτικότητας χαρακτηρίζεται ἀπό ἰσχυρά καί ἄξεστα αἰσθησιοληστία, στά ὁποῖα ὅλο τό σύνολο συμμετέχει καί αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο τόσο συχνά συγγέεται μέ τή σεξουαλική ἐξασθησιοληστία. Ἀλλά δέν συνιστᾶ ὅλη αὐτή ἡ κοινωνική ἢ χυδαία ἐξασθησιοληστία ὑπερδιέγερση, παρόλο πού εὐκολα μποροῦν νά ἀναμειχθοῦν.

Μιά συγκεκριμένη μορφή ἀσελγοῦς καταστρεπτικότητας, στήν ὁποία θέλω νά ἀναφερθῶ μόνο περιστασιακά, εἶναι τό ἐκστατικό μῖσος. Στήν κατάσταση τῆς ἐκστασης τὸ ἄτομο υπερβαίνει τό χάσμα πού ὑφίσταται ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί τόν κόσμο γύρω του ἀπό τή στιγμή πού ἀπαλλάσσει τόν ἑαυτό του ἀπό τήν κατανόηση καί τή σκέψη καί κατά κάποιον παράξενο τρόπο ἐνοποιεῖται μέ τόν ἑαυτό του καί τόν ἐξωτερικό του κόσμο. Ὅλες του οἱ ἐνεργεῖες διοχετεύονται σέ μιά κατεύθυνση καί δέν ὑπάρχει πῶς ἐπικίνδυνη φυγή. Ἡ κατάσταση τῆς ἐκστασης μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μέ τή σεξουαλική πράξη, μέ ναρκωτικά, μέ μουσικό ρυθμό, ἢ μέ αὐτοῦποβαλλόμενη ὑπνωση. Καί ὅλες αὐτές οἱ μορφές εἶναι κατά βάση καλοκάγαθες ἀπό τή στιγμή πού ἀποτελοῦν ἐκφράσεις ζωῆς, ἂν καί ἐνδέχεται νά μὴν ἀποτελοῦν τήν ὑψηλότερη καί πλέον προχωρημένη μορφή ἐκστατικῆς ἐμπειρίας – αὐτήν τῆς μυστικῆς ἔνωσης μέ τόν ἴδιο μας ἑαυτό καί τόν κόσμο, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει τήν κατάσταση τῆς ἐνεργοῦς ἰσορροπίας.

Ἐπὶ τῆς ἰσορροπίας μόνον μιά πραγματικά κακόβουλη (*malevolent*) μορφή ἐκστασης, καί αὐτή εἶναι ἡ ἐκστασιοληστία τοῦ μῖσους καί τῆς καταστρεπτικότητας. Σέ αὐτή τήν ἐκστασιοληστία ὁ ἀνθρώπος καθίσταται ἐντελῶς προσηλωμένος στό μῖσος καί τήν καταστρεπτικότητα, εἶναι «ἐκτός ἑαυτοῦ», γιατί εἶναι κατακυριευμένος ἀπό μανία καί ἐπιθυμία νά σκοτώσει καί νά ἐξουσιάζει. Σέ αὐτό τό ἀπόλυτο μῖσος εἶναι ὀλοκληρωτικά ἐνοποιημένος, ἀλλά τήν ἴδια στιγμή χάνει τήν ἐπαφή μέ τόν ἐξωτερικό του κόσμο καί ταυτόχρονα μέ τόν ἑαυτό του. Αὐτή ἡ «ἱερή μανία» τόν κατευθύνει πρὸς στά ὅρια τῆς τρέλας καί σέ μιά λογική ἀπομόνωσης, μέ τήν ἀπώλεια ὁποιοῦδήποτε δεσμοῦ μέ τή ζωή καί τή διαβίωση.

Ἡ νεκροφιλία

Σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν ἀσελγή καταστρεπτικότητα, ἡ ὁποία ἂν καί εἶναι μιά διαστροφή τῆς σεξουαλικῆς ἱκανότητας καί τῆς ἀγάπης ὡστόσο παραμένει μιά ἔκφραση ζωῆς, ἡ νεκροφιλία (*necrophilia*) εἶναι μιά ψυχρὴ, νωθρὴ ἔλξη πρὸς τό θάνατο, τήν ἀποσύνθεση, τήν ἀσθένεια καί τό ἐντελῶς μηχανιστικό. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἀνθρώποι πού εἶναι κύρια ἢ ἀκόμη ἀποκλειστικά ἐλκόμενοι ὄχι ἀπό αὐτό πού εἶναι ζωντανό ἀλλά

από τό νεκρό, τό έλεγχόμενο, τό πλήρως μηχανιστικό και κατ' έπέκταση τό όρατό και άναμενόμενο. Στην άπέναντι όχθη πρός αυτούς τούς ανθρώπους είναι οι «βιόφιλοι», οι όποιοι αγαπούν τή ζωή και έλκονται από ότιδήποτε καλλιεργήσιμο, από τή διάρθρωση, τήν εξέλιξη, τό μη-μηχανιστικό και τό άπρόβλεπτο. Ό μέσος άνθρωπος θά μιλήσει για κάποιον του όποιου ή άγάπη για τή ζωή είναι τό χαρακτηριστικό του γνώρισμα, από τήν άλλη μεριά ενδέχεται, χωρίς νά εφαρμόξει κάποιες έννοιες ή όρους ψυχολογίας, νά αντιλαμβάνεται και έναν άνθρωπο πού είναι νωθρός και έλκεται από τό έντελώς μηχανιστικό. Στά όνειρα τών συνηθέστερα νεκρόφιλων ανθρώπων επικρατούν ή τουλάχιστον είναι έπαναλαμβανόμενα οι κοπριές, τά διαμελισμένα σώματα, οι τάφοι και οι άδιέξοδες σπηλιές. Η νεκροφιλία μπορεί νά διαγνωσθεί με τά τέστ κηλιδων μελάνης Ρόρσακ καθώς και με έρμηνευτικά έρωτηματολόγια. (Για μία γενική έννοια τής νεκροφιλίας και τής βιοφιλίας βλέπε Erich Fromm, *The Heart of Man*, New York, Harper and Row, 1964: ή χρήση τών τέστ Ρόρσακ καθώς και τών έρμηνευτικών έρωτηματολόγων έρμηνεύεται στήν έργασία του Dr. Michael Maccoby, τό όποιο άκόμη δέν έχει εκδοθεί.)

Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι στους όποιους βρίσκει κανείς ένα μείγμα νεκρόφιλων και βιόφιλων τάσεων και στους όποιους υφίσταται μία σύγκρουση: μία έσωτερική διαμάχη ποιά από τίς δύο ροπές πρόκειται νά επικρατήσει. Υπάρχουν άλλοι πού είναι σχεδόν στο σύνολό τους βιόφιλοι ή νεκρόφιλοι, και σ' αυτές τίς περιπτώσεις καθίσταται δύσκολο νά φανταστούμε άλλαγές έλλείψει τών πλέον άπροσδόκητων περιστάσεων. Είμαι έπιρρεπής στο νά υποθέσω πώς στίς έσχατες νεκρόφιλες περιπτώσεις βρίσκει κανείς αναμφισβήτητα μοναδικά ώφέλιμα στοιχεία, παρόλο πού ή υπόθεση αυτή βασίζεται μόνο στο γεγονός πώς ή ένταση τής νεκρόφιλης διάθεσης δέν μπορεί νά εξηγηθεί μόνο μέσω τών συμβάντων ζωής. Μιλώντας γενικά, μία άτμόσφαιρα άποθάρρυνσης, νωχελικότητας και τραχύτητας φαίνεται νά συνιστά σημαντικό παράγοντα για τήν ανάπτυξη νεκροφιλικών κλίσεων. Για τούτον τό λόγο ή νεκροφιλία εύρίσκεται πιο συχνά σε εκείνα τά κοινωνικά στρώματα τά όποια είναι άποκλεισμένα από τίς έλπίδες και τίς δυνατότητες τών στρωμάτων πού σχηματίζουν τήν επικρατούσα τάση μιας εξέλισσόμενης κοινωνίας.

Παρ' όλο πού έχω έπιχειρήσει νά δείξω γιατί ό άνθρωπος έχει περισσότερη διαντιδραστική έπιθετικότητα από τά ζώα, άπομένει νά προστεθεί ότι τά αισθήματα τής πλήξης, τής άνικανότητας και τής νωχελικότητας, καθώς και ή έλλειψη τής ζωντανής ενθάρρυνσης, τά όποια είναι βασικά για τήν ανάπτυξη τής νεκροφιλίας, συνιστούν κατηγορηματικά ανθρώπινες έμπειρίες. Τό ζώο, ζώντας με τά ένστικτά του, στοιχειωδώς δέν έχει τέτοια προβλήματα (παρ' όλο πού τό αισθημα τής νωχελικότητας μπορεί νά εισαχθεί τεχνητά υπό έργαστηριακές συνθήκες).

Παρά τό γεγονός ότι οι διάφοροι τύποι έπιθετικότητας-καταστρεπτικότητας διαφέρουν ως πρός τήν ποιότητα και τήν προέλευση, ώστόσο συχνά συμπλέκονται. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό νά διαπιστώσουμε ότι υπάρχει ένας μηχανισμός σκανδάλης πού οδηγεί στο έξεσπασμα τής άσελγούς καταστρεπτικότητας ή τής νεκροφιλίας ως άποτέλεσμα τής διαντιδραστικής έπιθετικότητας. Τούτο μπορούμε νά τό παρατηρήσουμε ιδιαίτερα σε πολέμους, όπου ό στρατιώτης έχει τήν άδεια νά σκοτώνει τόν έχθρό. Σε μερικούς στρατιώτες τό πρώτο ράγισμα του ταμπού νά σκοτώνεις θά οδηγήσει στήν ανάδυση σαδιστικών και νεκρόφιλων παρορμήσεων, και αυτοί οι στρατιώτες θά γίνουν έπιρρεπείς στο νά έντρυφούν σε άσελγείς και απάνθρωπες πράξεις στο βαθμό πού μπορούν νά αποβαίνουν άτιμώρητοι. Δέν θά είχαν πράξει ποτέ έτσι αν δέν είχαν τό πρώτο βήμα χαλαρωμένο. Άλλά ενώ ισχύει αυτό, είναι εξίσου άληθές ότι ανεξάρτητα τής άρσης του ταμπού νά φονεύεις, μόνο ένα μικρό ποσοστό στρατιωτών διαπράττουν άσπλαχνες ένεργειες και άπολαμβάνουν τήν καταστροφή. Αν είχαμε περισσότερο ακριβή δεδομένα για τή συμπεριφορά τών στρατιωτών στον σύγχρονο πόλεμο, πιστεύω ότι θά βρίσκαμε πειστικές ένδείξεις ότι τό ποσοστό τών έντονα σαδιστικών και νεκρόφιλων άτόμων δέν είναι καθόλου τόσο μεγάλο όσο πιστεύουν πολλοί άνθρωποι ή όσο ή θεωρία τών καταστρεπτικών ένστικτων θά έκανε κάποιον νά προσδοκά. Είναι άτυχές τό γεγονός ότι τέτοια δεδομένα δέν έχουν άκόμη συγκεντρωθεί συστηματικά και αναλυθεί. Θά είχαν προσθέσει πολλά στίς γνώσεις μας για τίς πράξεις έπιθετικότητας και καταστροφής εντός ενός κανονικού πληθυσμού, άκόμη και υπό τίς ειδικές συνθήκες πολέμου.

Τί πρέπει νά γίνει;

Έχουμε δημιουργήσει στίς Ηνωμένες Πολιτείες ένα κοινωνικό και πολιτισμικό κλίμα τό όποιο αναπαράγει τή βία; Τί μπορούμε νά κάνουμε για νά έλέγξουμε τήν καταστρεπτικότητα;

Τό έρώτημα κατά πόσο στίς Ηνωμένες Πολιτείες υπάρχει κλίμα τό όποιο αναπαράγει τή βία πρέπει νά άπαντηθεί καταφατικά, όχι μόνο επειδή ή βία έπιδεικνύεται στους κινηματογράφους και σε ιστορίες κόμικς ή επειδή πολλοί Άμερικανοί ζούνε υπό συνθήκες άκράϊας φτώχειας και ταυτόχρονα εντός μιας κουλτούρας στήν όποια ή αύξανόμενη κατανάλωση έπαινείται, σιωπηρά ή κατηγορηματικά, ως σκοπός ζωής. Υπάρχουν ώστόσο και άλλες αιτίες για τό υπάρχον επίπεδο βίας. Ένα αισθημα άνησυχίας έχει διαποτίσει τόν άμερικανικό πληθυσμό: τό σύνολο του πληθυσμού είναι άνήσυχο, αν και συχνά άσυνείδητα, για τό ένδεχόμενο ενός πυρηνικού πολέμου από κοινού λευκοί και μαύροι φοβούνται ότι ή μία ομάδα θά έπιθυμούσε

νά καταστρέψει τήν ἄλλη. Καί ἡ μεσαία τάξη ἀνησυχεῖ γιά τήν πτώση τῆς ἀπό τήν κλίμακα τῆς ἐπιτυχίας. Ὑπάρχουν παρ' ὅλα αὐτά καί ἄλλοι σημαντικοί παράγοντες, οἱ ὁποῖοι ἀναπαράγουν μιὰ διάθεση βίας καί καταστρεπτικότητας: ὁ ἐκμηχανισμός τῆς ζωῆς, ἡ ἀνισχυρότητα τῆς ἀτομικότητας, ἡ παθητικότητα τοῦ καταναλωτή καθώς καί ἡ νωθρότητα πού προκύπτει ἀπό αὐτήν τήν παθητικότητα, τό γεγονός ὅτι δέν ἔχουμε ἄλλο ὄραμα καί σκοπό νά ἀναπτύξουμε τήν κοινωνία μας ἀπό τό νά παράγουμε καί νά καταναλώνουμε ἀκόμη περισσότερο, καθώς καί ἡ βαθιά ἀντίφαση ἀνάμεσα στίς ἀξίες πού πρεσβεύουμε καί ἐκεῖνες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἐνεργοῦμε. Συνθήκες σάν αὐτές δημιουργοῦν μιὰ πνευματική κατάσταση ἡ ὁποία εἶναι συντελεστική πρὸς τή βία καί τήν καταστρεπτικότητα γιά ὅσους στεροῦνται ὑλικῶν ἀνάσεων, γιά ὅσους οἱ ἐλπίδες καί οἱ προσδοκίες ἔχουν μικρή δυνατότητα νά πραγματοποιηθοῦν καί γιά ὅσους δέν μετέχουν στήν πρόοδο τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἀμερικανικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐκεῖνοι πού συμμετέχουν σέ αὐτήν τήν πρόοδο, ἐνῶ εἶναι βαθιά μέσα τους ἐπίσης ἀνήσυχτοι καί ἀπομονωμένοι, πετυχαίνουν νά ἀντικαθιστοῦν αὐτά τά αἰσθήματα διά μέσου τῆς καθημερινῆς ρουτίνας, τῆς προσδοκίας μιᾶς ἐπιτυχούς προσωπικῆς ζωῆς καί τῆς ἀέναυς ἀλλαγῆς τῶν προτύπων κατανάλωσης. Ἀλλά μακροπρόθεσμα, ὁ φόβος, ἡ ἀνασφάλεια καί ἡ πλήξη θά τείνουν νά αὐξήσουν τή βία στό συνολικό πληθυσμό· ἡ μειοψηφία θά ξεσηκώνεται περισσότερο καί ἡ πλειοψηφία θά λαμβάνει αὐξανόμενα ἀντι-μέτρα βίας ἀπέναντι στίς ἀπόπειρες ἐξέγερσης.

Οἱ αὐστηρότερες ποινές καθώς καί ἡ αὐστηρότερη ἐφαρμογή τοῦ νόμου καί τῆς τάξης δέν θά μειώσουν τή βία. Ἀντιθέτως, θά τήν αὐξήσουν διότι θά δημιουργήσουν καινούργιες μνησικακίες, ἐχθρότητες καί ἀπογοητεύσεις στούς ἐκτιθέμενους στήν ὀργανωμένη βία τοῦ κράτους. Τά μόνα μέσα γιά τή μεταβολή τῆς γενικῆς ροπῆς πρὸς τή βία καί τήν καταστρεπτικότητα εὐρίσκονται στόν ἐξανθρωπισμό τῆς τεχνολογικῆς κοινωνίας μας. Μέ αὐτό ἐννοῶ ὅτι ἡ κοινωνία μας πρέπει νά ἐξυπηρετεῖ ἀνθρώπινους σκοπούς – τήν καλλιέργεια καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου – παρά νά ἀνάγει μέσα, ὅπως εἶναι ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση, σέ αὐτοσκοπούς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας.

Ἡ ἀτομικότητα πρέπει νά σταματήσει νά αἰσθάνεται πῶς εἶναι ἀνίσχυρη νά ἐπηρεάζει τήν κοινωνική ζωή, ἡ ὁποία κυβερνᾷ τόν βίο τῆς. Αὐτή ἡ ἀλλαγή μπορεῖ νά γίνει πραγματικότητα μόνο μέ μιὰ μεγάλη αὐξηση τῆς συμμετοχῆς καί εὐθύνης ἀπό τή μεριά ἐκείνων πού τώρα μέν εἶναι καλοστεκούμενοι, πλὴν ὅμως εἶναι ἀποκλεισμένοι ἀπό μιὰ ἀποτελεσματική συμμετοχή στίς πολιτικές ἀποφάσεις ἡ τίς πολιτικές τῶν θεσμῶν καί ἐπιχειρήσεων ὅπου ἐργάζονται. Ἐπιπροσθέτως, καθίσταται κρίσιμη ἡ μείωση τῆς παθολογικῆς μας κατανάλωσης, ἡ ὁποία αὐξάνει τήν παθητικότητα τοῦ ἀτόμου, καθώς καί ἡ ἀναζήτηση νέων τρόπων

ἐνεργητικῆς ἐκφρασης τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων. Σήμερα, ὁ στοχασμός καί τό αἶσθημα, ὄντας ὄλο καί περισσότερο διαζευγμένα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, κατευθύνουν εἴτε πρὸς ἓναν σχεδόν σχιζοφρενικό διανοουμενισμό εἴτε πρὸς ἓναν νευρωτικό, ἀνορθολογικό αἰσθησιασμό. Μόνο ἐάν τά αἰσθήματα καί ὁ λόγος ἐρθοῦν σέ ἐπαφή θά μπορέσει ὁ ἀνθρώπος νά λειτουργήσει μέ ἓναν τρόπο πού θά κάνει τή ζωὴ ἐνδιαφέρουσα καί ἐφεξῆς νά δημιουργήσει τήν πιθανότητα μιᾶς παραγωγικῆς καί μὴ βίαιης ζωῆς. Γιά νά τό θέσουμε ἐν συντομία, αὐτό πού πραγματικά χρειάζομαστε δέν εἶναι ὁ αὐξανόμενος ἔλεγχος τῆς ἐπιθετικότητας καί τῆς βίας, ἀλλά ἡ μείωση τῆς καταστρεπτικότητας καί τῆς βίας κάνοντας τήν ἀτομικότητα καί τήν κοινωνική ζωή πιό σημαντικῆς καί ἀνθρώπινες.

ΛΕΥΚΗ ΜΟΛΦΕΣΗ Ἡ μέρα που λέγεται σήμερα

Νάταλι, Ἄλισον, Βέρθα, Αθηνά. Ἀριστερόχειρες, ἀφηρημένες, ἀδέξιες, ἀστείες. Ἡ σκυτάλη τῆς ἀφήγησης περνάει ἀπό τὴν ἓνα στήν ἄλλη. Καὶ ταξιδεύουμε ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἀπὸ δεκαετία σὲ δεκαετία. Ἄτακτα. Μπρος πίσω. Εἴκοσι ἱστορίες.

Ἡ μέρα που λέγεται σήμερα, εἶναι ἓνα ἀθροῖσμα στιγμῶν, που μοιάζουν νὰ διασώθηκαν ἀπ' τὸ φακό τοῦ φωτογράφου. Στιγμιότυπα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἐν εἶδει ἀποχαιρετισμοῦ: ἓνα αὐστηρά προσωπικό πορτραῖτο τοῦ, τρυφερό καὶ διεϊδυντικό. Ὄχι ἱστορική τοιογραφία, ἀλλὰ σκίτσο.

Κεντρικὴ διέθεσις: ΑΠΟΛΛΩΝ, τηλ.: 210 5157.200

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ (1947-2003)

του Άρη Μπερλή

Εκ μέρους του Ευρωπαϊκού Κέντρου Μετάφρασης Λογοτεχνίας και Έπιστημών του Άνθρώπου σας καλωσορίζω και σας εύχαριστώ που ανταποκριθήκατε στην πρόσκληση να τιμήσουμε απόψε τη μνήμη της Άλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου, που έφυγε αιφνίδια στα μέσα του περασμένου καλοκαιριού.

Θά 'θελα ευθύς έξ αρχής να τονίσω ένα πράγμα: η αποψινή εκδήλωση δέν οργανώθηκε και δέν σχεδιάστηκε σάν ένα τυπικό μνημόσυνο μιās διακεκριμένης μεταφράστριας, φίλης και συναδέλφου πολλών από μās. Στο όνομα και στο μεταφραστικό έργο της Άλεξάνδρας αποδίδουμε απόψε τιμή στην Μετάφραση καθεαυτή, τιμούμε μιά δραστηριότητα, μιá δράση στον χώρο της λογοτεχνίας και των ανθρωπιστικών επιστημών που ποτέ δέν εκτιμήθηκε όσο και όπως πρέπει, ποτέ δέν αναγνωρίστηκε ως όφειλε να αναγνωριστεί. Είναι στόχος μας και τό αντιλαμβανόμαστε σάν χρέος μας να τονίζουμε πάντα και να αναδεικνύουμε τόν κρίσιμο και αποφασιστικό ρόλο της μετάφρασης στην καλλιέργεια της γλώσσας, στη διάμρφωση της λογοτεχνίας, στην κίνηση των ιδεών, στον σύνολο πολιτισμό. Μελαγχολούμε για τήν απώρευση της Άλεξάνδρας –χρησιμοποιώ μιá έκφραση που ή ίδια μάλλον θά επιδοκίμαζε– «έγώ φεύγω» όπως έλεγε όταν ή παρέα τήν έπληττε ή τήν ένοχλοῦσε, «καιρός να φεύγουμε», που δέν είναι άλλο από τό σωκρατικό «άλλά γάρ ήδη ώρα άπιέναι». Μελαγχολούμε και, όπως μέ κάθε θάνατο, σοβαρευόμαστε, φιλοσοφούμε, ανακαλύπτουμε τή θνητότητα,

* Διαβάστηκε σέ εκδήλωση που διοργάνωσε τό Ευρωπαϊκό Κέντρο Μετάφρασης Λογοτεχνίας, στις 11 Νοεμβρίου 2003.

βλέπουμε μιá καρέκλα άμετάκλητα άδειανή, νιώθουμε μιάν άπώλεια, άόριστους φόβους, άόριστες άνησυχίες

πού μοιάζουν μέ τύψεις. Ἀλλά ἀπόψε, πέρα ἀπό τή μελαγχολία καί τίς συναφείς σκέψεις, αἰσθανόμαστε ἓνα πολύ θετικό συναίσθημα: πού μπορούμε νά τιμήσουμε τή Μετάφραση ἐν γένει στό ὄνομα τῆς Ἀλεξάνδρας Παπαθανασοπούλου, γιατί θεωροῦμε τό μεταφραστικό της ἔργο ἔργο ἀξίας καί τήν ἴδια πρότυπο ἰκανοῦ μεταφραστή.

Γνωρίζουμε πόσο ἀγέρωχα σεμνή καί ἀνένδοτα αὐτάρκης ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρα, πόσο ἀδιαφοροῦσε γιά τή δημοσιότητα, μέ γνήσιο ἦθος συνειδητοποιημένου, ἀφανοῦς ἐργάτη τῆς λογοτεχνίας. Εὐλογο λοιπόν θά ἦταν νά ὑποθέσουμε ὅτι ἐνδεχομένως δέν θά συμφωνοῦσε μέ τήν ἰδέα τῆς σημερινῆς ἐκδήλωσης. Ὡστόσο, ἡ δουλειά της εἶχε δημόσιο χαρακτήρα – δημοσίευε τίς μεταφράσεις της, ἦταν μέλος τῆς Ἐταιρείας Συγγραφέων ἀπό εικοσαετίας, τῆς εἶχε ἀπονεμηθεῖ τό Κρατικό Βραβεῖο Μετάφρασης, ἀπῆλθε τῆς ἐκτίμησης τῶν ὁμοτέχνων της, τῶν ἐκδοτῶν, τῶν ἀναγνωστῶν. Αὐτός ἀκριβῶς ὁ δημόσιος χαρακτήρας τοῦ ἔργου της μᾶς ὑποχρεώνει καί πιστεύω ὅτι δικαιώνει τήν ἀπόφασή μας νά τιμήσουμε τή μνήμη μέ ἀνοιχτή, δημόσια ἐκδήλωση. Ὑπάρχουν σπουδαία πράγματα πού ἄφησε, μεγάλα ἔργα πού μετέφερε στά ἑλληνικά, βιβλία πού ἀποτελοῦν κοινή κτῆση.

Θά προσπαθῶ νά σκιαγραφήσω τό πορτραῖτο της ὡς μεταφράστριας ἐλπίζοντας νά σχεδιάσω ταυτόχρονα τό πορτραῖτο ἐνός παραδειγματικοῦ μεταφραστή.

Μολονότι δέν εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τή μεταφραστική θεωρία, ἡ Ἀλεξάνδρα, ὅπως καί κάθε ἐμπειρος μεταφραστής, εἶχε μιά δική της ἐμπειρική, ὄχι ἐπεξεργασμένη καί συστηματική, θεωρία τήν ὁποία μπορούμε νά συναγάγουμε ἀπό τή μεταφραστική της πράξη. Ὅπως ὅλοι ὅσοι μεταφράζουν μέ σοβαρότητα καί εὐθύνη, ἐνοικοῦσε τή μεγάλη ἐκείνη γκριζα χώρα τοῦ «συμβιβασμοῦ», τῆς ἐπίπονης προσπάθειας νά συμφιλιωθοῦν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς μετάφρασης κατά τό *γράμμα* μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς μετάφρασης κατά τό *πνεῦμα*, νά συνδιαλλαχθοῦν οἱ ἀξιώσεις τοῦ πρωτοτύπου μέ τίς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη τοῦ μεταφράσματος, νά συμβιβαστοῦν οἱ ἐντολές τοῦ πρωτοτύπου μέ τούς περιορισμούς πού σοῦ ἐπιβάλλει ἡ δική σου γλώσσα, νά ὑπηρετηθοῦν δυό γλώσσες καί δυό κουλτοῦρες, νά μοιραστεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ὑποταγή καί στήν ἐλευθερία χωρίς νά θιγεῖ οὔτε ἡ μιά οὔτε ἡ ἄλλη.

Ἡ προσπάθεια μοιάζει ἀδύνατη, μάταιη –κι ὅμως, ἡ ζωὴ ἄλλα λέει, ἡ πραγματικότητα βοᾷ, μεταφράσεις γίνονταν πάντα καί γίνονται – νά 'τες μπροστά μας, ἀπτά δείγματα, τεκμήρια τοῦ ἐφικτοῦ, τῆς προσπάθειας πού ἔχει ἀποτελέσμα, τῆς μετάφρασης πού εἶναι λογοτεχνία.

Στό εὐρύ φάσμα τῆς μεταφραστικῆς πρακτικῆς, ὅπου στό ἓνα ἄκρο ἔχουμε τόν αὐστηρό κυριολεκτισμό, στό ἄλλο ἄκρο τήν ἀνάπλαση, καί στή μέση μιά τεράστια περιοχὴ ὅπου ἡ μετάφραση εἶναι πιστή

ἀναπαραγωγή τοῦ πρωτοτύπου καί ταυτόχρονα ἓνα κείμενο φυσικό στή γλώσσα του, πού μπορεί νά σταθεῖ αὐτόνομα – σέ αὐτό τό εὐρύτατο φάσμα οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀλεξάνδρας βρισκονται ἀκριβῶς στή μέση τῆς ἐνδιάμεσης περιοχῆς, μέ ἐλάχιστες σποραδικές ἀποκλίσεις πρὸς τὰ ἀριστερά ἢ τὰ δεξιά, κυρίως πρὸς τήν πλευρά τῆς πιστότητας στίς παλαιότερες ἐργασίες της καί τῆς ἀνάπλασης στίς τελευταῖες. Βρισκόμαστε, δηλαδή, στή δυσκολότερη, στήν πιό ἀπαιτητικὴ ζώνη τῆς μεταφραστικῆς πράξης, ὅπου ὁ μεταφραστής καλεῖται νά ὑπηρετήσῃ δύο κυρίους. Αὐτός εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος τῆς μεταφραστικῆς εὐθύνης καί τῆς πρόκλησης – ἐδῶ ὁ μεταφραστής δοκιμάζεται σκληρά, καί γιά νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτές τίς πρωτοφανεῖς ἀπαιτήσεις ἐπιστρατεύει, ἀξιοποιεῖ καί καταβάλλει ὅ,τι διαθέτει – γνώση, ταλέντο, εὐαισθησία, εὐρηματικότητα, μόχθο, χρόνο. Θά ἐπιμείνω στό χρόνο.

Οἱ μεταφράσεις τῆς λογοτεχνίας εἶναι χρονοβόρες, οἱ προθεσμίες καί ἡ νόρμα εἶναι οἱ χειρότεροι σύμβουλοι, καμιά καλὴ μετάφραση δέν θγαίνει γρήγορα καί ἀπό τόν πιό ταλαντούχο, τόν πιό ἐμπειρο, γιά μιά λέξη μπορεί νά χρειαστεῖ νά δουλέψῃς καί στόν ὕπνο σου, οἱ μεταφράσεις εἶναι χτικιό, οἱ μεταφραστὲς εἶναι κατά κανόνα καπνιστές. Σέ κάθε τῆς μετάφραση ἡ Ἀλεξάνδρα διέθετε πολύ χρόνο, δούλευε ἀργά, ὅπως οἱ ἀρχαιολόγοι, οἱ ἀποκρυπτογράφοι, κάποιοι καλλιτέχνες, κάποιοι φιλήδονοι τῆς ἀργῆς ἀνάγνωσης. Γιά τίς 600 σελίδες τῆς τριλογίας τοῦ Μπέκετ δούλεψε 4 χρόνια, κατά μέσον ὄρο μισή σελίδα τὴν ἡμέρα. Ἔχασε μεροκάματα – κανεῖς δέν μπορεί νά ἐπιβιώσει μεταφράζοντας μισή σελίδα τὴν ἡμέρα – ἀλλά κέρδισε μιά μεγάλη, ἀπαράμιλλη ἐμπειρία, ὑποδύθηκε στά ἑλληνικά ἓναν ἀπὸ τούς μεγαλύτερους συγγραφεῖς τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅπως ἄλλοι ἐρμηνεύουν τόν Ἄμλετ ἢ τόν Οἰδίποδα (οἱ μεταφραστὲς ὑποδύονται καί τόν συγγραφέα καί τούς ἥρωές του), μαθήτευσε σέ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα τοῦ μοντερνισμοῦ καί ταυτόχρονα πλούτισε τή νεοελληνικὴ λογοτεχνία –ναί, καλὰ ἀκούσατε – μέ ἓνα ἔργο πού, μέ δεδομένη τὴ μοναδικότητά του, δέν θά μπορούσε ποτέ νά γραφεῖ πρωτογενῶς ἢ πρωτοτύπως στήν ἑλληνικὴ γλώσσα.

Καί ὅπως ὅλοι οἱ καλοὶ μεταφραστὲς, ὅπως ὅλοι οἱ καλοὶ ἐρμηνευτές, ἀπὸ βιβλίο σέ βιβλίο καί ἀπὸ συγγραφέα σέ συγγραφέα ὑποδύοταν ὄχι μόνο πολλὰ καί διάφορα πρόσωπα ἀλλὰ καί τὰ πιό διαφορετικὰ ὕφη μέ ἴση ἐπιτυχία.

Θά σᾶς διαβάσω ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα τῆς μετάφρασῆς της ἀπὸ τό Α΄ βιβλίο τῶν *Ἐξομολογήσεων* τοῦ Ζάν Ζάκ Ρουσό.

Εἶμαι ἄνθρωπος μέ βίαια πάθη, καί ὅταν παθαίνομαι, ἡ παραφορά μου δέν ἔχει ὄρια. Ξεχνῶ κάθε μέτρο, κάθε σεβασμό, κάθε εὐπρέπεια καί κάθε φόβο· εἶμαι θρασύς, κυνικός, σκαιός, ἀχαλίνωτος· κανένα αἶσθημα ντροπῆς

δέν μέ σταματᾶ, κανέννας κίνδυνος δέν μέ τρομάζει· πέρα ἀπό τό ἕνα καί μόνο πράγμα πού μέ ἀπασχολεῖ, τίποτ' ἄλλο δέν ὑπάρχει γιά μένα στόν κόσμο. Ἀλλά αὐτό κρατάει μόνο μιά στιγμή, καί τήν ἐπόμενη στιγμή πέφτω σέ πλήρη ἐξουθένωση.

Πάρτε με σέ μιά κατάσταση ἥρεμη εἶμαι ἢ προσωποποίηση τῆς νωθρότητας καί τῆς συστολής. "Ὅλα μέ φοβίζουν, ὅλα μοῦ φαίνονται βουνο· τό πέταγμα μιᾶς μύγας μέ τρομάζει· μιά κουβέντα πού πρέπει νά πῶ, μιά κίνηση πού πρέπει νά κάνω μέ πανικοβάλλον· ὁ φόβος καί ἡ ντροπή μέ κυριεύουν σέ τέτοιο βαθμό πού θέλω νά ἐξαφανιστῶ ἀπό προσώπου γῆς. Ἄν πρέπει νά ἐνεργήσω, δέν ξέρω τί νά κάνω ἄν πρέπει νά μιλήσω, δέν ξέρω τί νά πῶ ἄν μέ κοιτάζουν, τά χάνω. Ὅταν παθιάζομαι, βρίσκω καμιά φορά αὐτό πού θέλω νά πῶ ἄλλά στίς καθημερινές συζητήσεις δέν βρίσκω τίποτα, ἀπολύτως τίποτα. Μοῦ εἶναι ἀφόρητες, ἀπλῶς καί μόνο ἐπειδή εἶμαι ἀναγκασμένος νά μιλάω.

Ἀκούστε τώρα κάτι ἐντελῶς διαφορετικό, μιά φωνή πού ἀκούγεται διακόσια χρόνια μετά τίς Ἐξομολογήσεις, στόν ἀντίποδα τῆς φωνῆς τοῦ Ρουσῶ. Τό τέλος τοῦ Ἀκατανόμαστου τοῦ Σάμουελ Μπέκετ:

Θά ξυπνήσω κάποτε, μέσα στή σιωπή, καί δέν θά ξανακοιμηθῶ ποτέ, θά εἶμαι ἐγώ, ἢ θά ὄνειρευτῶ, θά ὄνειρευτῶ ξανά, θά ὄνειρευτῶ μιά σιωπή, μιά σιωπή ὄνειρική, γεμάτη ψιθύρους, δέν ξέρω, ὅλ' αὐτά εἶναι λόγια, δέ θά ξυπνήσω ποτέ, ὅλα λόγια, δέν ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο, πρέπει νά συνεχίζεις, μόνο αὐτό ξέρω, ὅπου νά ναι τελειώνουν, τό ξέρω, τό νιώθω, μ' ἐγκαταλείπουν, εἶναι ἡ σιωπή, θά γίνει σιωπή, γιά μιά στιγμή, γιά κάμποσες στιγμές, ἢ θά ναι ἡ δική μου, αὐτή πού κρατάει, πού δέν κράτησε, πού κρατάει ἀκόμα, θά εἶμαι ἐγώ, πρέπει νά συνεχίζεις, δέν μπορῶ νά συνεχίσω, πρέπει νά συνεχίζεις, θά συνεχίσω, πρέπει νά λές λόγια, ὅσο ἀκόμα ὑπάρχουν, πρέπει νά λέγονται, ὥσπου νά μέ θρουν, ὥσπου νά μέ ποῦν, πρέπει νά συνεχίζεις, ἴσως ἔχει κιόλας γίνει, ἴσως μ' ἔχουν κιόλας πεῖ, ἴσως μ' ἔχουν κιόλας φέρει στό κατώφλι, στό κατώφλι τῆς δικιάς μου ἱστορίας, μπρός στήν πόρτα πού ἀνοίγει στή δικιά μου ἱστορία, αὐτό θά μ' ἐξέπληττε, ἄν ἀνοίγει, θά εἶμαι ἐγώ, θά εἶναι ἡ σιωπή, ἐκεῖ πού εἶμαι, δέν ξέρω, δέ θά μάθω ποτέ, μέσα στή σιωπή δέν ξέρεις, πρέπει νά συνεχίζεις, δέν μπορῶ νά συνεχίσω, θά συνεχίσω.

Πολλοί θαύμασαν τά καλά ἑλληνικά τῆς Ἀλεξάνδρας, θεωρώντας τα τεκμήριο τῆς καλῆς μετάφρασης. Τό κριτήριό τῆς ὀρθῆς γλώσσας εἶναι βάσιμο, ἀλλά ἡ ἔμφαση πού συχνά δίνεται, ὅταν κρίνουμε μεταφράσεις, στήν καλή γλώσσα, τά καλά ἑλληνικά, ἀφενός ὑποβάλλει τήν ἰδέα ὅτι λογοτεχνία ἴσον καλλιέ-

πεια (πράγμα ἀναληθές), ἀφετέρου παραβλέπει ἄλλες βασικότερες προϋποθέσεις τοῦ μεταφράζειν, ὅπως ἡ κατανόηση τοῦ κειμένου καί ἡ συνακόλουθη ἐρμηνεία. Ἄν οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀλεξάνδρας εἶναι λαμπρές, τοῦτο δέν ὀφείλεται στήν ἀσογῆ χρήση τῆς ἑλληνικῆς (αὐτό ἀπό μόνο του δέν ἀρκεῖ καί ἐνίοτε μπορεῖ καί νά μήν ἐνδείκνυται) ἀλλά στήν ἐντελή, βαθύτατη σύλληψη τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, πού ἀφορᾶ ὄχι μόνο στό νοηματικό του περιεχόμενο ἀλλά καί στόν θηματισμό του, τό ρυθμό, τή μουσική του. Αὐτά τά προαπαιτούμενα προϋποθέτουν μέ τή σειρά τους ἀπόσβεση τῆς προσωπικότητας τοῦ μεταφραστή καί νοήμονα εὐαισθησία. Ἔτσι ἡ Ἀλεξάνδρα μετέφραζε, τόν Σάμουελ Μπέκετ ἀλλά καί τόν Ζάν Ζάκ Ρουσῶ, τήν Τζέην Ὅστεν ἀλλά καί τόν Τζόζεφ Κόνραντ, τόν Ζάν Ζενέ ἀλλά καί τόν Φράνκ Ρόναν.

Θά τελειῶσω ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρα ἦταν καθαρῶσιμη μεταφράστρια. Ἡ μετάφραση ἦταν ἡ μοναδική τῆς "πνευματική" ἀπασχόληση, μέ αὐτή διακρίθηκε, καί, τό κυριότερο, ἐνῶ θά μπορούσε -αὐτό θά τό δεβαιώσουν ὅσοι τή γνώριζαν-, δέν θέλησε νά καλλιεργήσει ἄλλα εἶδη λόγου -ποίηση, πεζογραφία ἢ δοκίμιο-, γραφές στίς ὁποῖες ἐπιδίδονται ἐκ παραλλήλου ἄλλοι μεταφραστες. Δέν ἔγραφε κἀν προλόγους καί εἰσαγωγές στά ἔργα πού μετέφραζε, ὅπως κάνουμε οἱ περισσότεροι, ἐνῶ καί ἀποψη εἶχε καί γλωσσική ἐπιτηδειότητα γιά νά τή διατυπώσει. Ἦταν καθαρῶς μεταφράστρια καί αὐτή ἡ ἐπιλογή τῆς ἦταν συνειδητή, ἐξέφραζε μιά κριτική στάση.

Ὅταν ἄρχισε νά μεταφράζει στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ἡ μετάφραση ἐθεωρεῖτο ἀκόμη εἶδος ὑποδεέστερο, οἱ μεταφραστες χειρῶνακτες πού μεταφέρουν ὕλικά ἀπό τή μιά γλώσσα στήν ἄλλη. Ἐκτοτε κύλησε πολύ νερό στό αὐλάκι καί σήμερα ἡ μετάφραση διεκδικεῖ τά δικαιώματά της, τήν ἰσοτιμία της μέ τά εἶδη τῆς πρωτογενούς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς. Σέ αὐτό συνέβαλαν πολλοί παράγοντες - ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταφραστικῆς θεωρίας, ἡ ὀρθότερη ἀποτίμηση τῆς παιδευτικῆς σημασίας τῆς μετάφρασης καί τοῦ πρωταρχικοῦ ρόλου της στήν κίνηση τῶν ἰδεῶν καί τή διάπλαση τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν, τό αὐξημένο αἶσθημα εὐθύνης καί τό ὑψηλότερο αὐτοσυναίσθημα τῶν ἰδίων τῶν μεταφραστῶν, ἡ καλλιέργεια ἐνός μεταφραστικοῦ ἤθους, πού οἱ ἐκδότες ὀλομέν καί περισσότερο ὑποχρεώνονται νά ἐκτιμήσουν, οἱ μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις τῶν ἀναγνωστῶν. Σήμερα εἶμαστε σέ θέση νά ἰσχυριστοῦμε βασίμως ὅτι ἡ συμβολή τοῦ Ἄρη Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Παύλου Ζάννα ὡς μεταφραστῶν στά ἑλληνικά γράμματα εἶναι ἀνυπολόγιστη καί ὅπωςδήποτε μεγαλύτερη ἀπό τή συνεισφορά πολλῶν «πρωτοτύπων», ἰδιαίτερα σύγχρονων καί εὐπώλητων, λογοτεχνῶν. Σέ αὐτό τό πλαίσιο χωρστάμε στήν Ἀλεξάνδρα καί τήν οὐσία τοῦ πράγματος, τήν ἐξαιρετική δουλειά πού μᾶς ἄφησε, καί τήν ἀφορμή νά μιλήσουμε ἀπόψε γιά τή μετάφραση στό ὄνομά της.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ: «ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΡΑΪΣΜΟΥ ΣΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ»

Ένα έργο κλασικό για τή μελέτη τής νεοελληνικῆς ιδεολογίας

Βιβλιόραμα, 'Αθήνα 2003, σ. 165 (α' έκδ.: 'Ο Πολίτης, 'Αθήνα 1989)

τοῦ Στρατή Μπουρνάζου

Οι *Ίδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ* αποτελοῦν σήμερα ένα έργο κλασικό για τόν μελετητή ὄχι μόνο τοῦ Κοραῆ ἀλλά γενικότερα τής νεοελληνικῆς ιδεολογίας κατά τόν 19ο καί 20ό αἰώνα: κλασικό, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν τίτλο *Ίδεολογικές χρήσεις*. Πρόκειται, ὡς γνωστόν, για ὄρο πού εἰσηγήθηκε στά ἑλληνικά πράγματα ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ τό 1976, μέ ἀφετηρία τή διαμάχη Κορδάτου-Ζέβγου για τήν κοινωνική σημασία τής Ἐπανάστασης τοῦ 1821,¹ καί ἔκτοτε χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα. Πέραν τοῦ τίτλου ὅμως, τό ἀνά χεῖρας τομίδιο, παρά τό μικρό του μέγεθος, δικαιώνει πλήρως τόν χαρακτηρισμό «κλασικό»: ἐκτός ὄλων τῶν ἄλλων (εἰς βάθος γνώση τοῦ θέματος, ικανότητα συμπύκνωσης, ἀνατροπή παραδεδεγμένων ἀντιλήψεων, σαφήνεια καί ὠραία ἀνάπτυξη τοῦ θέματος) διαθέτει ἐκεῖνο πού συνιστᾶ λυδία λίθο για νά ἀποκληθεῖ ένα έργο κλασικό: πολύ γρήγορα ἀποτέλεσε σημεῖο ἀναφορᾶς μέ λίγα λόγια, μετά τήν κυκλοφορία του πολύ δύσκολα μπορεῖ νά πραγματευθεῖ κανεῖς παρόμοια θέματα προσπερνώντας το.

Ἵπενθυμίζω, ξεκινώντας, τό περιεχόμενο τής μελέτης. Οἱ *Ίδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ* ἐπικεντρώνονται σέ τρία –πολύ διαφορετικά μεταξύ τους καί πολύ καθοριστικά για τόν νεοελληνικό 20ό αἰώ-

να- ρεύματα (δημοτικισμός, μαρξισμός, ὀρθοδοξία) καί στόν ἐχθρικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετώπισαν, ἀπό διαφορετικές ἀφετηρίες τό καθένα, τόν Κοραῆ

1. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἡ ιδεολογική χρήση τής ἱστορίας», περ. Ἐντί, τχ. 46, 1976.

καί τό ἔργο του. Ἐντελῶς ἐπιγραμματικά, γιά τόν δημοτικισμό, ἰδίως τόν ψυχαρικό δημοτικισμό, ὁ μέγας διαφωτιστής εἶναι ὁ «κακοῦργος», ὁ ἀρχικαθαρευουσιάνος πού κατασκεύασε μιά τεχνητή γλώσσα, ἡ ὁποία καί βρίσκεται στή ρίζα ὅλης τῆς μετέπειτα πνευματικῆς κακοδαιμονίας τοῦ τόπου. Οἱ Ἕλληνες μαρξιστές θά καταλήξουν, μετά ἀπό ἀρκετές περιστροφές, νά θεωρήσουν τόν Κοραῖ ὡς τόν θεωρητικό τῶν κάθε εἶδους συμβιβασμῶν, πολιτικῶν καί πνευματικῶν, «ἐνάντια στό λαό καί τή λαϊκή ἀναγέννηση». Τέλος, μιά σειρά θρησκευτικά ρεύματα (ἄς συγκρατήσουμε τό ὄνομα τοῦ Ἰω. Ρωμανίδη ἀπό τοὺς παλαιότερους καί τοῦ Χρ. Γιανναρά ἀπό τοὺς ἐπιγόνους) τόν ἀντιμετωπίζουν ὡς «γραικύλο», πρωτοστάτη στήν εἰσαγωγή «φράγκικων» προτύπων καί ἰδεῶν, πού ἀλλοίωσαν τή νεοελληνική «ἰδιοπροσωπία» καί ὀρθόδοξη πολιτισμική ταυτότητα. Παράλληλα ὅμως, στοὺς κόλπους τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας ἐκδηλώνονται τάσεις πού προκρίνουν τή «λείανση» καί τήν ἐνσωμάτωση ἐνός ἐξωραϊσμένου Κοραῖ, ἀπό τόν ὁποῖο ἔχουν ἀφαιρεθεῖ οἱ ἀντικληρικαλιστικές αἰχμές, στό ἑλληνοχριστιανικό σύμπαν.

Μιά ἀπό τίς κύριες συνεισφορές τῆς παρούσας μελέτης εἶναι ἡ ἀξία της ὡς μεθοδολογικοῦ εργαλείου. Ὅπως κάθε σημαντικό ἔργο, οἱ Ἰδεολογικές χρήσεις μᾶς μαθαίνουν πολλά γιά τό θέμα τους, μᾶς μαθαίνουν ἐπίσης πολλά γιά διάφορα ὅμορα ζητήματα, ἀλλά μᾶς μαθαίνουν, ἐπιπροσθέτως, πῶς νά δουλεύουμε, μᾶς ὑποδεικνύουν ἕναν τρόπο ἔρευνας καθῶς καί ἕναν τρόπο ἔκθεσης τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας (αὐτά τά δύο, ὡς γνωστόν, ἐφάπτονται ἀλλά δέν ταυτίζονται). Ποιά εἶναι λοιπόν τά μεθοδολογικά κέρδη πού ἀποκομίζουμε ἀπό τήν παρούσα ἐργασία;

Ἡ μελέτη ἐξετάζει αὐτό πού, σέ ἄλλο λεξιλόγιο, θά ὀνομάζαμε προσλήψεις τοῦ κοραϊσμοῦ στήν Ἑλλάδα τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἐστιαζόμενος στά τρία μεγάλα ρεύματα πού προαναφέραμε, ὁ συγγραφέας διευκρινίζει ἐξαρχῆς ὅτι ἡ προσοχή του ἐντοπίζεται ὄχι στίς διαπιστώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀλλά στίς φωνές ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες «μπορεῖ νά μὴν ἀνταποκρίνονται στίς αὐστηρές προδιαγραφές τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, ἐμφανίζουν, ὅμως, τό ἐνιαῖο χαρακτηριστικό ὅτι μποροῦν νά ἐκφράζουν, καί ταυτόχρονα νά διαμορφώνουν, συλλογικά ρεύματα καί συλλογικές συνειδήσεις» (σ. 10). Ἀπαντᾶμε, ἐδῶ, ἕνα μόνιμο ἐνδιαφέρον τοῦ Φίλιππου Ἡλίου: τοὺς «πολλούς», τίς κανονικότητες, τίς συλλογικές νοοτροπίες – ἐνδιαφέρον πού ἐκδηλώνεται σέ πολλές μελέτες καί ἐρευνητικῆς του ζητήσεως: γιά τοὺς συνδρομητές τῶν βιβλίων, τίς κυκλοφορίες τῶν ἐντύπων, τίς ἰδεολογικές καί νοοτροπιακές σταθερές, τή διάδοση καί διάχυση τῶν ἰδεῶν.

Οἱ κυρίαρχες εἰκόνες καί ἀντιλήψεις γιά τόν Κο-

Ὁ Κοραῖς καί ὁ Ρήγας ὑποδυστάζουν τήν Ἑλλάδα.
Πίνακας σέ χαρτόνι τοῦ Θεόφιλου, 1911.

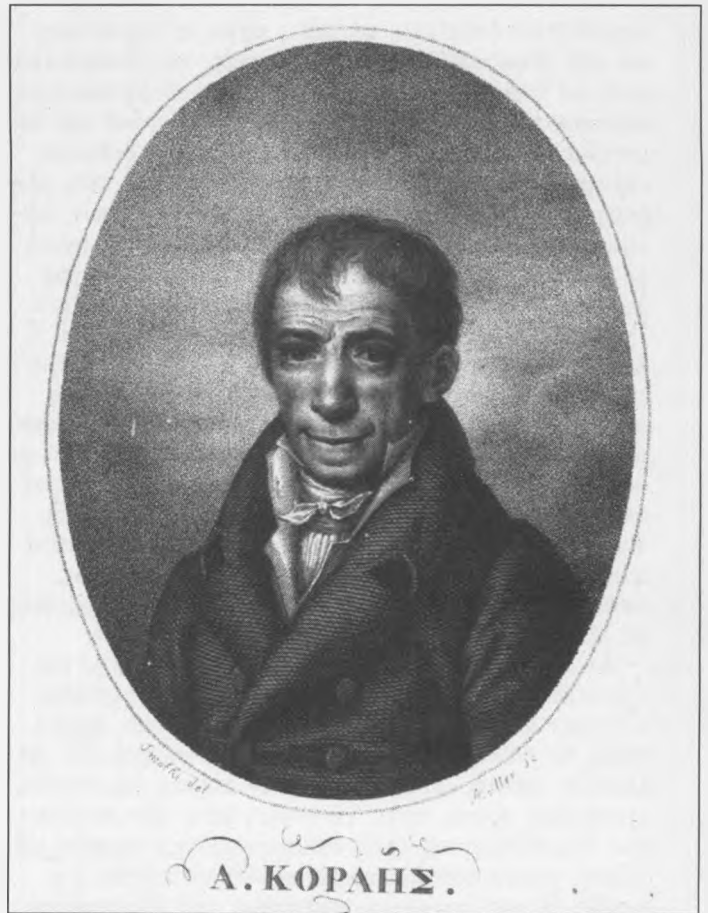
ραῖ καί τό ἔργο του διαμορφώνονται, ὅπως δείχνει ὁ μελετητής, ἐρήμην τοῦ βίου καί τοῦ ἔργου του, καί πολύ συχνά διαστρεβλώνοντάς τα πλήρως, βασιζόμενες σέ παραμορφωτικά στερεότυπα. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικά, τόν 20ό αἰῶνα, ἀπέναντι ἀπό τοὺς βασικούς ἀντιπάλους τοῦ κοραϊσμοῦ δέν βρίσκεται ὁ Κοραῖς, ἀλλά «ἕνα φάντασμα», «ἕνα διεστραμμένο εἶδωλο τοῦ Κοραῖ» (σ. 25), ἀφοῦ βασικές ἀντιλήψεις καί πιστεύω του (ὅπως ὁ ἀντιμοναρχισμός του, ἡ πίστη του στή δημοκρατική πολιτεία καί τήν ἰσονομία, ἡ αὐστηρή κριτική του στήν Ἐκκλησία, ὁ ριζοσπαστισμός του κ.ἄ.) ἀποσιωποῦνται πλήρως.

Οἱ ἀντιλήψεις περί τόν Κοραῖ μπορεῖ λοιπόν νά διαμορφώνονται ἐρήμην τοῦ ἴδιου καί τοῦ ἔργου του, δέν μποροῦν ὡστόσο νά μελετηθοῦν ἐρήμην τοῦ ἔργου τούτου, ὡς αὐτοτελῆ καί αὐτόνομα ἀντικείμενα. Ἀντιθέτως, ἡ μέριμνα πού διατρέχει ὅλη τή μελέτη εἶναι ὁ διαρκῆς συσχετισμός καί συνεξέταση τῶν προσλήψεων τοῦ κοραϊσμοῦ μέ δύο μεγάλα σύνολα:

πρώτον, μέ τά ἔργα, τίς ιδέες καί τίς ἀντιλήψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ καί, δεύτερον, μέ τίς πραγματικότητες τοῦ 20οῦ αἰώνα, τά συμφραζόμενα τοῦ καιροῦ τους. Καί μέσα ἀπό αὐτήν τή διπλή συσχέτιση μπορούμε νά κατανοήσουμε τίς χρήσεις καί καταχρήσεις, νά ἀνιχνεύσουμε τίς ιδεολογικές χρήσεις, νά ἀντιληφθοῦμε ἀνάγκες πού τίς ὑπαγόρευσαν καί τούς ῥόλους πού διαδραμάτισαν.

Ἔτσι, τό πρώτο καί μέγιστο μάθημα εἶναι ὅτι οἱ προσλήψεις, ἡ διαδρομή τῶν ιδεῶν δέν μπορούν νά μελετηθοῦν χωρίς συνεχῆ ἀναγωγή στίς πραγματικότητες. Στήν ἀκροτελεύτια περίοδο τῶν *Ἰδεολογικῶν χρήσεων τοῦ κοραϊσμοῦ*, αὐτό δηλώνεται ρητά: ὁ «λόγος περί ιστορίας», ἐκδοχή τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ καί ἡ «ιδεολογική χρήση», «δέν μπορεί νά ἀποκτήσει τήν ιστοριογραφική τοῦ νομιμοποίηση παρά μόνο στό μέτρο πού συνεξετάζεται μέ τά *realia* καί ὄντως ὄντα». Καί, μέσα ἀπό τή διαδικασία αὐτή, ἀναδεικνύεται διαρκῶς, στίς σελίδες τοῦ βιβλίου, ἡ ιστορικότητα τῶν ἐννοιῶν: «[...] *μιά χρονολογημένη, δηλαδή ιστορική ἀνάλυση*», γράφει κάπου, πολύ χαρακτηριστικά ὁ Φ. Ἡλιού (σ. 20). Ἡ χρονολογημένη αὐτή ἀνάλυση, μέ τή σειρά της, μάς ἀποκαλύπτει ὅλη τή συνθετότητα τῶν πραγμάτων στό ἐμπόλεμο πεδίο τῆς διαμάχης τῶν ιδεῶν καί τῶν ἐννοιῶν: τούς συσχετισμούς, τίς κρυσταλλώσεις, τίς ἀνατροπές, τίς συμμαχίες καί τά μέτωπα, τή σημασία τῆς πολεμικῆς χρήσης καί λειτουργίας τῶν ιδεῶν κ.ο.κ.

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης, ὅπως ἐπισημαίνει καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας (σ. 22), δέν ἀποτελεῖ ὁ Κοραῆς καί τό κοραϊκό ἔργο, ἀλλά ὁ κοραϊσμός καί ἡ νεοελληνική ιδεολογία. Παρά ταῦτα –κι αὐτό ἀξίζει τήν προσοχή μας– μέσα ἀπό τή μελέτη τοῦ κοραϊσμοῦ, τῆς εἰκόνας ἢ τῶν εἰκόνων πού διαμορφώθηκαν ιστορικά γιά τόν Κοραῆ ἀναδεικνύεται ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς, ὁ βίος καί τό ἔργο του. Πρόκειται γιά ἄμεση ἀπόρροια τοῦ τρόπου ἐργασίας: καθῶς, μέ συστηματικότητα καί ἐπιμονή ἀρχαιολόγου ἢ στρωματογράφου, ἀποκαθίστανται στήν ιστορικότητά τους τά διαδοχικά στρώματα πού ἔχουν ἐπικαθῆσει στό κοραϊκό ἔργο, καθῶς τά πρίσματα μέσα ἀπό τά ὁποῖα αὐτό ἔχει θεωρηθεῖ καί θεαθεῖ διανυγάζονται, φωτίζεται καί τό κοραϊκό ἔργο. Ὁ Φ. Ἡλιού, φυσικά, δέν συγγράφει, ἐν ἔτει 1983, τόν «Ἀληθινό Κοραῆ» ὡστόσο, τό κοραϊκό ἔργο, μέσα ἀπό τίς συνεχεῖς ἀναφορές καί συσχετίσεις, προβάλλει ζωντανό μπροστά μας. Καί αὐτό συντελεῖται, ὡς πρὸς τόν ἀναγνώστη, μέ ἕναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο: καθῶς τά τρία ρεύματα πού ἐξετάζονται (δημοτικισμός, μαρξισμός, ὀρθοδοξία) ὑπῆρξαν καθοριστικά γιά τόν νεοελληνικό 20ό αἰώνα, ἀποτελοῦν, σέ μεγάλο βαθμό, συστατικό μέρος τοῦ πνευματικοῦ ἀέρα πού ἀναπνέουμε μέχρι σήμερα: ἔτσι, οἱ ἀντιλήψεις καί οἱ θεωρήσεις ἀπέναντι στίς ὁποῖες ὁ ἀναγνώστης μαθαίνει νά στέκεται κριτικά κάθε ἄλλο παρά ἄγνωστες ἢ ξένες τοῦ εἶναι. Ἡ μεγάλη πλειονότητα, κατά τεκμήριο τουλάχιστον,

ΕΛΛΑΣ, ΤΗΝ ΣΗΝ ΕΙΚΟΝΑ ΑΘΑΝΑΤΟΝ ΟΡΑΝ ΒΟΥΛΟΜΕΝΗ, ΣΟΥ ΜΗ ΔΙΔΟΝΤΟΣ, ΟΜΜΑΣΙΝ ΕΛΛΗΝΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΥΦΗΡΠΑΣΕ.

ἀφιερῶθῃ τοῖς ἔλλησι

ἔχει ἀρδευθεῖ καί ἐπηρεαστεῖ ἀπό τά ρεύματα αὐτά, καί συνολικά καί ὡς πρὸς τήν ἀποψή της γιά τόν Κοραῆ.

Προχωρώντας σέ ὀρισμένα ἐπιμέρους ζητήματα, πιστεύω ὅτι βασικό στοιχεῖο τῆς ἐπιτυχίας τῆς μελέτης εἶναι ἡ ἐνδελεχῆς καί στέρεη γνώση τοῦ συγγραφέα.² Μιά γνώση πού φαίνεται, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἀπό τήν ἄνεση στήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ἀπό τήν ἀγάπη στή λεπτομέρεια μέ τίς μικρές ἀλλά καίριες παρατηρήσεις, ἀπό τόν πλοῦτο καί τή μεστότητα τῶν ὑπο-

2. Ἐς σημειῶθῃ ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα τόν Κοραῆ καί τόν κοραϊσμό, οἱ λογαριασμοί τοῦ Φίλιππου Ἡλιού εἶναι μακροχρόνιοι: ἐγκαινιάζονται τό 1953, ὅταν σέ ἡλικία 22 ἐτῶν ἐκδίδει τό *Ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ*. Ἀνέκδοτα καί ξεχασμένα γράμματα, καί συνεχίζονται μέχρι σήμερα.

σημειώσεων (δύσκολο, αλήθεια, έργο, οί σημειώσεις νά μήν είναι άπλώς διεκπεραιωτικές, νά ελαφρώνουν άντί νά βαραίνουν τό κείμενο!). Έτσι, ό προσεκτικός άναγνώστης έχει πολλά νά κερδίσει όχι μόνο για τά μεγάλα θέματα του βιβλίου, αλλά και για διάφορα «μικρά». Καί αυτό ισχύει τόσο στό επίπεδο των πληροφοριών (λ.χ., τίς πρώτες εμφανίσεις των όρων κοινωτισμός, σοσιαλισμός, σοσιαλιστής στή νεοελληνική γραμματεία: τή διπλογραφία του ονόματος Ζεΰγος-Ζέβγος: τή Δημοκρατία [δηλαδή τήν Πολιτεία] του Πλάτωνα πού εμφανίζεται στα πρώτα βιβλία του Γ. Σκληρού και του Γ. Κορδάτου), όσο και των παρατηρήσεων: λ.χ. για τίς έσωτερικές διαφοροποιήσεις στό στρατόπεδο του δημοτικισμού, ή τό πώς ό πρώτος ελληνικός μαρξισμός, παρά τό ότι άφομοιώνει μέ μάλλον άγνοο τρόπο ξένα δάνεια, οδηγεί σέ γόνιμες αναστατώσεις στό πνευματικό τοπίο τής χώρας: ή, τέλος, τίς θαυμάσιες (άλλά μόλις δύο) σελίδες όπου αναλύονται οί «βάνανυες, διαδοχικές μερικεύσεις, πού επέτρεψαν νά μετατραπεί ό άποκαλυμμένος θεός σέ είδος ελληνικό και όρθόδοξο» (σ. 130-131).

Άν επιμένω σέ κάτι πού μοιάζει άυτονόητο, τήν εύρυμάθεια ή, όρθότερα, τή σοφία του συγγραφέα, τό κάνω επειδή έχω τή γνώμη ότι, και στό σημείο αυτό, τό βιβλίο μπορεί νά άποτελέσει οδηγό. Τά τελευταία χρόνια, σέ εργασίες νέων κυρίως μελετητών, συναντάμε συχνά, κατά τή γνώμη μου, τόν συνδυασμό υπερέαλλουσας (και κακοχωνεμένης) θεωρίας μέ έλλιπή γνώση του αντικειμένου. Τό νά προβεί λ.χ. κανείς σέ μία φουκωική άνάγνωση του Γεωπονικού ή τής Άκολουθίας του Σπανού μπορεί ίσως (όχι πάντως κατ' άνάγκη) νά συνιστά ένδιαφέρον έγχειρημα, μέ έναν όμως, άπολύτως άπαραίτητο, όρο: νά μή γίνεται έρήμην του κειμένου και των κειμένων, νά στηρίζεται σέ καλή γνώση όχι μόνο τής θεωρίας (πού και αυτή ένίστε ελείπει), αλλά, πρώτιστα, του έκάστοτε Άγαπίου Λάνδου, Σπανού κ.ο.κ., τής παράδοσής τους, των συμφραζόμενων, των νοητικών και ιστορικών τους προϋποθέσεων.

Οί Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού άποτελοϋν, επίσης, μάθημα γραφής. Δέν επιθυμώ νά εγγίξω τήν άπόλυτη κοινοτυπία εκθειάζοντας τίς άρετές του ύφους του Φ. Ηλιού, αλλά θά ήθελα νά καταθέσω μία έντύπωσή μου: ή χαρά πού αισθάνεται ό άναγνώστης διαβάζοντας αυτό τό ώραίο κείμενο πηγάζει, έν πολλοίς, από τή χαρά πού αισθανόταν ό συγγραφέας του όταν συνελάμβανε τίς ιδέες του και τίς έριχνε στό χαρτί, εκείνη τή δυνατή χαρά πού προσφέρουν οί άνακαλύψεις και κατακτήσεις του πνεύματος. Ό συγγραφέας, επιπροσθέτως, γνωρίζει νά χειρίζεται τίς πιό διαφορετικές πηγές (άπό τά φύλλα του Νομιά και τής Άμάλλειας Σμύρνης μέχρι τό Προδομένο Είκοσιένα ή τό Χαριστέιον Σεραφείμ Τίκα και τά άρθρα του Ίω. Ρωμανίδη) και αυτή ή άνάμειξη και ενχέρεια κίνησης σέ τόσο διαφορετικά πεδία του προσφέρει, νομίζω, μία άληθινή διασκέδα-

ση. Καί, όσο τόν ξέρω, δέν μπορώ νά φανταστώ ότι δέν ύπομειδιά, τουλάχιστον, όταν στό Εύρετήριο άποδελτιώνει τίς λέξεις «πίθηκοι» δίπλα στα λήμματα «πίστη θρησκευτική» και «Πλάτωνας», ή από τήν παράταξη των λημμάτων «όρθολογισμός», «ούμανισμός», «ούραγκουτάγκοι», «ούτοπικοί σοσιαλιστές», «όχλοκρατική μερίς».

Άφορμώμενος από τό εύρος των πηγών πού κινητοποιεί ό Φ. Ηλιού, θά ήθελα ακόμη νά έπισημάνω ότι αξιοποιεί, ιδίως στό τέταρτο κεφάλαιο («Ό μυωπικός άλλοιθωρισμός»), τεκμήρια πού είτε θεωρούνται συνήθως γραφικά είτε θεολογικοθρησκευτικές πραγματείες και, ως εκ τούτου, δέν έχουν τύχει τής προσοχής των ιστορικών: λ.χ. τήν έφημερίδα Όρθόδοξος Τύπος, τά φιλοχουντικά περί παιδείας συγγράμματα του Έπ. Τζουβέλη, αλλά και τά πονήματα του Παν. Χρήστου, του Γ. Μεταλληνού και του Χρ. Γιανναρά. Είναι και αυτό, πιστεύω, άπόρροια τής έπιλογής του νά ασχοληθεί μέ τίς φωνές πού δέν πληροϋν άυστηρά τίς προδιαγραφές του έπιστημονικού λόγου. Όχι μόνο γιατί, όπως έπισημαίνει, οί έξαιρέσεις επιτρέπουν στον ιστορικό νά ελέγξει τίς κανονικότητες και νά άνιχνεύσει τάσεις πού διεγράψαν μία σύντομη τροχιά (σ. 12), αλλά και γιατί πολλές φορές τέτοια έντυπα μάς άποκαλύπτουν ένα εύρος πού δέν ύποψιαζόμαστε. Ό Φίλιππος Ηλιού μάς έχει άποδείξει επανειλημμένα τή μαεστρία του όχι μόνο στή χρήση αλλά και στον έντοπισμό τέτοιων τεκμηρίων. Σέ κάποια, μή δημοσιευμένη, όμιλία του περί αρχείων μιλάει, άλλωστε, για τήν περιφέρη «όμάδα των ρακοςυλλεκτών» του, ή όποια περιέρχεται, νύκτωρ, τίς όδούς και τίς ρύμες τής πόλεως, συλλέγουσα, πάσης φύσεως φυλλάδια, τρυκάκια, άφίσες και άλλα πράγματα χρήσιμα τοίς ανθρώποις.³

Ό Φ. Ηλιού, στίς σελίδες τής μελέτης, μάς δείχνει έμπρακτα πώς έννοεί και αξιοποιεί τόν όρο «ιδεολογικές χρήσεις». Στο σύντομο Υστερόγραφο, πού προσέθεσε στήν παρούσα έκδοση, ώθούμενος φαντάζομαι από τήν κατάχρηση του όρου τά τελευταία χρόνια, αισθάνεται τήν άνάγκη νά προβεί σέ όρισμένες διευ-

3. Δέν έχω καμιά άμφιβολία για τήν ύπαρξη τής ομάδας, πιστεύω όμως ότι είναι άυστηρά μονομελής, άπαρτιζόμενη από τόν έξής έναν, τόν συγγραφέα των Ιδεολογικών χρήσεων. Βέβαια, αυτός θά συνεργάζεται μέ τούς συγγραφείς παραπλήσιων βιβλίων, όπως λ.χ. Κοινωνικοί άγώνες και Διαφωτισμός ή «Τύφλωσον Κύριε τόν Λαόν Σου», ένίστε θά προσφύγει για βοήθεια στον πρόεδρο των ΑΣΚΙ, ενώ εικάζω ότι τά έτη 2000-2002 διατηρούσε στενή συνεργασία μέ τόν τότε πρόεδρο του Δ.Σ. τής Αύγής.

κρινίσεις. Κάνει λοιπόν μιά τριπλή διάκριση. Έχουμε, πρώτον, τήν ιστοριογραφία ή όποια «προσπαθεῖ νά συλλάβει», «μέ τή μέγιστη δυνατή αντικειμενικότητα, τούς μηχανισμούς πού διέπουν τή λειτουργία συγκεκριμένων κοινωνικῶν σχηματισμῶν» δεύτερον, τήν ιστοριογραφική πρακτική «μέ τίς ἐγγενείς ιδεολογικές λειτουργίες της» καί, τρίτον, τήν ιδεολογική χρήση τῆς ιστορίας, ή όποια «νοεῖται ὡς παραποιημένη ἀνακατασκευή τῆς ιστορίας ἀπό μεταγενέστερους, οἱ όποιοι ἐπιζητοῦν νά στηρίξουν τή συλλογιστική τους καί στά σχήματά τους στήν λίγο-πολύ, συνειδητή ἀγνόηση ή στή βάνωση μετατροπή ἐπαληθεύσιμων –δηλαδή, δυνάμενων νά ἐπαληθευθοῦν στήν ἐποχή τοῦ κάθε ιστορικοῦ– κοινωνικῶν καταστάσεων, προκειμένου νά ὑπηρετηθεῖ ή ἐσωτερική συνοχή καί ή προγραμματική ἐπιδίωξη συγκεκριμένων, κάθε φορά, κοινωνικῶν ομάδων».

Δέν ξέρω ἂν οἱ σελίδες τοῦ Ὑστερόγραφου, ἀντί γιά τρεῖς, θά ἔπρεπε νά εἶναι δεκατρεῖς, εἴκοσι τρεῖς ή τριάντα τρεῖς, αἰσθάνομαι ὅμως ὅτι ὅσο περισσότερες τόσο μεγαλύτερο θά ἦταν καί τό ὄφελος τοῦ ἀναγνώστη, ἀπό μιά θεωρητική ἐκθεση καί συζήτηση τῶν προϋποθέσεων, τῶν ἐφαρμογῶν καί, ἰδίως, τῶν δυσκολιῶν τῆς ἐννοίας. Κι αὐτό ἐπειδή πιστεύω ὅτι ή «ιδεολογική χρήση», ὡς ἐργαλεῖο, ἀποδεικνύεται χρήσιμη καί λειτουργική, καί σίγουρα γονιμότερη ἀπό τήν ὑπόθεση ὅτι ὅλες οἱ χρήσεις εἶναι αὐτόχρη-

μα ιδεολογικές, ἀφοῦ ή ιδεολογία ἐνυπάρχει α priori σέ κάθε ιστοριογραφικό ἐγχείρημα καί κάθε ιστορικό. Ἄν ὅμως στήν περίπτωση λ.χ. τῶν σοβιετικῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν ἔχουμε ἕνα καταφανές παράδειγμα ιδεολογικῆς χρήσης, ἄλλες φορές, ὅπως ἐπισημαίνει καί ὁ ἴδιος ὁ Φ. Ἡλιοῦ, τά ὄρια δέν εἶναι εὐδιάκριτα. Γι' αὐτές λοιπόν τίς μεταιχμακές, καί ἐξόχως ἐνδιαφέρουσες, περιπτώσεις, ὅπου τά ὄρια ἠθελημένης καί ἀθελήτης παραποίησης, συνειδητῆς καί ἀσυνειδητῆς στρέβλωσης συμφύρονται, θά εἶχε ἰδιαίτερη ἀξία νά παρακολουθοῦσαμε τίς σκέψεις τοῦ συγγραφέα.

Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ συνδυάζει ἐπάξια δύο παραδόσεις: ἀφενός τήν παράδοση τῆς λογισοῦνης καί τῆς εὐρυμάθειας, καί ἀφετέρου τήν παράδοση τῆς κριτικῆς σκέψης καί ἀμφισβήτησης. Τά εὐτυχή ἀποτελέσματα τούτης τῆς δύσκολης καί δυσκολόδρετης συζήτησης, τά γεύεται, ὡς ὄριμους καρπούς, ὁ ἀναγνώστης του ἐν λόγω βιβλίῳ. Καί, ὅπως ὅλα τά πραγματικά καλά βιβλία, δέν ὀδηγεῖ στόν κορεσμό, ἀλλά ἀνοίγει τήν ὄρεξη, διευρύνοντας καί ὀξύνοντας τά διαφέροντα, τίς ἀπορίες καί τούς ὀρίζοντες αὐτοῦ πού τό διαβάσει. Καί, ὡς ἐκ τούτου, γεννᾷ ἕνα ἐπιτακτικό πρὸς τόν συγγραφέα αἴτημα: νά μᾶς χαρίσει καί ἄλλα, ἀνάλογα, ἀναγνώσματα.

Η ΑΥΓΗ

ΠΑΡΤΕ ΤΗΝ ΑΥΓΗ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΑΣ

- Καθημερινή, ἐγκυρη ενημέρωση, πολιτικές αναλύσεις.
- Πλούσιο κοινωνικό ρεπορτάζ, ηφωνή των κοινωνικῶν κινημάτων.
- Η δράση της Αριστεράς.
- Κάθε Σάββατο πλούσιο ρεπορτάζ για διεθνή θέματα, καθώς και παρουσίαση του διεθνούς Τύπου.
- Τετρασέλιδο για το βιβλίο κάθε Κυριακή.
- Κινηματογραφική κριτική, θέατρο, μουσική, τέχνες.
- Αναλύσεις για τα θέματα του καιρού μας στα «Ενθέματα» κάθε Κυριακή.

- Γραφτείτε συνδρομητές στην *Αυγή*.
- Η *Αυγή* στο σπίτι σας, κάθε μέρα, και Κυριακή, το πρωί στις 7 με ειδικό Ταχυδρομείο. Ισχύει μόνον εντός Λεκανοπεδίου (όχι για την επαρχία).
- Για να γραφτείτε μπορείτε να απευθυνθείτε στο τμήμα Συνδρομών της εφημερίδας, Αγίου Κωνσταντίνου 12, ΑΘΗΝΑ, τηλ.: 010-5231831, FAX: 010-5231822, E-mail, editors@avgi.gr.
- Ετήσια συνδρομή: 290 €. Εξάμηνη συνδρομή: 150 €

Με τη συνδρομή σας ενισχύετε την εφημερίδα
της Ανανεωτικής Αριστεράς

Κι εσὺ καθ' αὐγή με την ΑΥΓΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ Η. ΧΑΡΗΣ: «Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη»

Έκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003, σελ. 532.

του Παντελή Μπουκάλα

Οταν μετέχουμε στην παρουσίαση του βιβλίου ενός φίλου, ως όμιλητές ή ως ακροατές, μετέχουμε στη γιορτή του· δεν χωριζόμαστε καν σε όμιλητές και ακροατές, γιατί όλοι έχουμε έτοιμο από καιρό τον καλό τό λόγο για να τον πούμε, δίκαιο κι από καρδιάς· απλώς κάποιοι κερδίζουν τό προνόμιο να πουν δημόσια αυτό που όλοι λέμε στις παρέες μας. Μοιραζόμαστε λοιπόν τή χαρά του φίλου, νιώθουμε όλοι τήν ίδια συγκίνηση, που ώρες ώρες καταλήγει να μās έμποδίζει να πούμε όσα θέλουμε, όπως τό θέλουμε. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, τά καλοσιδερωμένα λόγια, τά κολλαριστά, δεν είναι απλώς άχαρα και περιττά· είναι άδικα.

Ο Γιάννης Χάρης, λοιπόν, είναι φίλος μου και φίλος σας. Και σήμερα γιορτάζει, μās και μέσα στους τόσους Αι-Γιάννηδες, δεν μπορεί, θά ύπάρχει κι ο Αϊ-Γιάννης ο Διορθωτής, ή τέλος πάντων ο άποκεφαλιστής των λαθών και των άμαρτημάτων ήμων. Πρέπει ως εκ τούτου να τον πολυχρονίσουμε ή να τον... πολυτομίσουμε, να του εύχηθούμε δηλαδή πολλούς τόμους σάν κι αυτόν που επιτέλους έτοιμάσε και μās πρόσφερε. Να τον πολυτονίσουμε πάντως, μάλλον δεν θά μās τό έπέτρεπε, καθότι μονοτονικός εκ πεποιθήσεως αυτός.

Αλλά πριν του πούμε τον καλό μας τό λόγο, πρέπει να τον ψέξουμε. Να τον ψέξουμε που άργοπόρησε τόσο πολύ να καταπιαστεί με τό συστηματικό δημόσιο γράψιμο. "Ωσπου να άποφασίσει να ξανοιχτεί

στά «Μικρά Γλωσσικά», στά σαββατιάτικα «Πρόσωπα» των Νέων, και να συμμορφωθεί με τους όρους και τά όρια τής τακτικής γραφής, έπιδιδόταν στο άντάρτικο, πότε στον Πολίτη και πότε στο Αντί. Ίδέες είχε, και μάλιστα κάθε άλλο παρά συμβατικές, αίσθημα είχε, χιούμορ είχε, γλώσσα είχε, θυμό είχε, έμμονές είχε –γιατί λοιπόν έπρεπε να περιμένει, κι εμείς μαζί του, χρόνια και χρόνια, ώσπου να μās δώσει ό,τι τώρα μās δωρίζει, ζωηρό, εύθύβολο, χαριτωμένο αλλά και αύστηρό, με έπιστημονικότητα πλήρως αναντίστοιχη, εύτυχώς από μιά άποψη, των διπλωμάτων του;

Ας όψεται ή κάποια δημοφοβία του, για να μην πω άκνηρία, όποτε για να τον ήρεμήσω θά έπρεπε να τον χαρακτηρίσω «ότρηρό» και όχι «άκνηρό», και τότε θά άρπαζε πεντέξι τόμους του Δημητράκου και θά τους πέταγε καταπάνω μου πριν προλάβω να του εξηγήσω ότι μιά χαρά λέξη είναι ή λέξη ότρηρός, ένα χρησιμότερο «τρία σε ένα» είναι, άφοϋ σημαίνει και δραστήριος και εύστροφος και πρόθυμος. Ωστόσο, είπα ήδη τήν κρίσιμη λέξη: έμμονές. Δίχως αυτές δεν γίνεται ή γραφή, ή δημόσια έννοω γραφή, ή πολιτική· δίχως αυτές δυσκολεύεται να όρίσεις τό πεδίο σου, να αναγνωρίσεις τους αντιπάλους σου, και κυρίως να συνεχίσεις όταν όλα σε ζορίζουν να σωπάσεις ή να ψευτίσεις. Αλλά πριν από τήν έμμονή είναι ή ύπομονή και ή επιμονή: να άποδελτιώνεις με φρόνημα άσκητικό όσα δημοσιεύματα άφορούν τήν περιπέτεια τής γλώσσας κι όσα πάσχουν γλωσσικά, να ταξινομείς τά εύρήματά σου, να άναζητείς τό μόνο πίσω από τό περιστασιακό και τό ιδεολογηματικό πίσω από τό έπιστημονικοφανές, να πολεμάς για

* Όμιλία στην παρουσίαση του βιβλίου *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*, Θέατρο του Νέου Κόσμου, 1.12.2003.

τις απόψεις σου ακόμα κι όταν σε πικραίνει ή αίσθηση ότι είχε δίκιο εκείνος ο ματαιολόγος ο Έκκλησιαστής, ή αίσθηση δηλαδή ότι και στο γλωσσικό, όσα κι αν ειπωθούν, οι αγκυλώσεις δεν θα θεραπευτούν, κι ο καθγός θα ξεκινάει πάντοτε από την αρχή, ίσως επειδή συντελείται μεταξύ ιδεολογικώς βαρικών.

Πρίν κι από αυτά όμως είναι οι συστάσεις, χρειαζόμενες, έστω κι αν είμαστε φίλοι ανάμεσα σε φίλους. Έγραφε λοιπόν ένας τέτοιος φίλος, ο Άγγελος Έλεφάντης, στον *Πολίτη*, στο τεύχος 90-91, τον Ιούλιο-Αύγουστο 2001 – και νά πω έδω τό απολύτως περιττό, ότι δεν τόν τσιτάρω για νά λουφάρω έκατό ή και διακόσιες λέξεις παρά γιατί νιώθω ακατανίκητη τήν ανάγκη του συναισθηματικού δεσμού, του «άνήκειν», πού θά έλεγαν και οι φιλοσοφότεροι έξ ύμών γερά, άρα λευκαίνει κι ή μήμη μου και ή αγάπη μου, και γίνεται μεροληπτική, συγχωρήστε με. Έκει άλλωστε, στον *Πολίτη*, δευτερογενήθηκα κι έγω, λίγο πρίν – λίγο μετά τόν Γιάννη, χονδρικώς τό ίδιο αίσθημα μειονεξίας μοιραστήκαμε: ο δλάχος, έγω δηλαδή, πού έγινε οδοντίατρος για νά γίνει διορθωτής – ο άπανεπιστημίωτος, ο Γιάννης δηλαδή, πού έγινε διορθωτής των πανεπιστημιακών... Λέει λοιπόν ο Άγγελος Έλεφάντης:

«Ο Γιάννης Χάρης είναι έπιμελητής εκδόσεων, διορθωτής και μεταφραστής. Διετέλεσε διορθωτής αξιόσεων και του *Πολίτη* στά πρώτα 12 τεύχη του περιοδικού, τό 1976-77, όταν και ο ίδιος άρχιζε τή σταδιοδρομία του πάνω στό μαρτύριο των γραμμάτων, των λέξεων και των φράσεων (άρα και των νοημάτων). Μάθαμε πολλά άπ' αυτόν και συνεχίζουμε νά μαθαίνουμε. Από τότε πού κυκλοφόρησαν τά «Πρόσωπα» των *Νέων*, ο Γιάννης Χάρης, κάθε δεκαπέντε μέρες, από τή στήλη του «Μικρά Γλωσσικά» διδάσκει. Διδάσκει γραμματική και συντακτικό. Κρίνει τίς άπειρες γλωσσικές παρεκτροπές, κείμενα άνελληγιστα και μαργαριθοβριθή, δείχνει ασάφειες, σολοικισμούς, χοντρές ασυνταξίες, προχειρότητες, έπισημαίνει πλείστα όσα μή έξελληνισμένα γλωσσικά δάνεια (χονδροειδείς γαλλισμοί και αγγλισμοί), τά τραγελαφικά στά όποια καταλήγει τόσο συχνά ο λόγος των έφημερίδων, του κράτους, τής ακαδημαϊκής κοινότητας και των διβλίων. Απορρίπτει βαρύγδουπες «θεωρίες», ιδεολογίες δηλαδή, περί λεξιπενίας και περί γλωσσικού ζητήματος. Προτιμά νά μιλά για προβλήματα πού έχουμε στή γλώσσα μας και μέ τή γλώσσα μας, προβλήματα πού μάς κληροδότησε ή ιστορία και πολλαπλασίασε ή άπαιδευσία, οι έμμονές νεοκαθαρευουσιάνων αλλά και δογματικών νεοδημοτικιστών. Και καταπιάνεται μέ άπορίες, γιατί δεν είναι όλα λυμένα και τακτοποιημένα άπαξ και διά παντός. Η ζωή και ή ζωή τής γλώσσας τά άνακατώ-

νουν συνεχώς τά πράγματα και τά λόγια. Έπισημαίνω τίς μεγάλες άρετές των «Μικρών Γλωσσικών» του Γιάννη Χάρη όχι για νά πω έναν καλό λόγο σε παλιό συνεργάτη και φίλο αλλά γιατί τά γραπτά του είναι χρήσιμα. Μέ ώφέλεια θά τά έπισκεπτόταν ο οίσοσήποτε. Διότι αν άποφεύγονταν αυτά τά άπειρα γλωσσικά όλισθήματα, ο δημόσιος λόγος θά ήταν σαφέστερος και πιό ευανάγνωστος».

Πόσο πίσω είναι τό γενέθλιο 1976 στό όποιο αναφέρεται ο Άγγελος Έλεφάντης; Έναν αιώνα, μπορεί και δύο, μέ τόσα «μετά» του «μετά» πού έπήλθαν, ή νομίζουμε ότι έπήλθαν, και κυρίως, κυριότατα, μέ τούς τόσους άπόντες μέ τήν τιμή των όποιων τήν άτίμητη μετράμε έκτοτε τή δική μας παρουσία. Τω καιρō εκείνω, λοιπόν, για νά άλαφρύνω τό βαρύ πού δεν άλαφρώνεται, όταν άρχιζα κι έγώ νά μαθαίνω τά σημαδάκια τής διόρθωσης μέ τήν καθοδήγηση του Δήμου Μαυρομάτη πού θά μάς βλέπει τώρα από ψηλά και θά στρίβει τίς μουστάκες του όλο χαρούμενη ειρωνεία, ο Γιάννης Χάρης, κι όχι μονάχα αυτός, ήταν στήν ψυχαρική φάση του δημοτικισμού. Μάρτυς μου ή *Άλληλογραφία* του Κάρλ Μάρξ και του Φρήντριχ Ένγκελς, στίς εκδόσεις του Όλκοϋ. Οι δύο πατριάρχες δρέθηκαν νά μιλάνε, εξαιτίας του μεταφραστή-έπιμελητή τους, σε μιά γλώσσα πού θά άναγκαζε τόν Ψυχάρη νά ξουριστεί και νά κουρευτεί γουλί, για νά μήν τόν πούνε μαλλιαρό.

Τό θυμίζω αυτό όχι για νά κακολογήσω τόν φίλο μας αλλά για νά σημειώσω τό αυτονόητο πού δεν είναι πάντοτε αυτονόητο: είμαστε ή ηλικία των έμμονών μας, είμαστε ή εξέλιξη των έμμονών μας. Ούτε ο Γιάννης ούτε κανένας άλλος έμεινε «κολλημένος μέ τήν μπάλα», πού λέει ή διαφήμιση, κολλημένος μέ τίς απόψεις του για τή γλώσσα. Τή δημοτική, τή γλώσσα δηλαδή, τή μάθαμε, και συνεχίζουμε νά τή μαθαίνουμε, λέξη τή λέξη, άπορία τήν άπορία, γαμοσταυρίδι τό γαμοσταυρίδι, ανακάλυψη τήν ανακάλυψη. Δεν ήταν έτοιμοπαράδοτη, όριστική, πηγμένη και ληγμένη. Φτιαχνόταν, επειδή συνεχίσαμε νά τή φτιάχνουμε – επειδή συνεχίσαμε νά έχουμε άπορίες, όλοι μας, οι γραφιάδες, λογοτέχνες, έπιστήμονες, πολιτικοί σχολιαστές, οι διορθωτές, οι έπιμελητές, και οι διορθωτές πού γίναμε γραφιάδες.

Πορευόμασταν και έξακολουθούμε νά πορευόμαστε πελαγωμένοι μέσα στίς άντιφάσεις των λεξικών, τέτοιες άντιφάσεις, πού για νά άποφύγει κανείς τό τρίλημμα πώς στά κομμάτια γράφεται τελικά ο ξυπόλυτος, μέ δύο ύψιλον, μέ ύψιλον και ήτα ή μέ γιώτα και ήτα, φτάνει συγχυσμένος νά έπιλέξει είτε τήν κάποια καθαρεύουσα, και νά γράψει «άνυπόδητος», είτε τήν περίφραση και νά γράψει «ό μή ποδεμένος». Θά πείτε, δεν χάθηκε ο κόσμος για τό πώς γράφεται ο ξυπόλυτος. Προφανώς δεν χάθηκε, μολονότι ξερούμε από τίς άναπαραστάσεις ότι και ο θεός όταν έφτιαχνε τόν κόσμο, ξυπόλυτος ήταν, άρα κά-

πως πρέπει νά τόν φανταστοῦμε, κάπως ὀρθογραφημένο δηλαδή, γιά μήν πέσει τό στερέωμα καί μᾶς πλακῶσει.

Ὁ διορθωτής, λοιπόν, καί ὁ ἐπιμελητής εἶναι ἕνα πλάσμα ἀπολύτως χρειαζούμενο καί ἐντελῶς περιττό. Ἐντελῶς περιττές φαίνονται ὠρες ὠρες καί οἱ γνώσεις του, χρήσιμες μόνο γιά τό «Θέλεις νά γίνεις ἑκατομμυριούχος;» σέ φιλολογικότερη ἐκδοχή. Ξέρει ἄς ποῦμε ὅτι ὑπάρχουν τριῶν λογιῶν ἐξαρτίσεις, ἡ μιά μέ ἦτα, ἡ ἄλλη μέ ὕψιλον, ἡ τρίτη καί πιό σπάνια μέ γιώτα. Ἀλλά καί πού τό ξέρει κι αὐτό κι ἄλλα πολλά, δέν μπορεῖ νά κόψει τήν ἐξάρτησή του ἀπό τήν ἀκατανίκητη οὐσία πού λέγεται ἀμφιβολίνη. Ποτέ δέν εἶναι οἶγουρος, καί πάντως λιγότερο οἶγουρος εἶναι ὅταν προσποιεῖται πῶς εἶναι ἀπολύτως βέβαιος. Ποτέ δέν κοιμᾶται ἤσυχος, γιατί ξέρει ὅτι ὁ διαβόητος δαίμονας δουλεύει ὑπερωριακῶς κι ἡ οὐρία του μετριέται μέ τά μίλια, ὄχι μέ τίς σπιθαμές, ἄρα μπορεῖ νά τρυπῶσει παντοῦ. Σύν τοῖς ἄλλοις, παίζει τό ρόλο τῆς κι ἐκείνη ἡ παλιά σύγχυση: τά σωστά ἀποδίδονται πάντοτε στόν συγγραφέα, ἀκόμα κι ἂν παρέδωσε τραυλό χειρόγραφο· γιά τά λάθη καταγγέλλεται ὁ διορθωτής, ἀκόμα κι ὅταν δέν πρόκειται γιά λάθη ἀλλά γιά ὀρθογραφικές ἰδιορρυθμίες τοῦ συγγραφέα, δεδομένου ὅτι στήν ἀνοικτή Δημοκρατία τῆς Γλώσσας συνωστιζόμαστε μερικές χιλιάδες αὐτοκράτορες κι ἄλλοι τόσοι νομοθέτες.

Εἶναι μιά μανία ἡ διόρθωση – ἄλλιῶς δέν ἀξίζει νά τήν ἀναλάβεις, ἐπαγγελματικά. Εἶναι μιά μανία σάν κι αὐτή πού ὀδήγησε τόν Γιάννη, ὅπως μᾶς λέει στόν πρόλόγο του, νά διορθῶναι τόν κατάλογο τῶν ἐστιατορίων –γιατί ὅσο νά 'ναί ἕνας «σολωμός» μέ ὠμέγα δέν κατεβαίνει πανάθεμά τον μέ τίποτε, ὅσο νόστιμος κι ἂν φημολογεῖται–, κι ὀδήγησε κι ἐμένα, τό ἔνδοξο 1979, νά ζητάω ἀπό ἕναν ὑψηλότατο φίλο καί συμφοιτητή μου νά μέ σηκώσει στήν πλάτη του γιά νά διορθώσω τήν ἀνορθόγραφη ταμπέλα ἐνός περιπτέρου στήν Ἀλεξάνδρα. Τότε κυκλοφορούσαμε ὅλοι μέ ἕναν χοντρό μαῦρο μαρκαδόρο στήν τσέπη τοῦ τζάκετ, γιά νά διορθώνουμε πάραυτα καί ἐπιτοπίως, ἄρα κατά φαντασίαν, ὅλα τά στραβά τοῦ κόσμου.

Δέν ἔχω τήν πρόθεση νά ψάλω τόν ἀχρείαστο ὕμνο τοῦ διορθωτῆ, ἀλλά, μιλώντας γιά τόν Γιάννη καί γιά τό βιβλίο του, δέν μπορῶ παρά νά μιλήσω γιά τήν διόρθωση καί γιά τήν ἐπιμέλεια, δηλαδή γιά τό καθεστῶς τῆς διαρκοῦς ἀμφιβολίας. Αὐτό ἀκριβῶς τό καθεστῶς τῆς ἀνασφάλειας, ἐνός συνεχοῦς πέραδῶθε στή μορφή τῶν λέξεων (καί ἡ μορφή πού ἀποφασίζεται, τό ξέρουμε πιά, δέν ἀποφασίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν καθαρῆ ἐπιστήμη παρά καί ἀπό τήν κιβδηλοποιῶ ἰδεολογία), αὐτή ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι ἕνα παιγνίδι ἐσαεῖ ἀνοικτό, πού ἄρχισε πολύ πρὶν ἀπό μᾶς καί θά συνεχιστεῖ ἐρήμην μας, ὀδήγησε τόν Γιάννη Χάρη, καί κάμποσους ἄλλους τοῦ σιναφιῶ τῶν διορθωτοεπιμελητῶν, στή διαρκή

ἀνάγνωση καί μελέτη τῶν γραφῶν, μιά ἀνάγνωση πού ὅσα προβλήματα θεραπεύει, ἄλλα τόσα προξενεῖ. Τά ὕψιλον καί τά γιώτα, τά ὄμικρον καί τά ὠμέγα, ἂν ἔχεις τό σκουλήκι –κι ὁ Γιάννης τό ἔχει– δέν θ' ἀργήσουν νά σέ φέρουν στό ζουμί τῆς γλώσσας, στήν ἱστορία τῆς, στήν ἱστορία τῶν παθῶν πού φούντωσαν ἐν ὀνόματι τῆς– καί τί ἱστορία: αἵματος.

Γιά πάθη μᾶς μιλάει, λοιπόν, μέ πάθος ὁ Γιάννης Χάρης στό βιβλίο του, ἕνα πράγματι ἐνιαῖο κείμενο, ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος του, ἀπαρτισμένο ἀπό ἐπιφυλλίδες του πού δημοσιεύτηκαν ἀπό τόν Μάρτιο τοῦ 1999 ὡς τόν Φεβρουάριο τοῦ 2003, καί οἱ ὁποῖες καταπιάνονται μέ συντακτικά καί ὀρθογραφικά ζητήματα, μέ ξενισμούς καί γλωσσικά δάνεια, μέ πτυχές τῆς ἱστορίας τοῦ «γλωσσικοῦ», μέ λεξικά καί παραγλωσσικούς μύθους. Ἐτσι ἄλλωστε μᾶς ἐνδιαφέρουν τά λάθη τῆς γραμματικῆς ἢ τῆς σύνταξης: ὅταν ἀπορρέουν ἀπό πάθη –ἰδεολογικά, γλωσσολογικά, ἰδεολογικοσολογικά. «Περί ψυχῆς παθῶν καί ἀμαρτημάτων» μᾶς μιλάει, ἀκόμη κι ὅταν γράφει γιά τή γενική τῆς Σαπφῶς, πού βεβαίως καί πρέπει νά εἶναι «τῆς Σαπφοῦς», κι ἄς λέει ὅ,τι θέλει ὁ Γιάννης, διότι ἄλλιῶς χάνεται τό καταληκτικό «ους», τό αὐτί δηλαδή πού ἐστρεφαν πρὸς τή λύρα τῆς ποιήτριας οἱ ἀρχαῖοι ἡμῶν, χάνεται δηλαδή ὅλη ἡ εἰκόνα τοῦ προφορικῶς ἀναπτυσσομένου πολιτισμοῦ.

Γενικῶς ὁ Γιάννης κρατάει κλειστά τ' αὐτιά του ὅταν βοοῦν τά τεκμήρια πῶς ἡ ἑλληνική εἶναι ἡ μητέρα ὅλων τῶν γλωσσῶν. Φοβᾶμαι λοιπόν ὅτι δέν θά ἐνίωσε ἐθνικά ὑπερήφανος μέ τή μόλις προχθεσινή ἀνακάλυψη, συγκλονιστική ὅσο καί ἡ ἀμέσως προηγούμενη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀκόμα καί τό «κουμπετέ» πού λέμε στά νήπια εἶναι ἀρχαιοπινές, καταγόμενο ἀπό τό «κούπα ὦ παῖ». Καθηγητής, λοιπόν τοῦ Παντείου, ἀνακάλυψε καί μᾶς διαφώτισε δι' ἐπιστολῆς του στόν Τύπο, ὅτι ἑλληνικό, ἑλληνικότατο εἶναι καί τό «ὀλέ» τῶν Ἰσπανῶν, τό «(χ)αλλό» τῶν Ἀγγλων καί τό «ὄλα-λά» τῶν Γάλλων πατέρας τους λέει εἶναι τό ὀμηρικό «οὔλε», προστακτική τοῦ ρήματος «οὔλω», πού παναπεῖ «χαίρω ἄκρας ὑγείας». Ὡστε λοιπόν ὅταν οἱ γαῦροι τραγουδοῦν «ὀλέ ὀλέ ὀλέ ὀλέ, Θρύλε θεέ!», εἶναι προφανές ὅτι συνεχίζουν τά ὀμηρικά ἔπη σέ λαϊκότερη μορφή. Κι ἂν δέν τό ξέρουν οἱ ἴδιοι, τό ξέρει τό γονίδιό τους.

Ἐνα ἀπό τά πάθη πού παθαίνουν ἰδιαίτερα τόν Γιάννη Χάρη, καί στό ὁποῖο ἐπιφυλάσσει ὀρισμένα ἀπό τά πιό φαρμακερά του βέλη, εἶναι ὁ «καημός τῆς διαχρονίας», γιά νά χρησιμοποισῶ τόν δικό του ὀρισμό, ἕνας καημός πού, ὅταν συνυπάρχει μέ λειψή καί ἐπιπόλαιη γνώση τῶν παλαιότερων φάσεων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὀδηγεῖ σέ φράσεις πού εἶναι ἀπλῶς ἀφιερῶματα στοῦ κίτς τῆς μάνα, κι ἄς νομίζουν οἱ κατασκευαστές τοῦ κίτς ὅτι ἀποτελοῦν κομψοτεχνήματα πού ἀποδεικνύουν τή θεϊκή καταγωγή τῆς ἑλληνικῆς καί τήν αὐτονόητη λέει ἀνωτερότητά της. Γιά τοὺς νεοαττικιστές τῶν καιρῶν μας, ὁ Γιάν-

νης Χάρης ίσως και να αποδεχόταν, χάριν άστειμοῦ και μόνον, τή θεραπευτική μέθοδο που χρησιμοποιοῦσε ὁ λίαν αγαπημένος μου Λουκιανός για τούς «ὑπεράττικους» τῆς δικῆς τοῦ ἐποχῆς, προσπαθώντας να προστατέψει ἀπό τούς παραχαράκτες τό ισχύον νόμισμα τῆς γλώσσας, «τό καθεστηκός νόμισμα τῆς φωνῆς».

Ὁ σοφιστής Λεξιφάνης, λοιπόν, στόν οικεῖο διάλογο τοῦ Λουκιανοῦ, ὄντας «τῆς ἀπτικίσεως ἄκρον» γυρνάει γλωσσικῶς περί τά χίλια χρόνια πίσω και κορφολογάει «ἄτοπα και διάστροφα ὀνόματα» για να στολίσει τήν κενότητα τοῦ λόγου του. Δέν τόν ἀντέχει ἄλλο ὁ Λυκίνος, φωνάζει ἕναν γιατρό, τόν Σάπολη, και τόν παρακαλεῖ να σώσει τόν φίλο του ἀπό τόν «λήρο». Πάραυτα ὁ γιατρός δίνει ἕνα φάρμακο στόν Λεξιφάνη, ἕνα καθαρτικό, μήπως και σπνέλθει, «τῆς τοιαύτης τῶν λόγων ἀτοπίας κενωθεῖς». Κι ἀρχίζει ἐκεῖνος να ξερνοβολάει τά καθαρευουσιάνικά του, τό «μων», τό «ἀμηγέπη», τό «δήπουθεν», τό «σκορδινάσθαι», κι ἄλλα τέτοια που βαρυστομάχιαζαν και τόν ἴδιο και τούς ἀκροατές του, και, ἀνακουφισμένος, ἐπιστρέφει στόν πραγματικό χρόνο, τόν γλωσσικό ἄρα και τόν κοινωνικό.

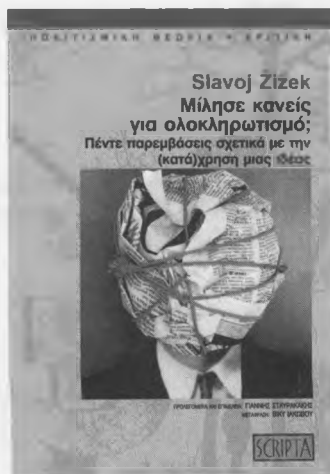
Τέτοιο μαντζούνι δέν ὑπάρχει βέβαια. Και δέν χρειάζεται. Αὐτό που χρειάζεται εἶναι ἐτούτο τό ἀπλό, τό πολυσύνθετα ἀπλό: τό πάθος μας για τή γλώσσα να μᾶς ὀδηγεῖ στή μελέτη τῆς, στή μελέτη

τῆς ἱστορίας τῆς, τῶν φαινομένων τῆς, τῶν διαπλοκῶν τῆς μέ τήν πολιτική, ἄρα και στόν ἀπεγκλωβισμό μας ἀπό ἀστόχαστα ἰδεολογήματα που κηρύσσουν τή μοναδικότητα τῆς ἑλληνικῆς και ταυτόχρονα τό θάνατο τῆς νεοελληνικῆς, ἀπό πενία λέει. Αὐτό ἀκριδῶς κάνει ὁ γλωσσολόγος Γιάννης Χάρης, για να μήν πῶ γλωσσολόγος και θεωρηθεῖ ἀντιποίηση ἀρχῆς: διαβάξει πρῖν γράψει, κι ἀφοῦ ξαναγράψει, ξαναδιαβάξει. Ἔτσι τά ἐπιχειρήματά του κερδίζουν σέ βάθος και σαφήνεια, σέ αὐστηρότητα και συστηματικότητα. Χάρη σ' αὐτά τά γνωρίσματα τό βιβλίο του οὔτε ἀνώδυνη συλλογή μαργαριτῶν εἶναι (ἄλλωστε ὁ Γιάννης δέν φοβάται να κάνει ἐχθρούς, ἀλλά και δέν τσιγκουνεύεται και τόν ἔπαινο στους ἴδιους τούς ἀντιπάλους του, ὅταν τόν δικαιῶνται) οὔτε τό λαθοθηρικό συνταγολόγιο ἐνός ἐμπειρικοῦ σάν κι αὐτά που τά ὑπονομεῖει τό γεγονός ὅτι ξεκινοῦν ἀπό ἐρασιτεχνισμό –κι αὐτό δέν εἶναι ὅπωςδήποτε κακό– και καταλήγουν στόν ἐρασιτεχνισμό, κι αὐτό εἶναι ὅπωςδήποτε κακό. Ἐπίσης, δέν εἶναι ἕνα δημιουργημα τοῦ πνεύματος τῆς «ἀκανθολογίας», ὅπως τήν ὄριζαν οἱ ἀρχαῖοι, δηλαδή τῆς χαιρέκακα μικρολογίας καταγραφῆς σφαλμάτων σέ ἀλλότρια γραπτά. Ἔχουν ἀγκάθια τά κείμενά του ἀλλά ἀκανθολόγος δέν εἶναι. Κι ὅσα λέει, χωρίς κανέναν δασκαλιστικό ἢ γλωσσολογικό τόνο, εἶναι πολύ παιδεμένα, και ὡς ἐκ τούτου οὐσιωδῶς παιδαγωγικά.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ • ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ-ΚΡΙΤΙΚΗ

SLAVOJ ŽIŽEK

SCRIPTA

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680

ΤΗΛ.: 210 3616 528, FAX: 210 3616 529 • email: scripta@hellasnet.gr • www.scripta.gr